

T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

ARAP DİLİNDE TEADDÎ VE LÜZÛM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADNAN KALAY

BOLU, OCAK - 2021

T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ

ARAP DİLİNDE TEADDÎ VE LÜZÛM

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ADNAN KALAY

TEZ DANIŞMANI

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Faruk ÇİFÇİ

BOLU, OCAK - 2021

KABUL VE ONAY SAYFASI

Adnan KALAY tarafından hazırlanan “**ARAP DİLİNDE TEADDÎ VE LÜZÛM**” adlı tez çalışması jürimiz tarafından Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak oy birliğiyle / ~~oy çokluğuyla~~ kabul edilmiştir. 15/01/2021

Jüri Üyeleri

İmza

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Faruk ÇİFÇİ
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye
Dr. Yılmaz ÖZDEMİR
Marmara Üniversitesi

.....

Üye
Dr. Sedat SAĞDIÇ
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye
Unvanı Adı SOYADI
Üniversitesi

.....

Üye
Unvanı Adı SOYADI
Üniversitesi

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. Osman GÖRÜR

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir,

aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

.....

ADNAN KALAY

ÖZET

**ARAP DİLİNDE TEADDÎ VE LÜZÛM
YÜKSEK LİSANS TEZİ
ADNAN KALAY
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
(TEZ DANIŞMANI: DR. ÖĞR. ÜYESİ M. FARUK ÇİFÇİ)
BOLU, OCAK - 2021
(XI + 126)**

Dil, kelimelerin belli bir hiyerarşi içerisinde cümlede konumlandırılmasıyla sağlıklı bir iletişim aracı haline gelir. Bu açıdan bakıldığında cümlede kendine yer bulan tüm kelimelerin ayrı bir öneme sahip olduğu ve diğerlerine hem şekil hem de mâna itibarıyla tesir edeceği âşikârdır. Arap dilinde cümleyi oluşturan öğelerin tertibi noktasında başrolün fiile ait olduğunu söyleyebiliriz. Bu noktada da fiilin sahip olduğu lüzûm ve teaddî özelliği ön plana çıkmaktadır. Bu önemine binaen elinizdeki bu çalışmada teaddî ve lüzûm kavramları incelenerek fiillerin hangi özelliklere istinaden bu hususiyetlere sahip oldukları ve konuyla ilgili ne gibi meselelerin olduğu ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda ilk bölümde konuya hazırlık babında kelimenin yapısını inceleyen sarf ilmi ve fiilin özelliklerinden genel hatlarıyla bahsedilmiştir. İkinci ve üçüncü bölümler ise teaddî ve lüzûm kavramları çerçevesinde fiillere, fiillerin yapılarının bu noktadaki etkilerine, harf-i cerrin teaddî ve lüzûma tesirine, müteaddî ve lâzım fiillerin lafzî göstergelerine, mef'ûllerin durumlarına, mastar formlarının belirleyici özelliklerine, ihtilaflı meselelere ve dilcilerin bu konularla ilgili spesifik görüşlerine yer verilmiştir. Son bölümde de fiillerin sahip oldukları formlar arasındaki geçişliliği sağlayan yöntemlere değinilerek çalışma nihayete erdirilmiştir.

ANAHTAR KELİMELELER: Arap dili, Sarf, Fiil yapıları, Teaddî, Lüzûm.

ABSTRACT

**TAADDI AND LUZUM IN ARABIC LANGUAGE
MASTER THESES
ADNAN KALAY
INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES
BOLU ABANT İZZET BAYSAL UNIVERSITY
DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCE
(SUPERVISOR: DR. MEHMET FARUK ÇİFÇİ)
BOLU, JANUARY 2021
(XI + 126)**

Language becomes a healthy communication tool by placing words in sentences within a certain hierarchy. From this point of view, it is obvious that all the words that have a place in the sentence have a special importance and will affect the others both in terms of form and meaning. We can say that the main role belongs to the verb in the arrangement of the elements that make up the sentence in the Arabic language. At this point, the taaddi/transitional and lüzum/intransitive features of the verb come to the fore. Based on this importance, in this study, the concepts of transitive and intransitive are examined and the reasons why verbs take these adjectives and what are the issues related to the subject are tried to be revealed. In this context, in the first part, the science of Morphology, which examines the structure of the word, and the verb has been mentioned briefly and in preparation for the subject. In the second and third chapters, verbs are examined over the concepts of transitive and intransitive, and at the same time, the effects of the structure of verbs on this point, the effect of hurûf al-jarr on transitive and intransitive verbs, literal signs of transitive and intransitive verbs, maf'uls states, determining features of infinitive forms, controversial issues and specific views of linguists on these issues are discussed. In the last part, the study has been concluded by mentioning the methods that provide the transitional between the forms that verbs have.

KEYWORDS: Arabic language, Morphology, Verb structures, Taaddi, Luzum.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYFASI.....	III
ETİK BEYAN	IV
ÖZET	V
ABSTRACT.....	VI
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ	X
ÖNSÖZ	XI
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	6
1. SARF İLMİ VE FİİL	6
1.1. Sarf İlmî ve Tarihî Gelişimi	6
1.2. Arap Dilinde Kelime ve Türleri	9
1.2.1. İsim	9
1.2.2. Harf	10
1.2.3. Fiil.....	10
1.2.3.1. Fiilin Sözlük (Lügavî) Anlamı	11
1.2.3.2. Fiilin Terim (İstılahî) Anlamı	11
1.2.3.3. Fiilin Alâmetleri	15
1.2.3.3.1. Dâhilî Alâmetler	16
1.2.3.3.2. Hâricî Alâmetler	16
1.2.3.4. Zamana Delâlet Etmesi Açısından Fiil Çeşitleri	19
1.2.3.4.1. Mâzi Fiil ve Farklı Zamanlara Delâleti	21
1.2.3.4.2. Muzâri Fiil ve Farklı Zamanlara Delâleti	25
1.2.3.4.3. Emir Fiili ve Müstakbel Zamana Delâleti	31
İKİNCİ BÖLÜM.....	34
2. ARAP DİLİNDE TEADDÎ	34

2.1.	Lügat ve Istılahta Teaddî.....	34
2.1.1.	Lügatta Teaddî	34
2.1.2.	Istılahta Teaddî	35
2.2.	Müteaddî Fiil	36
2.2.1.	Mef'ûlün Bih'in Ortaya Çıkış Zamanı.....	37
2.2.2.	el-Müteaddî bi nefsihî ve el-Müteaddî bi-gayrihî.....	38
2.2.3.	Müteaddî Fiilin Lafzî Göstergeleri	40
2.2.4.	Arap Dilcilerine Göre Müteaddî Fiil	41
2.2.4.1.	İbn Cinnî'ye Göre Müteaddî Fiil	41
2.2.4.2.	Abdülkâhir el-Cürcânî'ye Göre Müteaddî Fiil	43
2.2.4.3.	İbn Yaîş'e Göre Müteaddî Fiil	44
2.2.5.	Müteaddî Fiilin Kısımları	47
2.2.5.1.	Tek Mef'ûle Müteaddî Olan Fiiller	47
2.2.5.2.	İki Mef'ûle Müteaddî Olan Fiiller	48
2.2.5.2.1.	Aslı İtibarıyla Mübteda ve Haber Olanlar	48
2.2.5.2.1.1.	Ef'âlü'l-Kulûb.....	48
2.2.5.2.1.1.1.	Yakîn İfade Eden Kalbî Fiiller	49
2.2.5.2.1.1.2.	Ruchân (Baskınlık) İfade Eden Kalbî Fiiller	51
2.2.5.2.1.2.	Ef'âlü't-Tasyîr	53
2.2.5.2.2.	Aslı İtibarıyla Mübteda ve Haber Olmayanlar	54
2.2.5.3.	Üç Mef'ûle Müteaddî Olanlar	56
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....		58
3. ARAP DİLİNDE LÜZÛM.....		58
3.1.	Lügat ve Istılahta Lüzûm	58
3.1.1.	Lügatta Lüzûm.....	58
3.1.2.	Istılahta Lüzûm	59
3.2.	Lâzım Fiil	60
3.2.1.	Lâzım Fiilin Özellikleri	65
3.2.2.	Lâzım Fiillerin Binaları	68
3.2.3.	Lâzım Fiillerin Delâletleri	72
3.2.3.1.	Mücerred Lâzım Fiillerin Delâletleri.....	73

3.2.3.2.	Mezîd Lâzım Fiillerin Delâletleri	75
3.2.4.	Harf-i Cer ile Kullanılan Fiillerin Lâzımlığı İddiası.....	78
3.2.5.	Kâne ve Kardeşlerinde/İşteşlerinde Lüzûm ve Teaddî	84
3.2.6.	Mastar Kiplerinde Lüzûm ve Teaddî	85
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....		91
4. LÜZÛMDAN TEADDÎYE TEADDÎDEN LÜZÛMA FİİLLERDE FORM		
DEĞİŞİKLİĞİ		91
4.1.	Lâzım Fiili Müteaddî Kılma Vasıtaları	91
4.1.1.	Hemze ile Teaddî	91
4.1.2.	Tad'îf ile Teaddî ve Hemzeden Farkı	95
4.1.3.	Harf-i Cer ile Teaddî.....	98
4.1.4.	Harf-i Cerrin Hazfî ile Teaddî	101
4.1.5.	İstif'âl Vezni ile Teaddî	106
4.1.6.	Müfâ'ale Vezni ile Teaddî	107
4.1.7.	Müteaddî Fiile Benzeterek Teaddî.....	107
4.1.8.	Tazmîn ile Teaddî	108
4.1.9.	İki Teaddî Vasıtasının Bir Arada Kullanılması	109
4.2.	Müteaddî Fiili Lâzım Kılma Vasıtaları	110
4.2.1.	Tazmîn ile Lüzûm.....	110
4.2.2.	Taaccüb Kastı ile Lüzûm	110
4.2.3.	Sübût Kastı ile Lüzûm	111
4.2.4.	Mutâva'a ile Lüzûm.....	111
4.2.5.	Te'hîr ile Lüzûm	111
4.2.6.	Vezin Zarureti Sebebiyle Lüzûm	111
SONUÇ		112
KAYNAKLAR		119
ÖZ GEÇMİŞ		125
ORJİNALLİK RAPORU		126

KISALTMA VE SEMBOLLER LİSTESİ

b.	: bin, ibn (oğlu)
b.y.	: Basım Yeri Yok
BAİBÜ	: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
bk.	: Bakınız
Hız.	: Hazreti
öl.	: Ölüm Tarihi
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik Eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzerleri
vd.	: ve diğerleri
y.y.	: Yayıncı Yok

ÖNSÖZ

Teaddî ve lüzûm, Arap diline dair eserlerde çoğunlukla lafzî emareler ve fiil kalıpları üzerinden anlatılmaya çalışılan bir konudur. Ancak konunun sadece bunlarla açıklanacak kadar basit olmadığı, lafız kadar mânânın da teaddî ve lüzûmu tespit noktasında önemli bir faktör olduğunu söylemek gerekir. Bu anlamda ilgili konu hakkında cevaplanması gereken birçok sorunun olduğu görülmektedir. Dolayısıyla kalıpların, cer harflerinin, mastarların ve babların teaddî ve lüzûmda etkisinin ne olduğu, üzerinde durulması gereken meselelerin başında gelmektedir. Bu noktadan hareketle elinizdeki çalışma bu ve benzeri meseleler etrafında şekillenmiş, mezkûr konu farklı yönlerden irdelenmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmamın planlanmasında, araştırılmasında ve yürütülmesinde desteğini hiçbir zaman esirgemeyen, bilgi ve tecrübesinden yararlandığım, sorduğu sorularla araştırmalarımın seyrine yön verip rehberlik eden danışman hocam Dr. M. Faruk ÇİFÇİ'ye, teknik çalışmalar hususunda yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Said Nuri AKGÜNDÜZ, Dr. Davut ORHAN, Araştırma Görevlisi Mehmet Emin GÜZEL hocalarıma, kaynakları temin etme hususunda yardımlarını esirgemeyen Sayın Enes AKINCI ve M. Esat ALBAYRAK kardeşlerime teşekkürü bir borç bilirim. Diğer yandan savunmadaki yönlendirmeleriyle çalışmamıza önemli katkılar veren Dr. Yılmaz ÖZDEMİR ve Dr. Sedat SAĞDIÇ beylere muhabbetlerimi arz ederim.

Ayrıca bu zorlu süreçte her daim dualarıyla yanımda olan değerli babama ve ihmalime rağmen mânevi desteklerini benden esirgemeyen kıymetli eşime, çocuklarıma şükranlarımı sunar ve bu günlere gelmemde büyük emekleri olan merhûme annemin bu çalışmanın ecrinden hissedar olmasını en kalbî duygularımla temenni ederim.

GİRİŞ

Dil; harf, kelime ve cümlelerden müteşekkil bir iletişim aracıdır. Dolayısıyla dilin, hatasız olarak konuşulup yazılmasına ve iletişimin doğru şekilde sağlanmasına hizmet etmek amacıyla ilim adamları birtakım kurallar tespit etmişler ve bu kuralları bir sistem dâhilinde gramer kitaplarına aktarmışlardır. Arap dilinde ise bu aktarım Sîbeveyhi ile başlamıştır. Zira bize ulaşan ilk gramer kitabı ona aittir. Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ında sarf ve nahiv ayrımı yapılmadan bir arada verilen konular, müteakip dönemlerde ilmî sahada kaydedilen gelişmelerle eşgüdümlü olarak çeşitlenmiş ve alt kategorilere ayrılarak bugün bildiğimiz sarf, nahiv vb. ilimler teşekkül etmiştir.

Bilindiği gibi Arap dili grameri isim, fiil ve harf olmak üzere üç kelime türünü inceler. Her ne kadar bunlar birbirleriyle ilişkileri çerçevesinde cümlede bir yer ediniyor olsalar da kelimenin yapısıyla i'rabdan bağımsız olarak ilgilenen bilim dalı sarftır. Nahiv ise daha ziyade kelimenin cümledeki konumuyla ilgilenir. Bu bağlamda çalışmamızın temelini teşkil eden teaddî (geçişlilik) ve lüzûm (geçişsizlik) konusu -her iki ilmi ilgilendiriyor olsa da fiilin yapısıyla olan direkt bağlantısı sebebiyle- sarf ilmine daha yakındır. Zira çalışmanın muhtelif başlıklarında görüleceği üzere sarf ilminin ilgilendiği fiilin mastarı, sîgası ve bu sîga üzerinde gerçekleşen değişiklikler doğrudan lüzûm ve teaddî ile ilgili neticeler vermektedir. Ancak fiilin sîgasında olan bu değişiklikler fiilin formuyla sınırlı kalmayıp etkileri cümlenin diğer bir ögesi olan mef'ûlde zuhur ettiği için konu bu yönüyle nahiv ilminin de kapsamına girmektedir.

Bugün elimizde olan ve gramer konularını en basit ve anlaşılır halleriyle aktarma gayretiyle yapılmış çalışmalara bakıldığında görünüş itibariyle teaddî ve lüzûmla alâkalı herhangi bir sorunun olmadığı zehabına kapılmak ve mef'ûl alan fiillerin müteaddî (geçişli), alamayanların ise lâzım (geçişsiz) olduğunu söyleyerek konuyu kapatmak pekâlâ mümkündür. Ayrıca söylemek gerekir ki bu yaklaşım çok hatalı da değildir. Ancak bu basit aktarım son şeklini alıncaya kadar klasik gramer kitaplarında ne tür tartışmalar yapıldığını, hangi mantık ve illetler göz önüne alınarak sonuca gidildiğini, daha açık bir ifadeyle teaddî ve lüzûmun felsefesinin ne olduğunu anlayabilmek için tâbir yerindeyse küçük puntolarla, satır aralıklarına ya da hamışlere yazılan şerh ve hâşiyelere bakmak gerekmektedir. Kısacası bir fiilin müteaddî ya da lâzım oluşu meselesi sadece mef'ûlle izah edilemeyecek kadar karmaşıktır.

Şöyle ki, bazı fiil kalıpları lâzım fiillere, bazıları ise müteaddîlere mahsustur. Ancak burada birçok soru akla gelmektedir. Bu kalıpların hangi özelliklerine binaen bu vasıfları kazandıkları, mastarlarının teaddî ve lüzûm noktasında ipucu verip vermedikleri, muayyen organlara ya da duygulara mahsus fiillerin bu anlamda nasıl değerlendirilmesi gerektiği gibi mülâhazalar ilk etapta zihni meşgul eden suallerdir.

Diğer yandan bazı fiillerin harf-i cer aracılığı ile mef'ûle ulaşıyor olmaları da üzerinde durulması gereken bir konudur. Bu noktada harf-i cer ile mef'ûl alan bir fiilin müteaddî (oldurgan fiil) kabul edilebilirliği, eğer kabul ediliyorsa doğrudan mef'ûl alan fiillerle bunlar arasında bir ayrıma gidilip gidilmediği, “el-müteaddî bi nefsihî” ve “el-müteaddî bi-gayrihî” tabirlerinden başka bu meseleye farklı yaklaşımların olup olmadığı kanaatimizce incelenmelidir. Ayrıca harf-i cer ile teaddî niteliği kazanan bir fiilin hemze ya da tazîf (şeddelemek) ile teaddîsi aynı şeyler midir? Bu vasıtalarla yapılan teaddî işlemi lâzım fiillerin tamamında uygulanabilen bir durum mudur? Biz herhangi bir fiili istediğimiz forma koyarak müteaddî kılmak gibi bir lükse sahip miyiz yoksa burada semâ' veya kıyâs mı devreye girmektedir? Harf-i cerrin hazfiyle teaddî, dil kuralları ekseninde câiz midir? Bir fiilde aynı anda birkaç teaddî vasıtası kullanmak doğru mudur? gibi soruları aynı babın mülhakları olarak görmemiz pekâlâ mümkündür.

Bu noktada teaddî ile ilgili mezkûr sorulara ek olarak beşinci bابتan gelen bir lâzım fiille başka bir kalıptan gelen lâzım fiilin farkının ne olduğu, mutâva'at (dönüşlülük) ile lüzûmun aynı şeyler olup olmadığı gibi lüzûm konusunu ilgilendiren meseleleri de önemsediğimizi ifade etmek isteriz.

İşte bu soruların cevaplarına ulaşmak maksadıyla elinizdeki tez kaleme alınmıştır. Dolayısıyla fiillerin lüzûm ve teaddîsini illetler ve tartışmalar zaviyesinden inceleyen bir çalışmanın akademik anlamda alana katkı sağlayacağı, aynı zamanda Arap dilini öğrenmeye ve öğretmeye çalışanlar için de pratik faydalarının olacağı mülâhaza edilmiştir.

Diğer yandan konuyla ilgili Arap dünyasında ve yurt içinde yapılan bazı müstakil çalışmalara rastlanmış olup bu çalışmalara kısmen temas etmek, bir anlamda onları kritiğe tabi tutmak yaptığımız çalışmanın gerekliliğini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bu münasebetle 1990 yılında Salah Abdülaziz es-Seyyid'in *Bahsün fî felsefeti't-teaddî ve'l-lüzûm* başlıklı çalışması incelenmiş olup çalışmanın birinci ve

ikinci bölümünde fiilin gramerde sahip olduğu işlevi ve onun mânasını taşıyan türevlerinin, mastarlarının merfûat ve mansûbat diye bilinen tüm isimlerdeki etkisine vurgu yapıldığı; felsefî boyutun kişisel görüşler üzerinden yansıtılmaya çalışıldığı görülmüştür. Müellif, çalışmada felsefî anlayışı *sır* kavramıyla ifade edip¹ görüşler arasında bazen tercihte bulunmuş,² bazen de Süyûtî ve Üşmûnî gibi dilcilere karşı kendi görüşünü ortaya koymuştur.³ Üçüncü bölümü vasıta olarak bilinen “كان” ve “كاد”nin işteşlerine,⁴ dördüncü bölümü ise “شكرته” ve “شكرت له” gibi çiftyönlü müteaddî fiillere ayırmıştır. Son bölümde ise tüm detaylarıyla ism-i fâil, sıfat-ı müşebbehe, ism-i tafdîl gibi fiilden türetilen isimlerin hangi şartlarda amel edip teaddî ve lüzûm vasfına sahip olacağını anlatmıştır.⁵

Yine 2009 yılında Murad Gâlib, *et-Teaddî ve'l-lüzûm beyne'd-dersi'n-nahvi ve't-tatbîki'l-lüğavî* adında bir yüksek lisans çalışması yapmıştır. Bu çalışmada teaddî ve lüzûm meselesiyle ilgili kısaca tanım ve özellikler verildikten sonra üçüncü bölümde konuyla ilgili mahdud sayıdaki fiiller tek tek ele alınmış ve gramerde lâzım ya da müteaddî kabul edilen fiillerin uygulamada farklı olduğu, âyet ve şiirlerle istişhâd edilerek ortaya konulmuştur.⁶ Fakat -bu çalışmada- mezkûr fiillerden başka fiillerin olup olmadığıyla ilgili bir bilgiye yer verilmemiştir. Ayrıca çalışmada, belirtilen bu fiillerin âyetlerdeki kullanımlarıyla ilgili müfessirlerin nahvî kuralların bozulmaması adına birçok te'vîl ve takdîr yaparak yoğun bir çaba gösterdiklerine dikkat çekilmiştir.⁷

Müstakil çalışmalardan bir diğeri de 2017 yılında Sudan Üniversitesi'nde Menâhil Beşir Muhammed Ali tarafından hazırlanan *el-Fi'lü'l-müteaddî bi-harfî'l-cerr fi'l-Kur'âni'l-Kerîm simâtühû ve hasâisühû ve delâlatü müte'allikâtihî* adlı doktora çalışmasıdır. Bu tezin birinci bölümünde fiilin özellikleri, çeşitleri ve fâilin fiil cümlesindeki rolüne yer verilmiştir. İkinci ve üçüncü bölümde gramercilerin teaddî ve lüzûm hakkındaki tanımları ele alınmış, fiilin kısımları, binâları, özellikleri, birbirine dönüştürme vasıtaları ve harf-i cerle müteaddî olan fiillerin mef'ûl, hâl, temyiz gibi

¹ Salah Abdülaziz es-Seyyid, *Bahsün fi felsefeti't-teaddî ve'l-lüzûm* (Mısır: Mektebetü'r-Rızâ, 1990), 6.

² Örnek olarak bk. Salah Abdülaziz, *Bahsün fi felsefeti't-teaddî ve'l-lüzûm*, 28, 90.

³ Örnek olarak bk. Salah Abdülaziz, *Bahsün fi felsefeti't-teaddî ve'l-lüzûm*, 22.

⁴ Salah Abdülaziz, *Bahsün fi felsefeti't-teaddî ve'l-lüzûm*, 52-65.

⁵ Salah Abdülaziz, *Bahsün fi felsefeti't-teaddî ve'l-lüzûm*, 66-95.

⁶ Murad Gâlib, *et-Teaddî ve'l-lüzûm beyne'd-dersi'n-nahvi ve't-tatbîki'l-lüğavî* (Ürdün: Câmiatü Mûte, 2009), 20-70.

⁷ Örnek olarak bk. Murad Gâlib, *et-Teaddî ve'l-lüzûm beyne'd-dersi'n-nahvi ve't-tatbîki'l-lüğavî*, 71.

mamulleriyle olan münasebeti incelenmiştir.⁸ Son bölümde ise çalışmanın asıl konusu olan Kur'ân-ı Kerim'deki harf-i cerler ile müteaddî olan fiillere, delâletlerine ve harf-i cerlerin anlamlarına tek tek temas edilmiştir.⁹ Bu alanda yapılan müstakil çalışmalar arasında en kapsamlı eserin bu doktora çalışması olduğunu, ayrıca bu çalışmanın ikinci bölümünden yer yer istifade ettiğimizi, bazı başlıklarından yararlandığımızı, önemine binaen bu çalışmadan aktardığımız bilgilerin adresini de çalışmamızın içerisinde gösterdiğimizi belirtmek isteriz.

Konuyla alakalı, Arap dünyasında yapıldığını tespit edebildiğimiz bir diğer çalışma ise 2018'de Cezayir Bouira Üniversitesi'nde lisans tamamlamak için sunulan *Kaziyyetü't-teaddî ve'l-lüzûm fi'd-dersi'n-nahvî -Sahîhi'l-Buhârî ünmûzecen-* adlı çalışmadır. İçerik bakımından üst paragrafta bilgisini aktardığımız doktora teziyle -dördüncü bölümü hariç- hemen hemen aynı konuları ihtiva eden bu muhtasar çalışmada ek olarak *Sahîhu'l-Buhârî*'deki mâzî, muzârî ve emir kiplerinin birkaç örnekle teaddî ve lüzûm açısından incelendiği görülmüştür.¹⁰

Konuyla ilgili yurt içinde 2011 yılında Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nde *Arapçada Lâzım ve Müteaddî Fiiller ve Bunları Birbirine Çevirme Yolları* başlıklı bir makalenin Selman Yeşil tarafından yayımlandığı, 2012 yılında Rize Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda hazırlanmış aynı yazara ait *Arapçada Lâzım ve Müte'addî Fiiller* adlı bir yüksek lisans tezinin mevcut olduğu görülmüştür. Bu çalışmalarda konunun tartışmalara yer verilmeden ele alındığı, lâzım ve müteaddî fiillerin genel hatlarıyla anlatıldığı ve bunlara ait mücerred ve mezîd fiillerin dört, beş ve altı harfli kalıplarına, çeşitlerine¹¹ ve iki fiil arasındaki dönüştürme yollarına anlaşılır bir dille temas edildiği görülmüştür.¹² Mamafih Arap dilinde teaddî ve lüzûm konusu sadece fiillerle sınırlı olmayıp zımında birçok soruyu ve detayı barındıran çok daha geniş kapsamlı bir konudur. Arap dili gramerinde öne çıkan dilcilerin kişisel görüş ve anlayış farklılığından kaynaklı

⁸ Menâhil Beşir Muhammed Ali, *el-Fi'lü'l-müteaddî bi-harfi'l-cerr fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm simâtühü ve hasâisühü ve delâlatü müte'allikâtihi* (Sudan: Câmiatü's-Sûdân, 2017), 52-137.

⁹ Menâhil Beşir, *el-Fi'lü'l-müteaddî bi-harfi'l-cerr*, 138-185.

¹⁰ Örnek olarak bk. Amr Râbihî, *Kaziyyetü't-teaddî ve'l-lüzûm fi'd-dersi'n-nahvî -Sahîhi'l-Buhârî ünmûzecen-* (Cezayir: Bouira Üniversitesi, 2018), 49, 50.

¹¹ Selman Yeşil, *Arapçada Lâzım ve Müte'addî Fiiller* (Rize: Rize Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 25-31.

¹² Selman Yeşil, "Arapçada Lâzım ve Müteaddî Fiiller ve Bunları Birbirine Çevirme Yolları", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* ½ (Güz 2011), 117-122.

sorunların varlığı da bu konunun daha detaylı incelenmesinin gerektiğini göstermektedir.

Tüm bu anlatılanlardan sonra şunu ifade etmek gerekir ki bizim bu çalışmamız mevcut çalışmalarda ele alınan konulara ek olarak teaddî ve lüzûm meselesiyle alakalı yukarıda değinilen mesele ve soruların cevaplarını bulmak üzere kaleme alınmıştır.

Bu düşüncelerle hazırlanan çalışmamız dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde fiil formlarını doğrudan incelemesi yönüyle sarf ilminden ana hatlarıyla bahsedilmiştir. Ayrıca lüzûm ve teaddî konusu daha çok fiil üzerinden incelendiği için sonraki bölümlere temel teşkil etmek üzere burada detaylarıyla fiil ve özelliklerine de yer verilmiştir. Çalışmanın ikinci ve üçüncü bölümlerinde ise sırasıyla teaddî ve lüzûm konuları, bu özelliklere sahip fiillerin formları ve bunlarla ilgili temel mesele ve tartışmalar ele alınırken son bölümünde ise bu iki fiil grubu arasındaki geçişler konu edinilmiştir.

Eserin genelinde mümkün mertebe Sîbeveyhi, İbn Cinnî, Zemahşerî, İbn Mâlik, İbn Yaîş ve İzzüddin ez-Zencânî gibi kadim ve önemli dilcilerin kaynaklarına bizzat müracaat edildiği gibi Mustafa el-Galâyînî, Abbas Hasan, Ahmed el-Hamelâvî, Şevkî Dayf gibi modern dönemdeki dilcilerin eserlerine de müracaat edilmiştir. Ayrıca Binâ ve Maksûd gibi Osmanlı döneminin temel medrese kitaplarından da istifade edilmiştir. Diğer yandan müelliflerin vefat tarihleri hususunda Diyanet İslam Ansiklopedisi'nin muhtelif maddelerine itimat edilirken âyet mealleri noktasında yine Diyanet İşleri Başkanlığı'nın meâl ve tefsir çalışmaları tercih edilmiştir.

Çalışmamızda âyet-i kerîmelerin mânasıyla ilgili bir durum söz konusuysa tercümesi yapılmış, değilse anlamlarına yer verilmemiştir. Diğer yandan çalışmada kullanılan bazı kaynaklar sarf ve nahiv mecmû'alarının içinde bulunduğu için kaynak olarak bu mecmû'alar gösterilmiş ve mecmû'alar içinde hangi kitaptan istifade edildiği de dipnotlarda yazılmıştır. Temennimiz tezimizin Arap dili grameri alanına katkı sağlaması ve bu alanda çalışanların istifade edebilecekleri bir çalışma olması yönündedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SARF İLMİ VE FİİL

Çalışmamız sarf ilminin konu edindiği fiillerle doğrudan ilişkili olduğundan söze ilk olarak sarf ve tasrif kavramlarından başlayarak sarfın ilmî bir disiplin hâline dönüşme sürecinden kısaca bahsetmenin yararlı olacağı düşüncesindeyiz.

1.1. Sarf İlmî ve Tarihî Gelişimi

Sözlükte “صَرَّفَ/sarrafe” kelimesi birçok anlama gelmektedir. Örneğin “صَرَّفَ الأشياء” cümlesinde olduğu gibi “taşımak, değiştirmek ve yönlendirmek” mânalarında. Nitekim “وَتَصْرِيفِ الرِّيحِ...” *Rüzgarları evirip çevirip yönlendirmesi...* âyetinde¹³ bu mânada kullanılmıştır. “صَرَّفَ الأمر” cümlesinde “sarrafte”, “Beyân etti, detaylandırdı.” mânasına gelmektedir. Nitekim “وَلَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ” âyetinde¹⁴ bu mânada kullanılmıştır. “صَرَّفَ الألفاظ” cümlesinde ise “Bazı lafızlardan bazısını türetti.” anlamında kullanılmıştır.¹⁵

Istılahta sarf ve tasrîf kelimeleri, “*Kastedilen mânaları elde edebilmek için asl-ı vâhidi (kökü) farklı vezinlere çevirmektir.*”¹⁶ Yani mütekellim tarafından kastedilen mânayı ifade edebilmek için kök olarak kabul edilen masdar ya da mâzi kelimeleri bina ve lafızları itibariyle birbirinden farklı vezinlere dönüştürmektir. Örneğin asl-ı vâhid olan “نَصَرَ/yardım etmek” kelimesini geçmiş zaman diliminde yapılan bir eylemi ifade edebilmek için “نَصَرَ/Yardım etti.” veznine; şimdiki ya da gelecek zaman diliminde yapılan bir eylemi ifade edebilmek için “يُنَصِّرُ/Yardım eder.” veznine; bir eylemin yapılmasını istemek için de “أَنْصُرُ/Yardım et!” veznine taşımaktır. Sözlükte değiştirmek, türetmek anlamlarında kullanılan sarf kelimesinin ıstılah anlamıyla olan münasebeti oldukça açıktır.

İlmî bir disiplin olarak sarf, “*Kelimelerin i'râb ve binâ dışındaki halleriyle ilgilenen ve kelime yapılarının bilinmesini sağlayan kurallar ilmidir.*”¹⁷ Çünkü

¹³ Kur’ân Yolu (18 Kasım 2020), el-Bakara 2/164.

¹⁴ el-İsrâ 17/89.

¹⁵ Ahmed Muhtar ‘Omer, *Mu‘cemu’l-luğati’l-‘arabiyye’l-mu‘âsıra*, (Kahire: Âlemü’l-Kütüb, 2008), “sarf”, 1291.

¹⁶ Ebü’l-Meâlî İzzüddîn Abdülvehhâb b. İbrâhîm b. Abdilvehhâb ez-Zencânî el-Hazrecî, “Tasrîfü’l-‘izzî”, *Kitâbü’s-sarf* (Beyrut: Mektebetü’l-Hâşimî, 2015), 117.

¹⁷ Abdulhak b. Abdulhannân el-Câvî, *Hâşiyetü Tedrîci’l-edânî ‘alâ şerhi-t-Teftâzânî* (Lübnan: Mektebetü’s-Seydâ, 2015), 22.

kelimelerin i'râb ve binâ açısından değerlendirilmeye tâbi tutulması nahiv ilminin konusudur. Sarf ilminin konusu ise i'lâl (değişim/dönüşüm) ve iştikâk (türetim) bakımından kelimelerin değerlendirilmesidir.¹⁸

Sarf meseleleri nahiv ilminin başlangıcından itibaren bu ilmin konuları arasında zikredilerek iç içe incelenmiştir. Sîbeveyhi (öl. 180/796) gibi kadîm dilciler sarf ilmini nahvin bir cüzü olarak görmüşlerdir. Nitekim ilk gramer kitabı olarak zamanımıza kadar ulaşan Sîbeveyhi'ye (öl. 180/796) ait *el-Kitâb*'ın ikinci yarısının çoğunu sarfla ilgili bahisler teşkil eder. Bu yöntem daha sonra Müberred'in (öl. 286/900) *Muktedab*'ı, İbnü's-Serrâc'ın (öl. 316/929) *Usûl*'ü, Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) *Mufasssal*'ı, 'Ukberî'nin (öl. 616/1219) *el-Lübâb*'ı, İbn 'Usfûr'un (öl. 669/1270) *Mukarrib*'i ve İbn Mâlik'in (öl. 672/1274) *Elfiyye*'si gibi nahve dair yazılan kitaplarda da takip edilmiş ve bu kitapların son kısımlarında sarf konularına yer verilmiştir.¹⁹

Konuyla ilgili olarak İsmail Durmuş ve Hulusi Kılıç şu bilgileri aktarmaktadır:

Ebû Osman el-Mâzinî (öl. 249/863), *el-Kitâb*'ın içinde dağınık şekilde yer alan sarf meselelerini kendisi fazla bir şey katmadan ve Sîbeveyhi'nin (öl. 180/796) yöntemini değiştirmeden bir araya getirip tasnif etmiş, tasrîf ile sarf ilmini nahivden ayırıp bağımsız bir disiplin haline getirmiştir; bu çalışmasıyla da eseri günümüze ulaşan ilk dil âlimi olarak kabul edilmiş, bundan dolayı sarf ilminin kurucusu sayılmıştır.²⁰ Mâzinî'nin *Tasrîf*'inde isim ve fiil kalıpları bunları meydana getiren aslî ve ziyâde harfler temelinde karışık ele alınmış, ibdâl, i'lâl, kalb, taz'îf adıyla anılan harf değişim ve dönüşümleri eserin ana konusunu teşkil etmiştir. Ancak modern zamanlarda yazılan sarf kitaplarında fiil ve isim kalıpları müstakil bölümler halinde incelenmiştir.²¹

Mâzinî'nin kitabına verdiği isimden de anlaşıldığı üzere sarf ilmine tasrif ilmi de denilebilir. Yani bu ilim dalı için "sarf" kavramı yerine "tasrif" kavramı da kullanılmıştır. Nitekim İzzeddin ez-Zencânî'nin (öl. 660/1262 [?]) sarf ilmine dair yazmış olduğu eserin ilim çevrelerince *el- 'İzzî fi t-tasrîf* ya da *Tasrîfü'l- 'İzzî* diye şöhret

¹⁸ Muhammed b. Abdîrrahman b. Muhammed el-'Omerî el-Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî* (Diyarbakır: Mektebetü Diyarbakır, 2016), 3.

¹⁹ Hulusi Kılıç, "Sarf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/136.

²⁰ İsmail Durmuş, "Tasrîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/131-132.

²¹ Kılıç, "Sarf", 36/136.

bulması bu kavramların aynı mânada kullanıldığını göstermektedir. Hatta bu duruma Teftâzânî de (öl. 792/1390) dikkat çekmiş, aynı mânaya sahip olmalarına rağmen sarf kelimesi yerine tasrif kelimesinin tercih edilmesinin sebebini tasrif kelimesindeki mübalağa ve teksîr mânasına delâlet eden yapısal özelliğe bağlamıştır.²² Zira bu ilmin ilgilendiği kelimelerdeki vezinler, çekimler, i'lâl, idgâm, ibdâl ve hazf gibi yapılan değişikliklerin çokluğuna ancak mübalağa ve teksîr ifade eden bir kelime ile işaret edilebilir. Anlatım dili Türkçe olan sarf kitaplarının te'lifi ise İskilibî'nin (öl. 1199/1785) *Tuhfetü'l-ihvân*'ı ile başlamış ve Tanzimat'tan sonra yoğunluk kazanmıştır.²³

Sarf ilminin gelişimi ve tasrif kavramıyla olan ilişkisi hakkında bunlara değindikten sonra sarf ilmi kelimelerin şekil ve türevlerinden bahseden bir ilim dalı olduğundan yani kelimeyle doğrudan ilgilendiğinden, kelime ve kısımları hakkında kısaca bilgi vermenin faydalı olacağını düşünerek şunları söyleyebiliriz: Genel anlamda insanlar arasındaki iletişim, kelâmı meydana gelir. Kelâmı oluşturan unsur ise kelimedir. Dolayısıyla kelâmın anlaşılması, kendisini meydana getiren öğelerin yani kelime çeşitlerinin anlaşılmasına bağlıdır. Arap dilindeki kelime çeşitleri ise isim, fiil ve harf olmak üzere üçtür.

Gramer kitaplarında kelimenin üç kısımla sınırlı tutulmasının nedeni ilk etapta delâlet açısından değerlendirilerek kendi başına bir mânaya delâlet edip etmemesiyle ilişkilendirilir. Bir mânaya delâlet etmesi durumunda ise ikinci etap olarak zamanla ilişkisi dikkate alınır. Yani bir mânaya delâlet etmediğinde *harf*; delâlet edip üç zamandan (mâzi, hâl ve istikbâl) biriyle ilişkili değilse *isim*; ilişkili ise *fiil* olarak kabul edilir.²⁴

Çalışmanın konusu kelimenin mezkûr üç kısmından fiil ile doğrudan ilişkili olduğu için bu bölümde ilk olarak isim ve harf hakkında kısaca bilgi verilecek, fiil kısmı ise önemine binaen sona bırakılarak detaylandırılacaktır.

²² Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, "Şerhu Sa'diddîn 'alâ Tasrifî'z-Zencânî", *Hâşiyetü Tedricî'l-edânî 'alâ şerhi-t-Teftâzânî* (Diyarbakır: Mektebetü's-Seydâ, 2015), 29.

²³ Kılıç, "Sarf", 36/136-137.

²⁴ Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî*, 4.

1.2. Arap Dilinde Kelime ve Türleri

Etkileme ve *yaralama* anlamına gelen kelime için yapılan tanımlar genellikle birbirine yakın olup bu tanımlarda kelimenin anlam ifade etme yönü ön plana çıkarılmıştır.²⁵ Kelime terimi aynı zamanda muhâtaba bilgi veren (الجمال المفيدة) cümleler için de kullanılır. Cümlenin bir parçası olan kelimenin sahip olduğu bu kullanımın mecâz-ı mürselin bir çeşidi olan parça-bütün ilişkisi yöntemiyle yapıldığı âşikârdır. Yani kelimeyle kelâm kastedilir. Bu durumu İbn Hişâm ve İbn Mâlik gibi dilcilere ait eserlerde görmek mümkündür.²⁶ İstilahtaki kelimeyi İbn Hişâm “*Müfret bir kavî*” yani bir mânaya delâlet eden söz şeklinde tanımlarken İbn Hâcib vb. dilciler ise “*Müfret bir mânaya vaz’ edilen lafızdır.*” şeklinde tanımlamışlardır.²⁷ Tanımlar arasında görülen farklılığın nedenini şu şekilde izah etmek mümkündür. İbn Hâcib kelimenin tanımında “*lafız*” ifadesini kullandığından “*vaz*” kavramına ihtiyaç duymuştur. Çünkü lafız herhangi bir mânaya konulmamış olan kelimeler için de kullanılırken İbn Hişâm’ın tanımındaki “*kavî*” ifadesi ise yalnızca anlam ifade eden kelimeler için kullanılır. Bu nedenle de tanımda “*vaz*” kavramını kullanmaya ihtiyaç duymamıştır.²⁸

1.2.1. İsim

Daha önce kelimenin çeşitleriyle alâkalı çok fazla detaya girilmeden delâlet ve zamanla ilişkileri dikkate alınarak isim ve harfin tanımları basit bir şekilde yapılmıştı. Şimdi ise bunların detaylarına değinilecektir. Şöyle ki isim; “*Üç zaman biriminden herhangi birine bağımlı olmaksızın kendi başına bir anlam ifade eden kelimedir.*”²⁹ şeklinde tanımlanmıştır.

Bazı gramer kitaplarında ismin tanımının yanı sıra isme ait bazı özelliklere de yer verilmiştir. Bahsi geçen bu kitaplardan hareketle ismin sahip olduğu özellikler: Harf-i cer veya izâfe vasıtasıyla mecrûr olması, başka bir isme izâfe edilmesi (muzâf), tenvin alması, münâdâ olmaya elverişli olması, ma’rifelik takısı olan elif-lâmı alması ve

²⁵ Meylânî, *Şerhu’l-Muğnî*, 3.

²⁶ Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî, *Elfiyye* (Diyarbakır: Mektebetü’s-Seydâ, ts.), 8; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî, *Şerhu Katri’n-nedâ* (Diyarbakır: Mektebetü’s-Seydâ, 2018), 13.

²⁷ Tanımlarda geçen her bir ifade kelimeden olmayanları zikredilen tanımdan çıkarmak için kullanılan kayıtlardır. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Nûreddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî, “el-Fevâ’idü’z-Ziyâiyye”, *Mecmû’atü havâşî Molla Câmî* (Diyarbakır: Mektebetü’s-Seydâ, 2016), 48-78.

²⁸ İbn Hişâm, *Şerhu Katri’n-nedâ*, 14-15.

²⁹ Meylânî, *Şerhu’l-Muğnî*, 5.

özne olmakla kendisine eylem ve hükümlerin isnâd edilmesi yani müsnedün ileyh konumunda olması şeklinde özetlenebilir.³⁰

İsmin özellikleriyle ilgili bu aktarılan bilgilerden sonra kelimenin ikinci kısmı olan harften bahsedilecektir. Böylelikle harfin tanınması asıl konumuz olan fiilin de daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

1.2.2. Harf

İsmin aksine kendi başına bir anlam ifade etmeyen kelime türüne harf denir.³¹ Kendi başına bir mânaya delâlet etmemesinden maksat sahip olduğu mânayı ifade etmekte isim ve fiil gibi diğer kelime türlerine ihtiyaç duymasıdır. Yoksa hiçbir mânaya sahip olmayan anlamsız bir kelime olması değildir.

Harf, isim ve fiilin sahip olduğu özelliklere sahip değildir. Onun en belirgin özelliği kelâmın oluşmasındaki iki temel unsur olan müsnedün bih ve müsnedün ileyh olmaya elverişli olamayışdır.³²

1.2.3. Fiil

Kelime için yapılan taksimlerin genelinin bir zaman ile birliktelik ve bir mânaya delâlet etrafında şekillendiğini söylemek mümkündür. Çerçeveyi biraz daraltmak ve konu bütünlüğünü daha iyi sağlamak kastıyla kelime için yapılan meşhur taksimlerden farklı olarak bir mânaya vaz' edilen kelimenin mânasının eylem ile ilişkisinden hareketle; başka bir ifadeyle kelimenin sarf ilmine konu olup olmaması yönüyle şunları söyleyebiliriz: Mademki kelime, mutlak şekilde bir mânaya vaz' edilmiştir, bu durumda kelimeyi ifade ettiği mânanın eylem olup olmaması açısından ikiye ayırabiliriz. Kendisinde eylem mânası taşıyan kelime türleri sarf ilminin konusu olurken eylem mânası taşımayan kelime türleri ise sarf ilminin konusu değildir. Bu nedenle çalışmamızda bu tür kelimelerden bahsedilmeyecektir.

Sarf ilmine konu olan ve kendisinde eylem mânası barındıran kelime türleri ise dört kısma ayrılır. Bunlardan birincisi olan fiil; mâzi, muzâri, emir, nehiy ve taaccüb olmak üzere beşe ayrılır, ikincisi ise sıfat olup müştak tabiriyle de anılır. Yani fiilden

³⁰ İbn Mâlik, *Elfiyye*, 8.

³¹ Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî*, 4.

³² Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Davud es-Sanhâcî, *Mukaddimetü'l-ecrûmiyye* (Diyarbakır: Mektebetü's-Seydâ, 2013), 287.

türetilen ve sahibine bir nitelik kazandıran sıfat; ism-i fâil, ism-i mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe ve ism-i tafdil olmak üzere dörde ayrılır. Üçüncüsü olan mastar; mimli mastar, mimsiz mastar, mastar binâ-i merre, mastar binâ-i nev'î ve mübalağalı mastar olmak üzere beşe ayrılır. Dördüncüsü olan isim ise ism-i mekân, ism-i zamân, ism-i âlet, ism-i fiil, ism-i tasgîr ve ism-i mensûb olmak üzere altıya ayrılır. Bunların tamamı yirmi kısım olmak üzere kendilerine *emsile-i muhtelif*e adı verilir. Bu yirmi kelimedenden mimsiz olan mastar asıldır. Diğer on dokuz kelime kendisinden türetilme yoluyla meydana gelmiştir.³³

Tezimizin konusu olan teaddî ve lüzûm meselesi kendisinde eylem mânası barındıran kelime çeşitlerinden en çok fiili ilgilendirdiği için bu çalışmamızda üzerinde duracağımız kısım, fiil bölümü olacak ve bu bağlamda özellikle fiillerin geçişlilik ve geçişsizlik durumları üzerinde durulacaktır.

1.2.3.1. Fiilin Sözlük (Lügavî) Anlamı

Fiilin sözlük anlamıyla ilgili, lügat kitapları arasından biri klasik diğeri modern olmak üzere iki kaynağa başvurmakla yetinilecektir. Şöyle ki İbn Manzûr (öl. 711/1311) *Lisânu'l-'Arab* adlı sözlüğünde fiil için; “Geçişli ve geçişsiz bütün işlerden kinayedir.” şeklinde bir tanım yapmıştır. Ona göre fiil فَعَلَ – يَفْعَلُ – فَعْلًا – وَفَعْلًا kökünden türetilip fâü'l-fiil fethayla gelince mastar (فَعْلًا), kesreyle gelince isim (فِعْلًا) olur ve çoğulu da فِعَال veznindedir.³⁴

Ahmed Muhtar Ömer (öl. 1424/2003) ise *Mu'cemu'l-luğati'l-'arabiyye'l-mu'âsıra* isimli sözlüğünde fiil için فَعَلَ – يَفْعَلُ – فَعْلًا – فَعَالًا - فَعَالِيَّةً maddesinden alındığını ve فعل الشيء cümlesinde “Bir şey yaptı, üretti.” mânasında olduğunu beyân edip إِنَّ اللَّهَ يَفْعَلُ أَيَّ شَيْءٍ هُوَ أَهْلُ بِهِ أَيَّ شَيْءٍ de kelimenin bu mânaya geldiğini söylemiştir.³⁶

1.2.3.2. Fiilin Terim (İstılahî) Anlamı

Fiil terim olarak farklı dil okullarına mensup dilciler tarafından farklı şekillerde tanımlanmıştır. Bu meyanda kronolojik olarak fiilin, bu sahadaki âlimler tarafından

³³ Bu taksim ve detayları hakkında bilgi için bk. Şaban Sadoğlu, *Muvazzah Sarf İlmi* (İstanbul: Mektebetü'l-Mahmûdiyye, 2014), 1/16-17.

³⁴ Ebû'l-Fadl Cemâluddin Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr el-İfrîkî el-Mısırî, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, ts.), “fe‘ale”, 11/528.

³⁵ el-Hac 22/14.

³⁶ Ahmed Muhtar, “fe‘ale”, 1725.

nasıl tarif edildiğini beyân etmek yerinde olacaktır. Buna göre en eski gramer kitabı olarak kabul edilen *el-Kitâb*'da Sîbeveyhi'nin (öl. 180/796) tarifi şu şekildedir:

Şahısların yapmış olduğu eylemlerin (mastarların) lafızlarından elde edilen birtakım kelimelere (örneklere) fiil denilir. Bu örnekler yapıları açısından mâzi (gerçekleşmiş olan), müstakbel (henüz gerçekleşmemiş olan) ve hâl (şimdiki zamanda yapımı devam eden) zamanları ifade eder. Gerçekleşmiş olan mâzi fiilin yapıları – سَمِعَ – مَكَتَ – ذَهَبَ şeklinde. Henüz gerçekleşmeyen müstakbel fiilin yapıları, اَضْرَبَ - اَذْهَبَ gibi emrederek söylenilen emir kipleri ve يَضْرِبُ - يَذْهَبُ gibi haber vererek söylenilen muzâri kipleri olmak üzere iki kısımdır. İcrası devam eden hâl fiilinin yapıları için de aynı şekilde muzâri kipleri kullanılır. Burada önemli olan husus, söylendiğinde eylemin yapılmaya devam ediliyor olmasıdır.³⁷

Sîbeveyhi'nin bu tanımında dikkatimizi çeken “şahısların yapmış olduğu eylemler” ifadesidir. Zira daha tanımın en başında eylemlerin kendi başına var olamayacağına, şahıslar tarafından yapıldığına bir vurgu vardır. Bu da fiilin mânasını ifade etmede isme muhtaç olduğunu göstermektedir.

Bir diğer dilci Zeccâcî (öl. 340/951) ise fiili “*قام ve يُقَوِّم fiillerinde olduğu gibi mâzi veya müstakbel zamanda bir eyleme delâlet edendir.*” şeklinde tanımlamıştır.³⁸

Ebû Ali el-Fârisî de (öl. 377/987) Zeccâcî'nin menhecinden yola çıkarak fiili “*Bir zamanla birlikteliği olan ve bir mânaya delâlet eden her lafızdır.*” şeklinde tanımlamıştır.³⁹

Bazı nahivciler ise fiili tarif ederken “*mâna ve zaman ile birliktelik etmesi*” yerine sadece fiile ait birtakım alâmet ve özellikler ile tanım yapmışlardır. Bu metodu kullananların başında İbn Cinnî (öl. 392/1002) gelir. O, fiili “*قَامَ – قَدْ قَامَ – قَدْ يُقَوِّمُ* örneklerinde olduğu gibi ‘قَدْ’ kelimesi kendisinde güzel duran veya emir kipinde olabilir.” şeklinde tanımlamıştır.⁴⁰

³⁷ Ebû Bîşr (Ebû Osmân, Ebû'l-Hasen, Ebû'l-Hüseyn) Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, *el-Kitâb* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1988), 1/12.

³⁸ Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî, *el-Cümel fi'n-nahv* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 17.

³⁹ Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî, *el-Îzâhu'l-'azudî*, thk. Hasan Şazeli (Riyad: Külliyyetü'l-Âdâb, 1969), 7.

⁴⁰ Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî, *el-Lüma' fi'l-'arabiyye*, thk. Fâiz Fâris (Kuveyt: Dâru'l-Kütübi's-Sekâfiyye, ts.), 7-8.

Zemahşerî de (öl. 538/1144) Ebû Ali el-Fârisî'ye yakın bir tanım zikretmiş ve “*Bir eylemin zamanla birlikteliğine delâlet edendir.*” şeklinde bir tanım yapmıştır.⁴¹

Nahiv ilminin önemli simalarından biri olan İbnü'l-Hâcib (öl. 646/1249) ise zamanla birlikteliği hususunda Ebû Ali el-Fârisî ve Zemahşerî'den farklı olarak fiile “*Kendi başına bir mânaya delâlet edip üç zamandan biriyle birlikteliği olan kelimedir.*” şeklinde bir tarif getirmiştir.⁴²

O, “üç zamandan biriyle birlikteliği olan” kaydıyla önemli bir detaya işaret ederek isim olduğu halde zaman barındıran ve fiilin tanımını altına giren “*غُبُوق/akşam içeceği*” ve “*صَبُوح/sabah içeceği*” gibi lafızları tanımın kapsamından çıkarmıştır. Zira sabah ve akşam vakitleri üç zamandan biri değildir.⁴³

Burada şuna değinmek gerekir ki Ebû Ali el-Fârisî (öl. 377/987) ve Zemahşerî (öl. 538/1144) gibi dilcilerin yapmış oldukları tanıma göre sabah ve akşam vakitlerinde içilen “*غُبُوق*” ve “*صَبُوح*” içecekleri fiil olmadıkları halde fiilin tanımına girerken, İbnü'l-Hâcib'in (öl. 646/1249) fiil için yapmış olduğu tanımın kapsamına girmezler. Bu da tanımlarda önemli bir faktör olan ağıyârına mâni (kendisinden olmayanı engelleyen) olması yönüyle İbnü'l-Hâcib'in tanımının daha güzel bir tanım olduğunu ortaya koyar. Zira bu kelimeler sabah ve akşam vakitlerinde içilen içeceklere isim olmuşlardır. Sabah ve akşam vakitleri de üç zaman olan mâzi, hâl ve müstakbel zamanlarından biri olmadıkları için fiilin tanımını altına girmezler.

Kemâluddîn el-Enbârî (öl. 577/1181) fiil kavramını lafız açısından değerlendirerek fiile, fiil isminin verilmesinin sebebini iş, oluş ve hareket bildiren hakiki bir fiile delâlet etmesiyle açıklamıştır. Nitekim “*ضَرَبَ*” dendiğinde bu fiil, hakikatte fiilin bizâtihi kendisi olan “*ضَرَبَ*” kelimesindeki eylem mânasına yani harekete delâlet ettiğinden onun ismiyle isimlenmiştir. Bu garipsenecek bir durum

⁴¹ Ebü'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed el-Esedî el-Hâlebî, *Şerhu'l-Mufasssal* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001), 4/204.

⁴² Ebû Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus, *el-Kâfiye* (İstanbul: Mektebetü Yâsîn, 2013), 194.

⁴³ Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî*, 5.

değildir. Nitekim bir şey kendisinden kaynaklandığı şeyin ismiyle isimlenebilir. Arap kelâmında da bu durum oldukça yaygındır.⁴⁴

İbn Mâlik (öl. 672/1274) ise kelimenin tarifinde ele aldığı “rükün” ve “isnâd” kavramları üzerinden yola çıkarak fiili “*Eğer kelime isnâdın bir rüknü değilse harf; rükün olup herhangi bir yolla isnâdı (müsnedün ileyh olmayı) kabul ederse isim; kabul etmezse fiildir.*” şeklinde farklı bir yaklaşımla ele almıştır.⁴⁵

O, diğer gramercilerden farklı olarak kelimenin ve fiilin tanımını yapmak yerine kelime türlerinin özelliklerine, cümle içerisindeki değerlerine vurgu yaparak kendi tarzını yansıtmıştır. Bu tanımdan fiilin kelâmdaki isnâdın bir rüknü olduğunu yani kelâmın iki tarafından biri olan müsnedün bih olma özelliğine sahip olduğunu ama isim gibi de hükümlerin kendisine nispet edilen müsnedün ileyh olma özelliğine sahip olmadığını anlamak mümkündür. Kısacası fiil, rükün olması yönüyle harften, isnâdı kabul etmemesi yönüyle de isimden ayrılmaktadır.

O, sâir gramerciler gibi fiil için tanım yapmak yerine sahip olduğu özellikleri *Elfiyye*’sinde sıralayarak onu isimden ayırt etmiş ve şöyle demiştir:

وَنُورٌ أَقْبَلَنَّ فِعْلٌ يَنْجَلِي وَبِتَأْ فَعَلَتْ وَ أَتَتْ وَ يَا أَفْعَلِي⁴⁶

Fiil; “فَعَلَتْ” kelimesindeki fâil olan tâ, “أَتَتْ” kelimesindeki te’nîs alâmeti olan tâ, “أَفْعَلِي” kelimesindeki müfret müennes muhâtaba alâmeti olan yâ ve “أَقْبَلَنَّ” kelimesindeki te’kîd nûn’u ile diğer kelimelerden ayrılır. Yani mâzî fiilleri biri sâkin diğeri harekeli olmak üzere açık şekilde gelen iki farklı tâ harfiyle tanımak mümkündür. Bunlardan birisi üç farklı harekeyle harekelenirken (تَ - تِ - تُ) diğeri ise hareke kabul etmeyip sâkin (تْ) olarak gelmektedir. “أَتَتْ” kelimesindeki tâ harfinin sükûnu kaydıyla isimlere (مُسْنَدَةٌ) ve harflere (لَاتْ) bitişen açık ve harekeli olan tâ harfleri kapsam dışı bırakılmıştır.⁴⁷

⁴⁴ Ebü’l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *Esrâru’l-‘arabiyye*, thk. Muhammed Hasan Şemsüddîn (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1997), 27.

⁴⁵ Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî, *Şerhu Teshîli’l-fevâid* (b.y: Dâru Hicr, 1990), 3.

⁴⁶ İbn Mâlik, *Elfiyye*, 8.

⁴⁷ Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdurrahmân b. Abdillâh b. Akîl el-Hemedânî, “Şerhu İbn ‘Akîl”, *Hâşiyetü’l-Hudarî* (Diyarbakır: Mektebetü’s-Seydâ, 2018), 1/51.

Fiilin bir diğer kısmı olan muzâri ve onun türevi olan emir fiilini ise fâil olan muhâtaba yâ'sıyla tanımak mümkündür. Burada şu hususa dikkat çekmek isteriz ki bu yâ harfi, emir ve muzâri fiillerde ikinci, tekil dişil şahıs için kullanılan yâ olup mütekellime delâlet eden yâ değildir. Zira mütekellim yâ'sı fiillerde (أَكْرَمَنِي) bulunduğu gibi isim (غَلَامِي) ve harflerde de (إِنِّي) bulunabilir. Bahsettiğimiz muhâtaba yâ'sı ise sadece fiillerde bulunmaktadır. Fiiller arasında da muzâri ve emir fiillere hastır. Mânayı pekiştirme ve kuvvetlendirmede kullanılan te'kîd nûnları da fiilleri ayırt etmede kullanılan önemli alâmetlerden biridir. Te'kîd nûnları, hafîfe (نْ) ve sakîle (نَ) olmak üzere iki şekilde kullanılmaktadır.⁴⁸

Modern dönemde yaşamış olan Hamelâvî (öl. 1351/1932) klasik tanımların dışına çıkarak sâir dilcilerden farklı olarak fiili *“Anlaşılması tek başına mümkün olmayan (fâile ihtiyaç duyan) ve bir mânaya delâlet etmesi için vaz‘ edilen kelime olup zaman kavramının kendisinden bir parça olduğu kelimedir.”* şeklinde tanımlamıştır.⁴⁹

Bu tariflerden sonra fiili diğer kelime türlerinden ayıran özelliklerine değinilecektir.

1.2.3.3. Fiilin Alâmetleri

Diğer kelime türlerinde olduğu gibi fiilin de kendine özgü birtakım alâmetleri bulunmakta ve bu alâmetler vasıtasıyla fiil diğer kelime türlerinden ayrılmaktadır. Fiilin bir kelime türü olması dışında harf ile başka bir ortak noktası bulunmadığından fiilin harften ayrışması gayet kolay olup ilâve birtakım alâmetlere gerek duyulmaz. Çünkü harf zaten kendi başına bir mânaya delâlet etmez. Bilakis bir mâna ifade edebilmesi için başkasına (isim ya da fiile) muhtaçtır.⁵⁰ Böylece harf, sahip olduğu bu özelliğiyle fiilden bâriz bir şekilde ayrılmış olur. Fiil, kelime türü olmanın yanı sıra “kendi başına anlam ifade etme” ortak noktasında buluşan isimden ayırt edilebilmesi için birtakım alâmetlere gerek duymaktadır.

Cümle içinde bir kelimeyi gördüğümüzde onun fiil olduğuna tam mânasıyla kâni olmamız için fiilin tarifini bilmemiz yeterli olmayabilir. Dolayısıyla fiilin yazılı

⁴⁸ İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl*, 1/52.

⁴⁹ Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Hamelâvî, *Şeze'l-'arf ft fenni's-sarf*, (Beyrut: Mektebetü Dâri'l-Beyrûtî, 2002), 51-52.

⁵⁰ Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî*, 4.

veya sözlü bir ifade içinde tanınması, fiilin vezinlerini, yapısal özelliklerini, kendisiyle kullanılan harf ve edatları bilmeyi gerektirebilir. Kelimenin doğrudan fiil olduğunu gösteren bazı karîneler vardır. Bu karîneler alâmet kavramıyla ifade edilir. Fiilin sahip olduğu bu alâmetleri dâhilî ve hâricî alâmetler şeklinde iki bölümde incelemek mümkündür.

1.2.3.3.1. Dâhilî Alâmetler

Fiilin bizâtihi yapısında var olan alâmetlere dâhilî alâmetler denir.⁵¹ Bu da fiilin sîgasının (kalıbının) vaz'ında hades (eylem) ve zamana delâlet etmesidir. İbn Yaîş (öl. 643/1245), *Şerhu'l-Mufasssal*'da Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) fiil için yaptığı tanımı açıklarken bu konuya şöyle değinmiştir: “*Zamanla beraberliği olan mânadır.*” sözümüz fiil lafzının hem mâna hem de zaman karşılığında tek seferde vaz' olduğuna işaret eder. Örneğin mastarın zamana olan delâleti bu şekilde değildir. Mastarın hakikati zamansız düşünüldüğünden mastardaki zaman mefhumu hâricî (dışa yönelik) bir durumdur. Zaman mefhumu, yapısında var olan bir şey değil, olsa olsa lâzımı (gerektirdiği) olur.⁵² Netice olarak fiilin dâhilî alâmetleri zaman ve hades olmak üzere iki tanedir.

1.2.3.3.2. Hâricî Alâmetler

Hâricî alâmetler fiilin lafzında meydana gelen bazı değişikliklerden, fiille birlikte kullanılan birtakım edat ve harflerin toplamından ibarettir. Bu alâmetler fiilin delâletine, ifade ettiği mâna ve zamana etki eder. Bu alâmetlerin etkisi, kullanım yerleri ve değişim sahası kişinin isteğine bağlı olmayıp Arap dili kurallarının müsaade ettiği ölçüde olur.

İbnü'l-Hâcib (öl. 646/1249) *Kâfiye*'de⁵³, Zemahşerî de (öl. 538/1144) *el-Mufasssal*'da⁵⁴ fiilin tanımını yaptıktan sonra fiile ait bu özellikleri örnekleriyle beraber detaylı bir şekilde saymışlardır. Bunların başlıcaları “قـ” harfi, istikbâl için olan “سـ” ve “سوف” harfleri, cezmedici edatlar, nasbedici edatlar, bâriz muttasıl zamîrler, sâkin te'nîs

⁵¹ Menâhil Beşir, *el-Fi'lü'l-müteaddî bi-harfi'l-cerr*, 9.

⁵² İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/204.

⁵³ İbnü'l-Hâcib, *el-Kâfiye*, 350.

⁵⁴ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Mufasssal fî san'ati'l-i'râb* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 311-328.

tâsı ve te'kîd nûnlarıdır. Bir kelimenin fiil olduğuna hükmetmemizi sağlayan bu alâmetlere kısaca şöyle değinebiliriz:

a) “قد” harfi: Kelime türleri arasında yalnızca fiillerle kullanılır. Bu harf başında geldiği fiil, mâzi ise takrîb (yakınlık), tahkik (kesinlik), muzâri ise taklîl (azlık/ihtimal) mânası kazandırır. “قد” harfinin kazandırdığı bu anlamlar tamamen fiile hastır. “قد قامت الصلاة/Namaz yaklaştı.” örneğinde takrîb; “قد قام مُحَمَّدٌ/Şüphesiz Muhammed ayağa kalktı.” örneğinde tahkik; “قد يصدق الكذوب/Yalancı bazen doğru söyler.” örneğinde ise taklîl ifade eder.⁵⁵

b) “س” harfi: Tenfîs (yakın zamana öteleme/yayma) harfi olarak bilinir. Gramercilerin bu harfi, tenfîs harfi diye isimlendirmesinin nedeni fiilin zamanına genişlik kazandırmasıdır. Zira bu harf ile fiil, dar bir zaman dilimi olan hâl zamanından alınıp geniş zaman dilimi olan istikbâl zamana taşınmıştır.⁵⁶ Bu harf fiile hastır ve en yakın gelecek zamanı ifade eder. “سَيَقْرَأُ مُحَمَّدٌ/Muhammed yakın zamanda okuyacak.” cümlesi bunun örneğidir.⁵⁷

c) “سوف” harfi: Tesvîf (uzak zamana öteleme) harfi olarak da bilinir. Fiile has bir alâmettir. س harfinin delâlet ettiği zamandan daha ilerideki bir zamana delâlet eder.⁵⁸ “سَوْفَ تَعْلَمُونَ/Yakında öğreneceksiniz.”⁵⁹ âyeti bunun örneğidir.

Fiilin özelliklerinden bahsederken fiilin başına gelen “س” ve “سوف” harflerinin kullanımıyla alâkalı zikredeceğimiz şu örnek konunun akılda kalıcı olmasına yardımcı olacaktır. “Garibanlar emirlerinin kapısına gelirler ve hizmetçilere ‘Emir çıkacak mı, çıkmayacak mı?’ diye sorarlar. Eğer hizmetçiler “سوف يخرج” derlerse giderler, ama “سيخرج” derlerse çıkmasını beklerler.”⁶⁰

⁵⁵ Meylânî, *Şerhu'l-Muğnî*, 71.

⁵⁶ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısrî, *Muğnî'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb* (İstanbul: Mektebetü'l-Mahmûdiyye, ts.), 1/122.

⁵⁷ Necmü'l-eimme Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî el-Garavî es-Semnâkî (es-Semnâî), *Şerhu'l-Kâfiye*, thk. Yusuf Hasan Ömer (Bingâzi: Câmîâtü'l-Karnus, 1996), 4/6.

⁵⁸ Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 4/6.

⁵⁹ Hûd 11/93.

⁶⁰ M. Faruk Çifçi, “Sinoplu Nebî b. Turhân'ın Silsiletü'l-Cevâhir Adlı Eserinin Sarf İlmi Açısından Tahlili”, *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, (Ekim 2018), 2/573.

İbn Hişâm ise (öl. 761/1360) fiilin öne çıkan diğer hâricî alâmetlerini Elfiyye şerhinde özetle şöyle beyân etmiştir: Fiil dört alâmetle tanınır.⁶¹ Bunlardan birincisi tâû'l-fâil (ت) harfidir. Yani mâna açısından öncesinde bulunan fiile, fâil olarak bitişen tâ zamiridir. Bu “tâ” “قَمْتُ” , “قَرَأْتُ” ve “كُتِبْتُ” fiillerinde olduğu gibi tâû'l-mütekellim de olabilir. “ذَهَبْتُ” ve “صَلَّيْتُ” fiillerinde olduğu gibi tâû'l-muhâtab da olabilir.

Fiilin alâmeti olan tâû'l-fâili kabul etmesi “ليس” ve “عسى” nın fiil olduğunu ortaya koyarken; bunların harf olduğunu iddiâ edenlere de karşıt bir delil oluşturmaktadır.⁶² Kûfelilerin “عسى” kelimesinin harf olduğunu iddia ettikleri gibi Ferra (öl. 207/822) gibi bazı nahivciler de “ليس” kelimesinin nefy (olumsuzluk) mânası taşımasından nefy mânası içeren “ما” gibi harf olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁶³ Doğrusu bu iki kelimenin tâû't-te'nîs ve tâû'l-fâili kabul etmesi bu kelimelerin fiil olduğunu gösterir. Nitekim “ليست الفتاة كسولة/Genç kız tembel değildir.” ve “عستِ الطالبة ان تَنجح/Kız öğrenci başarılı olabilir.” örneklerinde bu iki kelime tâû't-te'nîsi kabul ettiği gibi tâû'l-fâili de kabul eder. ⁶⁴ لَسْتُ مِنْهُمْ فِي شَيْءٍ ve ⁶⁵ فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ 65 âyetlerinde görüldüğü gibi bu iki kelimeye fâil olan tâ zamirleri bitişmiştir.

İkincisi sâkin te'nîs tâsıdır. Bu “tâ” harfi fiilin müennes bir fâil tarafından gerçekleştiğine delâlet eder. Henüz fâil zikredilmeden duyulduğunda ya da görüldüğünde gelecek olan fâilin müennes olduğunu önceden bildirir. Aslı itibarıyla “قامْتُ” ve “قعدْتُ” fiillerinde olduğu gibi sâkindir. Fiilin ikinci alâmeti olan sâkin te'nîs tâsıyla da “نِعْمَ” ve “بُئْسَ” nin isim olduğunu iddiâ edenlere bir ret vardır.⁶⁶ İltikâü's-sâkineyn (iki sâkin harfin karşılaşması), geçiş ve benzeri herhangi bir nedenle harekelenmesi onun sâkin olma özelliğine zarar vermez. ⁶⁷ قَالَتْ امْرَأَتُ الْعَزِيزِ âyetindeki “قَالَتْ” kelimesinde bulunan tâû't-te'nîs bunun örneğidir. “قائمة” ve “كاتبة” örneklerinde olduğu gibi harekeli olan tâû't-te'nîs ise isme ait bir özelliktir.⁶⁷

⁶¹ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî, *Evzahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid (Beyrut: Menşûrâtü'l-Mektebeti'l-'Asriyye, 2008), 1/22-24.

⁶² İbn Hişâm, *Evzahu'l-mesâlik*, 1/22-24.

⁶³ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 1/227.

⁶⁴ el-En'âm 6/159.

⁶⁵ Muhammed 47/22.

⁶⁶ Detaylı bilgi için bk. İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, 33-35.

⁶⁷ İbn Hişâm, *Evzahu'l-mesâlik*, 1/22-24.

Üçüncüsü muhâtaba için gelen yâ (ي) harfidir. “قَوْمِي” ve “إِذْهَبِي”; “تَقُومِينَ” ve “تَذْهَبِينَ” fiilleri buna örnek olarak verilebilir.⁶⁸ Fiilin üçüncü alâmeti olarak zikredilen bu özellikle de “هَاتِ” ve “تَعَالِ” örneklerinin ismü’l-fiil olduğunu iddia edenlere bir ret vardır.⁶⁹

Dördüncüsü ise hafife ve sakîle (şeddesiz ve şeddeli) olarak kullanılan te’kîd nûnlarını kabul etmesidir. “لَيُسْجَنَنَّ وَلَيَكُونَنَّ مِّنَ الصَّاغِرِينَ” *“Mutlaka zindana atılacak ve elbette sürünenlerden olacaktır.”*⁷⁰ örneğinde gelen nunlar gibi. Vakıf durumundaki hafife nûnu tenvine benzediği için mushafta elif harfî ve tenvinle yazılır ancak okunuşta “وَلَيَكُونَنَّ” olarak nûn sesiyle okunur. “يُسْجَنَنَّ” fiilinde te’kîd nûnlarından sakîle nûnu gelmiştir. “وَلَيَكُونَنَّ” fiilinde ise hafife nûnu gelmiştir.⁷¹

Bu yapılan açıklamalardan fiilin, lügatta hades yani eylem ifade eden kelime olup bir şey yapmak, üretmek, meydana getirmek gibi anlamlara sahip olduğunu söyleyebiliriz. Istılâhî anlamda ise fiilin; kendi başına bir mânaya delâlet etmesi için konulan, bir fâile ihtiyaç duyan, üç zamandan biriyle beraberliği olan, kelâmın oluşmasında rûkûn rolüne sahip olarak müsnedün bih olan, kendisinden emir türetilen, “قَدْ” harfî yakışan, istikbâl harflerinden “س” ve “سَوْفَ” yi kabul eden, fâil olan harekeli tâ (ت), sâkin olan te’nîs tâ’sı (ث) ve muhâtaba yâ’sı (ي) ile kullanılan, nasbedici ve cezmedici harfleri alabilen, te’kîd nûnlarını (hafife ve sakîle) kabul eden ve böylelikle diğer lafızlardan ayrılan kelimeler olduğunu ifade edebiliriz.

1.2.3.4. Zamana Delâlet Etmesi Açısından Fiil Çeşitleri

Daha önce aktardığımız fiil tariflerine bakıldığında “*kendi nefsinde bir mânaya delâlet eden*” ve “*üç zamandan biriyle birlikteliği olan*” şeklinde yapılan tanımlarda dikkat çeken iki madde ile karşılaşılacaktır. Bunlardan ilki “mânaya delâlet etme” durumu; ifade ettiği mânanın teaddî (geçişli) ve lüzûm (geçişsiz) özelliğine sahip olması açısından iki kısımda ele alınacaktır. Bir diğeri olan “üç zamandan biriyle birliktelik” durumu ise geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman olmak üzere üç yönden

⁶⁸ İbn Hişâm, *Evzahu’l-mesâlik*, 1/22-24.

⁶⁹ Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdîrahmân b. Muhammed el-Cürcânî, *el-Miftâh fi’s-sarf*, thk. Tevfîku’l-hamd (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 1987), 54.

⁷⁰ Yûsuf 12/32.

⁷¹ İbn Hişâm, *Evzahu’l-mesâlik*, 1/22-24.

incelenecektir. Çünkü zamanla ilişkisi olmayan bir fiilin düşünülmesi söz konusu değildir.

Kelimenin kısımlarından biri olan fiilin, hem lafza, hem de mânaya bakan yönleri olması sebebiyle fiilin bu iki yönden değerlendirilmesi kanaatimizce önemlidir. Bu anlamda öncelikle fiilin lafzının zamana delâletine, sonrasında ise mânasının geçişli ve geçişsiz olması bağlamında teaddî ve lüzûm meselesine değinilmesi uygun olacaktır.

Fiilin lafız ve şeklinin, fiilin zamanına olan etkisini Sîbeveyhi'nin (öl. 180/796) tanımından açıkça anlamak mümkündür.⁷² Nitekim o, fiilin tanımını yaparken zaman ve sîga arasında ilişki kurmakta ve fiil için, kişilerin yapmış olduğu eylemlerin lafızlarından elde edilen birtakım kelimeler olduğunu söyleyerek bunları geçmiş, hâl ve müstakbel zamanla ilişkilendirmektedir.

Onun yapmış olduğu tarifte “*Lafızlardan elde edilen yapılarıdır.*” ve “*Geçmişte meydana gelen...*” ifadelerinden maksat, mastarlardan alınıp türetilen lafızlar ve yapılarıdır. Kendisinden iştikak (türetme) edilen kök durumundaki mastar ise hadesten başkasına delâlet etmez.⁷³ Örneğin “ذَهَبَ” mastarı sadece “*gitmek*” mânasına delâlet ederken bu kökten alınan “يَذْهَبُ - ذَهَبَ” lafızları ise gitmek mânasındaki eylemin “*gitti*” şeklinde geçmiş zamanda gerçekleştiğine, “*gider*” şeklinde şimdiki/gelecek zamanda gerçekleşeceğine ve “*git*” şeklinde gelecekte gerçekleşmesi istenilen mânalara delâlet eder. Yani fiillerin kendisinden türetildiği kök durumundaki mastar lafızlarında zaman mefhumu yoktur. Fiillerin ihtiva ettiği zaman, fiil lafızlarının etkisiyle ortaya çıkmıştır. Başka bir ifadeyle fiil, iştikâk (türetilme) esnasında sadece lafzını değil yansıttığı anlamı ve zamanı da bir arada kazanmıştır.

Sîbeveyhi (öl. 180/796) fiilin sahip olduğu zaman kavramını mâzî, muzârî ve emir misalleri üzerinden anlatır ve bunlardan her birinin zamansal bir değere tekabül ettiğini söyler.⁷⁴ “فَعَلَ - يَفْعُلُ - فَعْلٌ” vezinleri, gramercilerin de fiilin üç zamanla birlikteliğini açıklarken tercih ettikleri meşhur ifadelerdir.

İbn Cinnî (öl. 392/1002) fiilin delâletlerini lafzî, ıstılahî ve manevî olmak üzere en güçlüsünden en zayıfına doğru sıralayarak üç kısma ayırmıştır. O, fiillerde bu üç

⁷² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/12.

⁷³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/12.

⁷⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/12.

delâletin toplandığını düşünmüş ve buna “قام” fiilini örnek vermiştir. Nitekim “قام” fiilinin lafzı mastarına, yapısı zamanına, mânası da fâiline delâlet eder.⁷⁵

Bu noktada fiilin zamana delaleti hususunda Zeccâcî’nin (öl. 340/951) farklı bir yaklaşımı olduğunu ifade etmek gerekir. Zira ona göre müstakbel ve mâzi olmak üzere iki zaman dilimi vardır. Çünkü bir olay, kendisinden haber verildikten sonra mâziye dönüşmekten geri duramaz. Zira iki zaman dilimi arasındaki ayraç çok ince bir çizgiye sahiptir ve yok hükmündedir. Bu çizgiden ayrılıp varlık sahasına çıkan her parça, mâzi olarak kabul edilir.⁷⁶ Bu zaman dilimleri arasında sıralama yaparken de yokluk vasfının varlık vasfından önce olduğu, bir şeyin ilk önce yokken daha sonra varlık kazandığı ve müstakbelin beklenen zaman olduğu delillerini ileri sürerek ilk önce müstakbel zamanın geldiğini savunmuştur.⁷⁷

Netice itibariyle fiil için geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman olmak üzere üç zaman dilimi söz konusudur. Bu zamanlar ile fiillerin lafızları arasında açık bir alâkanın olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim mâzi fiilin sîgasıyla muzâri fiilin sîgası arasındaki lafzî farklılık aynı kökten türetildikleri için aslî mânalarına yansımada da şüphesiz zamanlarına yansımıştır. Fiildeki bu zaman kavramı fiili, isim ve harften ayıran en temel özelliktir.

Fiilin sahip olduğu zaman dilimleri arasında gerçekleşmiş ve yaşanmış olması sebebiyle ilk sırayı geçmiş zaman aldığı için ve ayrıca sahip olduğu harflerin azlığı ve genel olarak fiil için yapılan taksimlerde ilk sırayı alması sebebiyle fiilin zamanlarıyla ilgili îzâha, mâzi fiille başlanması uygun görülmektedir. Kanaatimizce mezkûr sebeplerden hareketle sarf ilmini konu edinen eserlerin⁷⁸ çoğunluğu bu ve benzeri gerekçelerden konuya mâzi fiil ile başlamışlardır.

1.2.3.4.1. Mâzi Fiil ve Farklı Zamanlara Delâleti

“فَعَلَ” sîgasının üzerine dâhil olan edatlara ya da belirli bir zamanla sınırlanmasını gerektirecek şeylere bakılmaksızın bu sîganın özü itibariyle mâzi zamanına delâlet ettiği hususunda nahivciler ittifak etmişlerdir. Kur’ân-ı Kerim

⁷⁵ Ebü’l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî, *el-Hasâis*, thk. Abdulhamid Hindâvî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 2/328.

⁷⁶ Ebü’l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî, *el-Îzâh fî ‘ileli’n-nahv*, thk. Mâzin el-Mübârek (Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 1979), 86-87.

⁷⁷ Zeccâcî, *el-Îzâh fî ‘ileli’n-nahv*, 85.

⁷⁸ “el-Maksûd”, *Kitâbü’s-sarf* (Beyrut: Mektebetü’l-Hâşimî, 2015), 77; Zencânî, *Tasrîfü’l-‘izzî*, 122.

âyetlerinde geçen فَعَلَ sîgasının, edatlardan arınmış, geçmişlerin kıssaları ve sözleri gibi, olmuş şeylerden haber verme makamında mâzi zamanına hasredilerek kullanılması bunun delilidir. Her ne kadar mâzi fiil geçmişte yapılan işlere delâlet etse de bununla ilgili nahivcilerin farklı değerlendirmeleri söz konusudur. Bu başlık altında kısaca bunlara değinilecektir.

Mâzi fiilde genel kullanım geçmiş veya tükenmiş zamana delâlet etmesidir. Bu geçmiş zaman konuşma zamanına yakın ya da uzak olabilir. Hz. Yusuf kıssasında görüldüğü gibi mâzi zamanına delâlet eden fiillerin peşpeşe zikredilmesi uzak geçmiş zamanın bir örneğidir.⁷⁹ وَجَاءَتْ سَيَّارَةٌ فَأَرْسَلُوا وَارِدَهُمْ فَأَدْلَى دَلْوَهُ⁷⁹ “Derken bir kervan geldi, sucularını gönderdiler, adam kovasını kuyuya saldı.”⁸⁰ âyetindeki “أَدْلَى - أَرْسَلُوا - جَاءَتْ” fiillerinin yan yana fâil ve mef’ûlleri dışında fasılsız bir şekilde serdedilmesi, uzak geçmiş zamanda gerçekleştiğinin delilidir. Nitekim bu fiiller, tarihi verilerle uzak geçmişte gerçekleştiği kesin olarak bilinen bir kıssanın anlatım üslûbunda zikredilmiştir.

“كَانَ فَعْلٌ” ifade tarzları ise yakın geçmiş zamana delâlet eder. Hz. Nûh’un kıssasını anlatan كَفَرَ لَمَنْ كَانَ كُفْرًا “Kendisine inanılmamış olan o kulumuza bir mükâfat olmak üzere.”⁸¹ âyetindeki “كَانَ كُفْرًا” ifadesi bunun örneğidir. “قَدْ” edatı tevakku (beklenti) ifade eder yani gerçekleşen fiilin beklenen bir fiil olduğunu gösterir. Beklenti ise fiilin gerçekleştiğini haber vermektten hemen öncesinde gerçekleşen bir durumdur. Namaz için kâmet getirilmesini bekleyen kişiye “Beklediğin şey az önce gerçekleşti.” mânasında “قد قامت الصلاة/Namaz durulmak üzere!” denilir.⁸² Bu mânanın verilmesinde قد edatının yapısında bulunan “takrîb/hâle yaklaştırma” anlamının etkisi vardır. وَقَدْ أَخْرَجْنَا مِنْ بِلَادِنَا “Yurtlarımızdan ...uzaklaştırıldığımız halde ...”⁸³ âyeti bunun örneğidir.

Diğer yandan Ahfeş’in (öl. 215/830 [?]) dışındaki Basralı âlimler هَذِهِ بِضَاعَتُنَا “İşte bedelimiz de bize geri verilmiş...”⁸⁴ âyetinde olduğu gibi i’râb açısından hâl olarak gelen mâzi fiil için açık ya da gizli bir “قَدْ” edatının getirilmesini vâcib

⁷⁹ Menâhil Beşir, *el-Fi’lü’l-müteaddî bi-harfi’l-cerr*, 18.

⁸⁰ Yûsuf 12/19.

⁸¹ el-Kamer 54/14.

⁸² Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *Tefsîru’l-Bahri’l-muhît*, thk. Abdurrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 2002), 8/253.

⁸³ el-Bakara 2/246.

⁸⁴ Yûsuf 12/65.

kırlarlar.⁸⁵ Çünkü zaman açısından mâzi olan fiil, “قد” sayesinde hâl zamanına yaklaştırılır. İ'râbta hâl olacak mâzi fiil için “قد” harfi o derece önemlidir ki, zâhiren bulunmayan yerlerde bile onlara göre fiilden önce gizli bir “قد” edatı varsayılır. Âyetteki ifadenin aslı da قَدْ رُدَّتْ إِلَيْنَا şeklindedir.

Mâzi fiilin hâl (şimdiki) zamanını ifade ettiği durumlar da vardır.⁸⁶ Bunlardan bazıları şunlardır:

1- وَهَبْتُ - أَعْتَقْتُ - اشْتَرَيْتُ - بَعْتُ fiillerinde olduğu gibi inşâ kastıyla akit (anlaşma) lafızlarında kullanılan mâzi fiillerden hâl zamanı kastedilir.

2- Mâzi fiil şurû'a (başlangıç) delâlet ettiğinde lafız mâzi olsa da haberi muzârî fiil olduğunda, zaman açısından muzârî haberle uyum sağlaması için kendisinden hâl zamanı kastedilir. وَطَفَقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ “Üstlerini cennet yaprağıyla örtmeye çalıştılar.”⁸⁷ âyetinde “طَفَقَا” fiilinin ardında gelen “يَخْصِفَانِ” fiil-i muzârî kipinde haber olduğundan şurû'a delâlet eden “طَفَقَا” fiilinden hâl zamanı kastedilmiştir.

Mâzi fiilin gelecek zamanı ifade ettiği durumlar da vardır. Esterâbâdî (öl. 688/1289) bunları kendisiyle şöhret bulduğu Şerhu'l-Kâfiye adlı eserinde⁸⁸ maddeleyerek şöyle sıralar:

1-Mâzi fiil, şart edatlarından birine şart ya da cevap fiili olarak geldiğinde zaman açısından istikbâle delâlet eder. Çünkü bütün şart edatları mâzi zamanını tam bir müstakbel zamana çevirir. وَمَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ...فَمَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ “Kimlerin sevabı ağır basarsa ... Ama kimlerin sevabı da hafif gelirse...”⁸⁹ âyetindeki “ثَقُلَتْ” ve “خَفَّتْ” fiilleri şart edatı olan “مَنْ” kelimesine şart fiili olarak geldiklerinden dolayı kendilerinden müstakbel zaman kastedilmiştir.⁹⁰

2- “رَجِمَهُ اللَّهُ” Allah (cc) ona merhamet etsin! / Allah'ım! Sen ona merhamet et! örneğinde olduğu gibi mâzi fiilden dua makamında ihbâr mânası değil de inşâ kastedilirse emir mânasında müstakbele dönüşür.⁹¹ Nitekim bu örneğin asıl mânası

⁸⁵ Câmî, “el-Fevâ'idü'z-Ziyâiyye”, 1/63-64.

⁸⁶ Esterâbâdî, Şerhu'l-Kâfiye, 4/11.

⁸⁷ Tâhâ 20/121.

⁸⁸ Esterâbâdî, Şerhu'l-Kâfiye, 4/11-13.

⁸⁹ el-A'râf 7/8-9.

⁹⁰ Esterâbâdî, Şerhu'l-Kâfiye, 4/12.

⁹¹ Esterâbâdî, Şerhu'l-Kâfiye, 4/12.

“Allah ona merhamet etmiştir.” şeklindeyken mâzi fiilimiz olan رَحِمَ dua makamında kullanıldığından kendisinden emir kipi olan لِيَرْحَمَ/ارْحَمَ mânası kastedilerek müstakbele dönüşmüştür.

3- إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ “Şüphesiz biz sana bitip tükenmez nimetler verdik.”⁹² âyetinde olduğu gibi mâzi fiil vaad mânası içerdiğinde müstakbel zamana delâlet eder. Âyetteki “verdik” ifadesi “vereceğiz” anlamını taşır.⁹³

4- Mâzi fiil recâya (beklenti) delâlet eden fiillerden biri olursa mânası sadece gelecek zamanda gerçekleşeceğinden kendisinden müstakbel zaman kastedilir. Bu yüzden muzâri fiil olarak gelen haberinden de delâlette uyum sağlaması için sadece müstakbel zaman kastedilir. عَسَىٰ رَبُّهُ إِن طَلَّقَكُنَّ أَن يُبَدِّلَهُ أَرْوَاجًا خَيْرًا مِّنْكُنَّ “Eğer sizi boşayacak olursa rabbi ona, sizin yerinize sizden daha iyi olan ... eşler verebilir.”⁹⁴ âyeti bunun örneğidir.⁹⁵ Bu âyetteki “عَسَىٰ” fiili recâyâ delâlet ettiğinden sonrasında gelen “أَن يُبَدِّلَهُ” muzâri fiilinin mânasına uyumlu olarak “verebilir” şeklinde mânalandırılmıştır.

5- Mâzi fiil, müstakbel zamana delâlet ettiği bilinen bir fiil üzerine atfedilirse mâzi fiilin delâleti müstakbele dönüşür. وَيَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَفَزِعَ “Sûrun üflendiği gün... dehşete kapılır.”⁹⁶ âyeti bunun örneğidir.⁹⁷ Bu âyetteki “فَزِعَ” fiili istikbâle delâlet eden “يُنْفَخُ” fiiline atfedildiği için “dehşete kapılır.” şeklinde müstakbel mânada yorumlanmıştır.

6- Bir kasem cümlesinde mâzi fiilden önce nefyedici (olumsuz kılan) لَا ve إِنَّ edatları bulunursa o mâzi, müstakbele delâlet eder. وَلَئِن زَالَتْآ إِنَّ أَمْسَكُهُمَا مِنْ أَحَدٍ مِّن بَعْدِهِ “Şayet sapacak olsalar artık O’ndan başka hiç kimse onları tutamaz.”⁹⁸ âyeti bunun örneğidir.⁹⁹ Nitekim âyette geçen “أَمْسَكُهُمَا” ifadesinden önce nefy edatı olan “إِنَّ” harfi; onun hemen öncesinde ise mukadder bir kasem olan وَاللَّهِ ifadesi geçmiştir. Bu yüzden fiilimiz “tutamaz” şeklinde müstakbel mânada meallendirilmiştir.

⁹² el-Kevser 108/1.

⁹³ Esterâbâdî, Şerhu’l-Kâfiye, 4/13.

⁹⁴ et-Tahrîm 66/5.

⁹⁵ Esterâbâdî, Şerhu’l-Kâfiye, 4/12.

⁹⁶ en-Neml 27/87.

⁹⁷ Esterâbâdî, Şerhu’l-Kâfiye, 4/13.

⁹⁸ Fâtır 35/41.

⁹⁹ Esterâbâdî, Şerhu’l-Kâfiye, 4/12.

7- Gelecekte gerçekleşmesi kesin olan şeylerden haber verme maksadıyla söylenen mâzi fiiller müstakbele delâlet eder. *وَنَادَىٰ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ “Cennet ehli cehennem ehline... seslenir.”*¹⁰⁰ âyetindeki “نَادَىٰ” fiilinin “seslenir” şeklinde tercüme edilmesi buna örnektir.¹⁰¹

8- Nûn ile te’kîdlenmiş mâzi fiil üzerine “إِذَا” dâhil olduğunda mâzi fiil müstakbele delâlet eder.¹⁰² *فَلَمَّا أَدْرَأَهُ كَيْفَ يَكُونُ كَيْفَ يَكُونُ Kim ona yetişirse...* hadisi bunun örneğidir.¹⁰³

Toparlamak gerekirse belirtilen hususları kısaca şöyle ifade edebiliriz. Mâzi fiilin şart ya da cevap cümlesinde, dua ve inşâ cümlesinde, vaat cümlesinde bulunması veya recâyâ delâlet eden bir fiil olması veya müstakbel bir fiile atfedilmesi gibi durumlar onun müstakbel zamanda kullanılmasını gerektirir. Bu durumlardan ve müstakbel zamana taşınmasını sağlayan edatlardan arındığı takdirde ise kendisindeki genel kullanım geçmiş veya tükenmiş zamana delâlet etmesidir.

Fiilin sahip olduğu zaman dilimleri arasında zaman açısından ikinci sırayı hâl (gerçekleşmekte olan) ve istikbâl (gerçekleşecek olan) zamanı almaktadır. Buna ilâveten lafız açısından da sîgasının mâzi fiil üzerine yapılan ziyâdeyle meydana gelmesi, onun taksimde ikinci sırada olmasının sebebidir. Bu nedenle bundan sonraki başlık bu zaman dilimlerine delâlet eden muzâri fiil hakkında olacaktır.

1.2.3.4.2. Muzâri Fiil ve Farklı Zamanlara Delâleti

Zencânî (öl. 660/1262) *Tasrîf*’te bu fiil için başında “أَنْيَتَ” kelimesindeki (hemze, nûn, yâ ve tâ) dört zâit harften birini bulunduran kelime olduğunu söylemiştir. Bu durumu da şöyle izah etmiştir:

Hemze harfi mütekellim vahdehu (birinci tekil şahıs) için, “nûn” harfi mütekellim mea’l-gayr (birinci çoğul şahıs) için, “tâ” harfi müzekker, müennes bütün muhataplar ve müfret müennes, tesniye müennes gâibeler için kullanılır. “Yâ” harfi ise geri kalan gâip ve gâibeler için kullanılır. Muzâraat harfleri mâlum olan dört harfli fiillerde mazmûm diğer üç, beş ve altı harfli fiillerde ise meftûh olur.¹⁰⁴

¹⁰⁰ el-A’râf 7/44.

¹⁰¹ Esterâbâdî, *Şerhu’l-Kâfiye*, 4/13.

¹⁰² Esterâbâdî, *Şerhu’l-Kâfiye*, 4/13.

¹⁰³ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *et-Tezyîl ve’t-tekmîl fî şerhi kitâbi’t-Teshîl*, thk. Hasan Hindâvî (Dımaşk: Dâru’l-Kalem, ts.), 1/65.

¹⁰⁴ Zencânî, *Tasrîfü’l-‘izzî*, 124-125.

Fiil-i muzâri kendisine te'kîd ve cemi müennes nûnları birleşmediği sürece mu'rebtir. Aksi takdirde ise mebnîdir.¹⁰⁵ Zaman bakımından hâl ve istikbâle delâlet eder. Sadece müstakbel zamana delâleti istenirse başına “س” ve “سوف” getirilir.¹⁰⁶

Fiilin delâletlerinden biri olan hâl zamanı, mâzi ve müstakbel arasında tam olarak ayırt edici bir zaman dilimi değildir. Bilakis hâl zamanı, mâzi zamanın sonundan, müstakbel zamanın ise ilk cüzlerinden oluşmuştur. “زَيْدٌ يُصَلِّي/Zeyd şu an namaz kılıyor.” örneğinde “يُصَلِّي” fiili hâl zamanını ifade eder. Hâlbuki namazın bir kısmı eda edildiği için mâzi, bir kısmı da eda edilmediği için müstakbeldir.¹⁰⁷

Zamana delâlet hususunda mâzi fiilde birtakım farklılıklar olduğu gibi hâl ve müstakbel zamana delâlet eden muzâri fiilde de kendisine birleşen bazı karîneler sebebiyle farklılıklar meydana gelir.

Buna göre muzâri fiil zaman açısından şu dört duruma sahiptir:

1- Zamana delâlet hususunda muzâri fiilde aslolan hâl ve istikbâle delâlet etmesidir. İbn Mâlik (öl. 672/1274), muzâri fiil لا ile nefy edildiği durumda onu müstakbele has kılanların, yalın olduğu durumda ise hâli tercih edenlerin aksine her iki durumda da hâl ve istikbâle elverişli olduğunu söylemiştir.¹⁰⁸ Yani ona göre “لا يضرب” örneğiyle “يضرب” örneği arasında zamana delâlet etmesi açısından bir fark yoktur.

2- Muzâri fiilin sadece hâl zamanı ifade ettiği durumlar:¹⁰⁹

a) Şurû‘ (başlangıç) ifade eden fiillerden birine haber olarak geldiğinde hal zamanına delâlet eder.¹¹⁰ وَطَفًا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا “Üstlerini ...örtmeye çalıştılar.”¹¹¹ âyetindeki “يَخْصِفَانِ” kelimesi muzâri fiil olup, şurû‘ fiil olan “طَفَّقَ” fiiline haber olduğundan aralarındaki zaman uyumunu sağlamak için kendisinden örtmeye şeklinde hâl zamanı kastedilmiştir.

¹⁰⁵ Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 4/20-21.

¹⁰⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/15.

¹⁰⁷ Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 4/16-17; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/210.

¹⁰⁸ Muhibbiddin Muhammed b. Yusuf b. Ahmed el-Halebî, *Temhîdu'l-kavâ'id bi şerhi Teshîlu'l fevâid*, thk. Ali Muhammed Fahir (Kahire: Daru's-Selâm, 2007), 1/183.

¹⁰⁹ Bu sayılacak olan maddeler kısmen şerh ederek aktardığımız bilgilerdir. Detaylı bilgi için bk. Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 1/90.

¹¹⁰ Abbas Hasan, *en-Nahvü'l-vâfi* (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), 1/57.

¹¹¹ Tâhâ 20/121.

b) وَجَاءَ أَهْلُ الْمَدِينَةِ يَسْتَبْشِرُونَ “Şehir halkı sevinerek geldiler.”¹¹² âyetinde olduğu gibi i’rab bakımından “hâl” olduğunda zaman açısından da hâl zamanına delâlet eder.¹¹³

c) Fiil-i muzârinin öncesinde “إِنْ , مَا , لَيْسَ” gibi menfî olmasını sağlayacak edatlar yoksa ya da sonrasında “غَدًا” vb. fiili bütünüyle müstakbele çevirecek bir karîne yoksa gramercilerin büyük çoğunluğuna göre hâl zamanına delâlet eder.¹¹⁴ إِنْ أَتَّبِعْ إِلَّا مَا مَا “Ben sâdece bana vahyolunana uyarım.”¹¹⁵ âyeti bunun örneğidir. Zemahşerî (öl. 538/1144) ise zikredilen nefy edatları içinde “مَا” ile kullanılan fiilin müstakbel değil hâl olduğunu savunmuştur. Nitekim o, مَا يَأْتِيهِمْ مِّن رَّسُولٍ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ “Onlara bir peygamber geldiğinde muhakkak onunla alay ederlerdi.”¹¹⁶ âyetini tefsir ederken “مَا” ifadesi mâzî hâlinin hikâyesidir. Nitekim “مَا” sadece hâl zamanını ifade ettiğinde muzâri fiile dâhil olur.” demiştir.¹¹⁷

d) “حَالًا , آنِفًا , الْآنَ” ifadeleri ve hâl zamanına delâlet eden zarflar ile kullanıldığında hâl zamanına delâlet eder. فَمَنْ يَسْمَعِ الْآنَ “Şimdi kim dinlemek isterse...”¹¹⁸ âyeti bunun örneğidir.¹¹⁹

e) Üzerine lââm-ı ibtidâ (başlangıç lââmı) geldiğinde hâl zamanına delâlet eder. لَيَكُونَنَّ الْحَقُّ “...gerçeği saklıyorlar.”¹²⁰ âyeti bunun örneğidir.¹²¹

Diğer yandan İbn Hişâm (öl. 761/1360) ve birçok gramerci lââm-ı ibtidânın muzâri fiili hâl zamanına has kılacağını söylemiştir.¹²²

3- Muzâri fiilin sadece gelecek zamanı ifade ettiği durumlar:

a) “إِذَا ve غَدًا” gibi müstakbel bir zarf ile kullanıldığında istikbâle delâlet eder. إِذَا مَا يُنْذِرُونَ “... uyarıldıkları vakit ...”¹²³ “أزورك غداً/Yarın seni ziyaret edeceğim.”, örneklerinde olduğu gibi.¹²⁴

¹¹² el-Hicr 15/67.

¹¹³ Abbas Hasan, *en-Nahvü'l-vâfi*, 1/58.

¹¹⁴ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 1/90.

¹¹⁵ el-En'âm 6/50.

¹¹⁶ el-Hicr 15/11.

¹¹⁷ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki' gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vil* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1987), 2/572.

¹¹⁸ el-Cîn 72/9.

¹¹⁹ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 1/91.

¹²⁰ el-Bakara 2/146.

¹²¹ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 1/92.

¹²² İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 1/191.

b) Müstakbel zamanda gerçekleşmesi umulan bir şeye isnâd edilirse istikbâle delâlet eder.¹²⁵ ... فَأُولَٰئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ...¹²⁶ âyeti bu duruma örnek olarak verilebilir. Burada “يَدْخُلُونَ” fiili gelecek zamanda gerçekleşmesi umulan cennet mükâfatıyla ilişkilendirildiğinden kendisinden müstakbel zaman olan *girecekler* anlamı kastedilmiştir.

c) Muzâri fiil, talep mânasına delâlet ettiğinde de müstakbel zamana has olur. Çünkü olmuş bir şeyin olmasını talep etmek mümkün değildir. Bu talep bazen وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ أَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ “Emzirmeyi tamamlamak isteyen analar çocuklarını tam iki yıl emzirirler.”¹²⁷ âyetinde “emzirsinler.” mânasında olduğu gibi fiilin kendisinden anlaşılabilir. Bazen de لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ “Benim de düşmanım sizin de düşmanınız olan kimseleri dost edinmeyin.”¹²⁸ âyetinde olduğu gibi nehyedici “لا” edatı vb. hâricî bir karîne ile de anlaşılabilir.¹²⁹ Ancak bu “لا” fiilin yapılmasını değil, yapılmamasını talep eder.¹³⁰

d) Hâricî karînelerle muzâri fiilin müstakbel zamana has kılındığına örnek olarak سَوْفَ ve سَوْفَ nin dâhil olduğu fiilleri verebiliriz.¹³¹ كَلَّا سَيَعْلَمُونَ “Hayır! Yakında bilecekler!”¹³², كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ “Hayır! İleride bileceksiniz!”¹³³

4- Muzâri fiilin sadece geçmiş zamanı ifade ettiği durumlar:

a) Fiilden önce gelen “لم” ve “لما” edatları muzâri fiilin lafzını cezmeder, mânasını nefyeder, zamanını da mâziye çevirir.¹³⁴ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ “Doğurmamış ve doğmamıştır.”¹³⁵ âyeti bunun örneğidir.¹³⁶

لم edatının zamandaki değişimi gerçekleştirmesi kendisinden önce, fiili müstakbele çevirecek bir şart edatının geçmemesine bağlıdır. فَإِنْ لَمْ يُصِْبْهَا وَابِلٌ فَطَلَّ “Şayet

¹²³ el-Enbiyâ 21/45.

¹²⁴ Abbas Hasan, *en-Nahvü'l-vâfi*, 1/58.

¹²⁵ Abbas Hasan, *en-Nahvü'l-vâfi*, 1/58.

¹²⁶ en-Nisâ 4/124.

¹²⁷ el-Bakara 2/233.

¹²⁸ el-Mümtehhine 60/1.

¹²⁹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 1/199; Abbas Hasan, *en-Nahvü'l-vâfi*, 58-59.

¹³⁰ Abbas Hasan, *en-Nahvü'l-vâfi*, 58-59.

¹³¹ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/205.

¹³² en-Nebe 78/4.

¹³³ et-Tekâsür 102/3.

¹³⁴ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 1/218.

¹³⁵ el-İhlâs 112/3.

¹³⁶ Abbas Hasan, *en-Nahvü'l-vâfi*, 1/60.

saġanak yaġmazsa incecik yaġar.”¹³⁷ âyetinde¹³⁸ “لَمْ” edatından önce fiili müstakbele çevirecek “إِنْ” edatı geçtiği için fiil, mâzi zamana delâlet etmemiştir. Yani لم edatının zamandaki değişimi gerçekleştirmesi mutlak bırakılmış bir durum değil, herhangi bir mâni olmamasına bağlıdır.

“لَمْ” edatı “لَمْ” edatından farklı olarak dâhil olduğu fiilin zamanını ihbar (haber verme) zamanını da içine alan bir mâziye dönüştürür. *“Henüz وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ iman gönüllerinize yerleşmediğine göre...”*¹³⁹ âyeti bunun örneğidir.¹⁴⁰ Yani “لَمْ” ile yapılan nefyin mâzi zamanından ihbar/hâl zamanına kadar devam etmesi gerekirken لم edatında ise nefyin devam etme zorunluluğu yoktur.¹⁴¹ Bu yüzden “لَمْ يَمْ ثَمَّ قَامَ” demek câiz değilken “لَمْ يَمْ ثَمَّ قَامَ” demek câizdir.¹⁴² Aradaki farkın daha iyi anlaşılması için verilen örnekleri şöyle açıklayabiliriz: “O ayağa kalkmadı sonra kalktı” anlamındaki cümlede لَمْ edatı cümlenin anlamını bozduğundan لم edatıyla kullanılır. Çünkü لَمْ edatındaki olumsuzluk, konuşma/hâl zamanını da kapsamak zorunda olduğundan “ayağa kalkmadı” denildiğinde “şu ana kadar kalkmadı” mânası kastedildiğinden “sonra ayağa kalktı” demek mümkün değildir. Ama لم ile nefyin istimrârı (devamlılığı) şart olmadığından geçmiş zaman dilimlerinin bir bölümünde ayağa kalkmayıp daha sonra ayağa kalkmış olabilir.

b) Muzâri fiilden önce “إِذْ” edatı geçerse zamanını mâziye taşır. Çünkü bu edat mâzi zamana zarf olmakla bilinen bir edattır. إِذْ edatının isim ya da fiil cümlesine izâfe edilme zorunluluğu vardır. Muzâfün ileyh olan cümle fiil cümlesi olduğunda bu cümledeki fiil ya lafız ya da mâna açısından mâzi fiil olmalıdır. *وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ* “İbrâhim İsmâil’le birlikte beytin temellerini yükseltiyordu.”¹⁴³ âyeti bunun örneğidir.¹⁴⁴ Bu âyette, her ne kadar “يَرْفَعُ” şeklinde muzâri bir fiil gelmişse de öncesindeki إِذْ edatı onu mâziye çevirdiğinden âyetin tercümesine “yükseltiyordu” şeklinde yansımış olup bu olayın geçmiş zamanda gerçekleştiğine delâlet etmektedir.

¹³⁷ el-Bakara 2/265.

¹³⁸ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 1/218.

¹³⁹ el-Hucurât 49/14.

¹⁴⁰ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 1/219.

¹⁴¹ Meylânî, *Şerhu’l-Muğni*, 75.

¹⁴² İbn Hişâm, *Şerhu Katri’n-nedâ*, 112.

¹⁴³ el-Bakara 2/127.

¹⁴⁴ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 1/77.

c) İmtinâiyye olarak da bilinen ve aynı zamanda şart edatı olarak kullanılan “قَالُوا لَوْ نَعْلَمُ قِتَالًا لَّاتَّبَعْنَاكُمْ” muzâri fiilin önüne geçerse onun zamanını mâziye taşır. “Savaş olacağını bilsek elbette size katılırız” dediler.”¹⁴⁵ âyetinde¹⁴⁶ geçen نَعْلَمُ kelimesi لَوْ edatından sonra geldiğinden “Bilseydik, elbette size katılırdık.” şeklinde anlamlandırılabilir.

d) Muzâri fiilden önce “رُبَّمَا” edatı gelirse onun zamanını mâziye dönüştürür.¹⁴⁷ “Zaman olacak, inkâr edenler, “Keşke müslüman olsaydık!” diye hayıflanacaklar.”¹⁴⁸ âyeti¹⁴⁹ bunun örneğidir. Bu âyet inkârcıların nasıl pişmanlık duyacaklarını bildirmekte olup henüz gerçekleşmemiş bir olay olsa da kesin gerçekleşeceğinden haber vermektedir. “...hayıflanacaklar” şeklinde muzâri mânasında tercüme edilmesinin nedeni geçmiş zamanın hikâye edilmesidir.

e) Bazı gramerciler, taklîl ifade eden “قَدْ” edatının bazı durumlarda muzâri fiilini mazî zamana çevirdiğini zikretmişlerdir.¹⁵⁰ “عَیْ نَرَى ثَقَلَبَ وَجْهَكَ فِي السَّمَاءِ” Ey Muhammed! Biz senin yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu elbette görüyoruz.”¹⁵¹ âyeti bunun örneğidir. Bu gramercilere göre, âyetin muzâri mânasında tercüme edilmesinin nedeni geçmiş zamanın hikâye edilmesidir.

Toparlamak gerekirse belirtilen hususları kısaca şöyle ifade edebiliriz.

Muzâri fiilin لم ، لما ، إذ ، لو ، ربما ve bazı gramercilere göre قد edatlarından sonra gelmesi onun mâzi zamanda kullanılmasını gerektirirken; şurû’ fiiline haber olması, i’râb bakımından hâl olması, إِنْ ، ليس vb. nefy edatlarının olmaması, الْآن ، vb. zarflarla ve lâm-ı ibtidâ ile kullanılması onun sadece hâl zamanda kullanılmasını gerektirir. غدا ، vb. müstakbel zarflarla، س ، سوف ve nefyedici لَا vb. edatlarla kullanılması, gerçekleşmesi umulan bir şeye isnâd edilmesi ya da talep mânasında olması durumlarında ise sadece müstakbel zamanı ifade eder. Muzâri fiil, hâl ya da gelecek

¹⁴⁵ Âl-i İmrân 3/167.

¹⁴⁶ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 1/205.

¹⁴⁷ Abbas Hasan, *en-Nahvü’l-vâfi*, 1/61.

¹⁴⁸ el-Hicr 15/2.

¹⁴⁹ Tefsir kaynaklarında “رُبَّمَا” kelimesiyle ilgili Medine ehlinin geneli ve bazı Kûfeliler “رُبَّمَا” şeklinde şeddesiz olarak okurken; Basra ve Kûfelilerin çoğunluğu ise “رُبَّمَا” şeklinde şeddeli olarak okumuşlardır. Her ikisi de meşhur kıraat ve bilinen lügatlar olup aynı mânada kullanılmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tefsîru’t-Taberî Câmiu’l-beyân ‘an te’vilâti’l-Kur’ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru hicr, 2001), 14/6-7.

¹⁵⁰ Abbas Hasan, *en-Nahvü’l-vâfi*, 1/61.

¹⁵¹ el-Bakara 2/144.

zamana taşınmasını ve herhangi bir zamanla sınırlanmasını sağlayan edat ve durumlardan arındığı takdirde ise kendisindeki genel kullanım hâl ve müstakbel zamana delâlet etmesidir.

Fiilin sahip olduğu zaman dilimleri arasında sadece müstakbel zamanı ifade eden emir sîgası fiilin en önemli üç kısmından biridir. Ayrıca emir fiilinin lafız açısından muzâri fiilden türetilmesi onu, fiilin taksiminde son sıraya getirmiştir. Bu nedenle zaman dilimlerinden sadece müstakbele delâlet eden emir fiil bundan sonraki başlıkta incelenecektir.

1.2.3.4.3. Emir Fiili ve Müstakbel Zamana Delâleti

Emir fiil, *el-emru bi's-sîga* (sîga ile yapılan emir) ya da *emr-i hâzır* isimleriyle de anılır.¹⁵² *el-Emru bi's-sîga* ismini almasının nedeni muhtemelen fiildeki emir mânasının dışarıdan bir takı olan li (لِ) harfiyle değil de bizzat fiilin kendisinden türetilmesidir. *Emr-i hâzır* ismini alma nedeni ise gâip değil muhatap şahıslara yapılan bir emir olmasıdır.

İbn Yaîş (öl. 643/1245) *Şerhu'l-Mufasssal*'da emir fiilinin yapımıyla ilgili Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) düşüncelerini açıklarken ziyâde edilen harflerin dışında görüntü itibariyle, emir ve muzâri sîgalarının uyumlu olduğunu söylemektedir. Muzâraat harfinden sonraki ilk harfin harekeli olduğu durumda örneğin “تُدَحْرِجُ - تُضَارِبُ - تَضَعُ” gibi fiillerde emir kiplerinin “دَحْرِجُ - ضَارِبُ - ضَعُ” şeklinde telaffuz edildiklerini beyân eder. Zâit harf olan muzâraat harfi atıldıktan sonra ilk harf sakin olduğunda ise harekesiz bir harfle telaffuz mümkün olmadığından dolayı kelimeye başlayabilmek için vasıl hemzesi ziyâde edilir. Meselâ تَضْرِبُ fiilinde muzâraat harfi olan tâ (ت) atıldıktan sonra sâkin bir harf olan dâd (ض) harfiyle başlamak mümkün olmadığından kelimenin başına hemze-i vasıl getirilerek اضْرِبُ şeklinde kullanılır. Aynı durum تَسْتَخْرِجُ fiilinde de geçerli olup اسْتَخْرِجُ şeklinde kullanılır. Basra dil ekolüne mensup gramerciler de bu görüşü savunmuştur.¹⁵³ Emir fiilin türetilmesiyle ilgili bu yaklaşımında Zemahşerî (öl. 538/1144) Basra dil ekolüne mensup gramercilerin görüşlerini benimsemiş gibi görünmektedir.

¹⁵² Zencânî, *Tasrîfu'l-İzzî*, 128; Teftâzânî, *Şerhu Sa'diddîn*, 160.

¹⁵³ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/289-290.

Kûfeli gramerciler ise emir sîgasının bizâtihi muzâri fiil olup kendisinden emir lâminin hazfedildiğini savunmuşlardır. Dolayısıyla onlara göre اَفْعُلْ emir kipinin aslında لِنَفْعُلْ şeklinde lâmin gelmesiyle düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Kûfeli gramercilerden biri olan Ferrâ (öl. 207/822), Arapların emir yapımında muzâri fiilden “tâ/ت” harfini attıkları gibi “li/ل” harfini de attıklarını söylemiştir. Böylelikle muzâraât harfiyle birlikte emir mânası ifade eden fiilden li (ل) harfi de atılmış ve اَفْرَحْ - اَضْرِبْ şeklinde hemze-i vasıl ile kullanılmıştır. Hatta فَلْأَفْرَحُوا “Evet bununla sevinirsiniz!”¹⁵⁴ âyetinin فَلْأَفْرَحُوا şeklinde muhâtab sîgasında vasıl hemzesi yerine “li/ل” ve “tâ/ت” harfleriyle okunması Kûfelilerin bu görüşünü destekler mâhiyettir.¹⁵⁵

Emir fiilin türeyişi hakkında dil okulları arasında cereyan eden bu tartışmaların bir yansıması olarak Kûfeli gramerciler emir fiilin mu‘reb olup i‘râb alâmetinin cezm olduğunu, âmilinin ise hazfedilen emir lâmı olduğunu söylerken; Basralılar sükûn üzere mebnî olduğunu söylemişlerdir. Emir fiili Kûfeliler muzâri fiil olarak gördüklerinden i‘râbtaki hükmün muhafaza edildiği düşüncesiyle mu‘reb olduğu hükmüne varırken; Basralılar emrin muzâri fiilden türetilse de yeni bir yapıya sahip olduğu ve sonundaki harekesizliği binâ sükûnuyla ilişkilendirerek mebnî olduğu hükmüne varmışlardır. Her hâlükârda emir fiildeki son harfin harekesiz olduğu muhakkaktır.¹⁵⁶

Diğer yandan emir fiilinin lafzında görülen bu harekesizlik, fiilin ifade ettiği anlam ve zamanla ilişkilendirilmiştir. Şöyle ki, emir fiildeki harekesizliği fiilin henüz meydana gelmemesiyle doğrudan ilintili olduğuna dair ilginç bir tespitte bulunan Hakîm et-Tirmizî (öl. 320/932) fiillerin sahip olduğu fonetikle fiillerin anlamı arasındaki âhenge dikkat çekerek harekenin hareket ifade eden kelimelere mahsus olduğu görüşünü öne sürmüştür. Ona göre “لم يضرب/Vurmadı.” ve “اضرب/Vur!” ifadelerinin son hareketlerinin okunmayıp cezmedilmesinin mantığı bu ifadelerde hareketin gerçekleşmeyiştir. Eğer hareket vâki olsaydı “ضرب/Vurdu.” örneğinde olduğu gibi son harf hareketlenirdi.¹⁵⁷

¹⁵⁴ Yûnus 10/58.

¹⁵⁵ Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî, *el-İnsâf fî mesâilî'l-hilâf beyne'n-nahviyyine'l-basriyyîn ve'l-kûfiyyîn* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003), 2/73.

¹⁵⁶ Enbârî, *el-İnsâf*, 2/427.

¹⁵⁷ M. Faruk Çifçi, “İmam en-Neccâr ve Şerhu Nahvi'l-Bedv Adlı Eseri (Hakîm et-Tirmizî'nin Fiile Dayalı Nahiv Teorisi)”, *The Journal of Academic Social Science Studies [JASSS]* 31 (Winter 2015), 124.

Emir fiili zaman açısından istikbâle delâlet eder. Sîbeveyhi (öl. 180/796) bu delâleti “ما يَكُونُ ولم يَفْعْ”/henüz meydana gelmeyecek olan” tabiriyle ifade etmiş ve bundan müstakbel zamanı kastetmiştir.¹⁵⁸ Ebû Hayyân ise *Teshîl* kitabının şerhinde, İbn Mâlik’in (öl. 672/1274) أَفْعَلْ ve benzeri ifadelerin emir olup sadece gelecek zamanda kullanıldığını söylemiştir. Meselâ bir şey yemekle meşgul olan birisine “ye” mânasında “كُنْ” dendiğinde yeme eyleminin sürdürülmesi istenmiştir. Yeme eyleminin devam ettirilmesini istemek ise müstakbele işaret eder.¹⁵⁹

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerin bir özeti mâhiyetinde şunları söyleyebiliriz: Fiil, lafız ya da görselinin zamana yansımaları açısından mâzi, muzâri ve emir olmak üzere üç kısımdan ibarettir.

Mâzi, قَرَأَ ve كَتَبَ örneklerinde olduğu gibi okuma ve yazma eylemlerinin konuşma zamanı olarak da bilinen hâl zamanından önce meydana geldiğine delâlet edendir. Muzâri de يَفْرَأُ ve يَكْتُبُ örneklerinde olduğu gibi mezkûr eylemlerin konuşma zamanında ya da sonrasında meydana gelmesine delâlet eden fiildir. Hem hâl hem de müstakbel zamana delâlet etmeye elverişlidir.

Emir ise أَقْرَأْ ve اكْتُبْ örneklerinde olduğu gibi muhâtabın mezkûr eylemleri konuşma zamanı sonrası olan müstakbel zamanda meydana getirmesini istemek için kullanılan bir fiildir.

Buraya kadar olan kısımda fiilin tanımlarından ve özellikle kelime yapısından yola çıkarak onun zamana delâletini ele aldık. Bu minvâlde lafızdaki değişikliğin zamanla olan ilişkisini mâzi, muzâri ve emir fiilleri üzerinden açıklamaya çalıştık. Bundan sonraki başlık altındaysa yine fiilin tanımında geçen “mânaya delâlet” kavramından hareketle asıl konumuz olan fiilin mâna yönüyle teaddî (geçişli olma) ve lüzûm (geçissiz olma) vasıflarından hangisine sahip olduğuna ve müteaddî ve lâzım vasfını kazanan fiillerin kısım, özellik ve delâletlerine değinerek aradaki farkı ortaya koymaya çalışacağız.

¹⁵⁸ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/12.

¹⁵⁹ Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-tekmîl*, 1/79.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ARAP DİLİNDE TEADDÎ

2.1. Lügat ve Istılahta Teaddî

Bir kelimenin lügat manasıyla ıstılâh manası arasındaki münasebeti anlamak onun daha iyi anlaşılmasına vesile olacağından burada teaddî kavramının lügat açısından ifade etmiş olduğu manayı farklı dönemlere ait sözlüklerden yararlanarak açıklamak istiyoruz.

2.1.1. Lügatta Teaddî

Nahiv ilmini ilk defa sistemli hâle getiren, ünlü dil ve edebiyat âlimi Halil b. Ahmed'e (öl. 175/791) ait ilk Arapça sözlük olan *Kitâbü'l-'ayn*'da teaddî kelimesi: “عَدَيْتُ عَنِّي الْهَمَّ” “başkasına ulaşmak” mânasında; عَدَى تَعْدِيَّةً “açık zulüm” mânasında; التَّعْدِي “kenara itmek ve uzaklaştırmak” mânasında; عَدَّ عَنِّي إِلَى غَيْرِي örneğinde yanına gelen kimseye “Benden uzaklaş başkasına git!” mânasında; تَعْدَيْتُ الْمَفَازَةَ örneğinde ise “Çölü aşım geçtim.” mânasında” olduğu bilgilerine yer verilmektedir.¹⁶⁰

Halil b. Ahmed bu kitabında, geçişli fiil için kullanılan mücâviz ve müteaddî kavramlarını açıklarken mücâviz fiile tek mef'ûl alan “ضرب” fiilini, müteaddî fiile de iki mef'ûl alan “ظن” fiilini örnek vermesi, iki kavram arasındaki farka dikkat çektiği düşüncesini akla getirmektedir. Sanki sonraki dilcilerin geçişli fiili isimlendirme hususunda yaptıkları genellemeden farklı bir anlayışa sahip olduğunu îhâm etmektedir.

İbn Manzûr (öl. 711/1311) teaddîyi lügatta “bir şeyin başkasını aşması” diye tanımlamış, Arapların da تَعْدَى fiilini “تَجَاوَز/Aştı.” şeklinde kullandığını ve bu kelimenin ...فَلَا تَعْتَدُوا هَاهُا وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللَّهِ... âyetinde¹⁶¹ de bu mânada olduğunu söylemiştir.¹⁶²

Yine lügat âlimi olarak bilinen Zebîdî (öl. 1205/1791) ‘التَّعْدِي’ ve ‘تَعْدَى’ kelimelerinin “bir şeyin kendisini aşım başkasına ulaşması” mânasında kullanıldığını, gramercilerin fiillerde kullandığı teaddî kavramının da bu anlamı ifade ettiğini

¹⁶⁰ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî), *Kitâbü'l-'ayn el-müretteb 'alâ hurûfi'l-mu'cem* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), “teaddî”, 3/113.

¹⁶¹ el-Bakara 2/229.

¹⁶² İbn Manzûr, “addâ”, 15/33.

söylemiştir.¹⁶³ Onun ifadelerine göre teaddî “خرج زيدٌ فأخرجته” örneğinde olduğu gibi müteaddî yapılmadan önce fiilin fâili konumundaki “زيدٌ” kelimesi fiil teaddî özelliğini kazandıktan sonra mef’ûl konumuna geçmiştir.

Muasır Arap lügatçılarından biri olup *Mu’cem* adlı sözlüğü kaleme alan Ahmed Muhtar Ömer (öl. 2003) ise teaddî kavramıyla alâkalı şu bilgileri zikretmiştir: “تعدى الفعل” cümlesinde fiil, “mef’ûlün bih’e ihtiyaç duydu ya da etkisi fâili aşır mef’ûlün bih’e ulaştı.” mânasında; تعدى مرحلة الطفولة örneğinde “Çocukluk evresini aştı.” mânasında; تعدى على الشخص örneğinde ise “Zulmetti ve baskı yaptı; iftira etti ve haddi aştı.” mânasındadır.”¹⁶⁴

Kronolojik olarak aktardığımız bu bilgiler ışığında teaddî kelimesinin kullanım alanındaki ortak paydanın ‘aşma’, ‘geçme’ ve ‘ulaşma’ anlamlarında vücûd bulunduğunu söyleyebiliriz.

2.1.2. İstılahta Teaddî

Teaddînin terim anlamının sözlük anlamıyla direkt bir münasebet içerisinde olduğu açıkça görülmektedir. Zira gramer sahasında önemli bir konuma sahip olan Abdülkâhir Cürçânî’nin (öl. 471/1078-79) müteaddî fiile dair mütalaalarından teaddî kavramını “fâili aşarak mef’ûle vâsıl olmak” şeklinde tanımladığı anlaşılmaktadır.¹⁶⁵ Dolayısıyla “ضرب زيدٌ عمرًا” cümlesinde da-ra-be fiilinin sadece fâile mülâzemet etmeyip onu aşarak mef’ûl üzerinde kendisini göstermesi durumu ıstılâhi anlamda teaddîye karşılık gelmektedir. Diğer yandan “قام زيدٌ” cümlesindeki “kâme” fiilinde bu anlamda bir teaddîden söz edilemez.

İbn Yâîş de (öl. 643/1245) teaddîyi “tecavüz” (aşma) ifadesiyle tanımlamakta fiilin teaddîsiyle mef’ûl arasında doğrudan bir bağlantıya dikkat çekmektedir. Bu anlamda da onun teaddî kavramına “fâili aşarak mef’ûle geçiş, mef’ûl alabilirlik” şeklinde¹⁶⁶ Cürçânî’ye benzer bir zaviyeden yaklaştığı görülmektedir.

¹⁶³ Ebü’l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdîrrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcu’l-‘arûs min cevâhiri’l-Kâmûs* (Kuveyt: y.y, 2001), “teaddâ”, 39/8.

¹⁶⁴ Ahmed Muhtar, “teaddâ”, 1471.

¹⁶⁵ Cürçânî, *el-Miftâh fi’s-sarf*, 1/56.

¹⁶⁶ İbn Yâîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 4/295.

2.2. Müteaddî Fiil

‘Ukberî’ye (öl. 616/1219) göre müteaddî fiil, “أكل الولد التفاحة/Çocuk elmayı yedi.” örneğinde olduğu gibi fâilin mânayı tamamlamak için mef’ûle ihtiyaç duyduğu fiildir.¹⁶⁷ Nitekim bu cümledeki yeme eylemi beraberinde yenilen şeyin de zikredilmesini gerektirir. Böylece yeme eylemindeki mâna tamamlanmış olur. İbn Yaîş (öl. 643/1245), İbn Hâcib (öl. 646/1249) ve Molla Câmi’nin (öl. 898/1492) hâşiyecilerinden biri olan Siyâlkûtî’nin (öl. 1067/1657) müteaddî fiilin tanımında vermiş oldukları “*Anlaşılması fâilin dışındaki bir nesneye (mef’ûle) dayalı olandır.*”¹⁶⁸ ifadesi bu anlatılanları destekler mâhiyettir.

Mustafa el-Galâyînî’ye (öl. 1363/1944) göre ise müteaddî fiil “فتح طارق الأندلس/ Tarık Endülüs’ü fethetti.” örneğinde olduğu gibi eserinin (etkisinin) fâili aşip mef’ûlû bih’e ulaştığı fiildir.¹⁶⁹ Aynı durum “نصر زيد عمراً” misalinde de açıkça görülmektedir. Zira yardım etme eylemi, fâil olan Zeyd tarafından gerçekleştirilmiş ve etkisi kendisini aşip mef’ûl olan Amr’a ulaşmıştır. Böylece eylemin etkisi yardımı yapan fâil konumundaki Zeyd’de kalmayıp, yardım olunan mef’ûl konumundaki Amr’a ulaşmıştır.¹⁷⁰

Buraya kadar zikredilen tanım ve örneklere bakıldığında müteaddî fiilin kendisini meydana getiren bir fâile ve üzerinde gerçekleşeceği bir mef’ûlün bih’e ihtiyaç duyduğu açıktır. Bu ihtiyacın daha net anlaşılması için şunları söyleyebiliriz. Her fiil fâile ihtiyaç duyar ve anlaşılması fâilin anlaşılmasına dayalıdır. Zira fâil olmaksızın eylemin meydana gelmesi mümkün değildir. Fakat bu ihtiyaç her yerde aynı mânada olmayıp, örnek ve konumlarına göre farklılık gösterebilir.

Bu farklılık klasik eserler arasında önemli bir yere sahip olan ve *Molla Câmi* ismiyle şöhret bulan kitapta görüldüğü üzere fiilin fâiline olan nispeti; “ضرب زيد” örneğindeki gibi sudûr (meydana gelme), “طاب زيد” örneğindeki gibi kıyâm (var

¹⁶⁷ Ebû’l-Bekâ Abdullâh b. Huseyn b. Abdullâh el-‘Ukberî el-Bağdâdî Muhibbuddîn, *el-Lübâb fî ‘ileli’l-binâ-i ve’l-i’râb* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1995), 1/267.

¹⁶⁸ Abdülhakîm b. Şemsiddîn Muhammed es-Siyâlkûtî, “Hâşiyetü’s-Siyâlkûtî ‘alâ Hâşiyeti Abdi’l-Ğafûr ‘ale’l-Fevâidi’z-Ziyâiyye”, *Mecmû‘atü havâşî Molla Câmi* (Diyarbakır: Mektebetü’s-Seydâ, 2016), 2/643.

¹⁶⁹ Mustafâ b. Muhammed Selîm b. Muhyiddîn b. Mustafâ el-Galâyînî, *Câmi’u’d-dürûsi’l-‘Arabiyye* (Beyrut: el-Mektebetü’l-Asriyye, 1994), 1/34.

¹⁷⁰ Edirnevi Mehmed Fevzi Efendi, “Fethu’l-ğınâ fî şerhi’l-binâ”, *Şurûhu’l-Binâ* (İstanbul: Mektebetü’s-Sifâ, 2014), 62.

olabilme) ve “مات زيد” örneğindeki gibi isnâd (ilişki kurma) yollarıyla gerçekleşebilir. Bu ihtiyaç sudûr, kıyâm ve isnâd kavramlarıyla ifade edilirken taalluk kavramıyla ifade edilmez. Çünkü nahiv ıstılahında, fiil ile fâil arasındaki bağ için “*Fiil, fâile müte‘allik olmuştur.*” denmez. Nitekim taalluk kavramı fiilin fâili dışındakilere nispeti için kullanılır. Netice itibariyle fiilin anlaşılması fâille birlikte mef’ûlün bih’in de anlaşılmasına bağlı ise bu fiile müteaddî fiil denilir. Örneğin vurma fiilinin anlaşılması vuranın yanında vurulanın da anlaşılmasına bağlıdır. Zamanın, mekânın, amacın, fâil ya da mef’ûlün hâlinin anlaşılmasına bağlı değildir. Zira fiil, bu zikrettiğimiz durumlar olmadan da anlaşılabilir.¹⁷¹ Buna göre teaaddîlik kavramı taallukla doğrudan ilgilidir. Kıyâm, sudûr ve isnâd lüzûmun işaretleyen taalluk teaddînin işaretidir. Dolayısıyla fiilin taalluk ettiği bir unsur cümlede varsa fiil müteaddîdir denebilir.

Bu aktarılan bilgilerden anlaşıldığı üzere mef’ûlün bih, fiilin müteaddî olduğunu bâriz bir şekilde ortaya koyan çok önemli bir role sahiptir. Bu durumda böylesi önemli bir konuma sahip olan mef’ûlün bih’in fiilden önce var olup olmadığı ya da fiille mi varlık kazandığı soruları akla gelmektedir.

2.2.1. Mef’ûlün Bih’in Ortaya Çıkış Zamanı

Gramer kitaplarında mef’ûlün bih genel olarak “اسم ما وقع عليه فعل الفاعل / *Fiilin üzerine vuku bulduğu nesnenin ismidir.*”¹⁷² şeklinde tanımlanmaktadır. Birgivî, bunu lâzım ve müteaddî fiillerle kullanılan *genel* (âm) ve sadece müteaddî fiille kullanılan *özel* (hâs) mef’ûlün bih şeklinde ikiye ayırmıştır.¹⁷³ Ayrıca mef’ûlün bih tanımındaki vuku kavramı aklen veya hissen taalluk ifadesiyle açıklanarak “عرفت زيدا / *Zeyd’i tanıdım.*” vb. cümlelerdeki Zeyd kelimesinin mef’ûlün bih kapsamından çıkmaması sağlanmıştır. Nitekim bu örnekteki eylemin, mef’ûlün bih üzerine düşmek-inmek mânasındaki vukuu değil, aklen ilişkilenecek mânasındaki taalluku gerçekleştirmiştir.¹⁷⁴

Mef’ûlün bih’in ortaya çıkış zamanıyla ilgili iki görüş vardır: Birincisi mef’ûlün bih’in fiilden önce var olması gerektiğini savunan bir anlayıştır. Bu doktrine sahip dilcilerin başında İbn Hişâm (öl. 761/1360) gelir. Kendisi *Muğnî* adlı kitabında

¹⁷¹ Câmi, *el-Fevâ’idü’z-Ziyâiyye*, 2/643-644.

¹⁷² Zeynüddin Muhammed b. Pîr Ali b. İskender Muhiyüddin Takiyyüddin er-Rûmî el-Birgivî, *İzhârü’l-esrâr* (İstanbul: Mektebetü Yâsin, 2013), 134; Câmi, *el-Fevâ’idü’z-Ziyâiyye*, 1/679.

¹⁷³ Birgivî, *İzhârü’l-esrâr*, 134.

¹⁷⁴ Adalı Mustafa b. Hamza b. İbrahim, *Netâicü’l-efkâr fî şerhi’l-İzhâr* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2012), 179.

olan İbn ‘Akîl (öl. 769/1367); müteaddî fiili “*Mef’ûlüne kendi başına yani aracısız ulaşan fiildir.*” şeklinde tanımlayıp, kendisine müteaddî fiil denildiği gibi “*vâki*” ve “*mücâviz*” fiil de denildiğini söylemiştir.¹⁷⁹ İbn ‘Akîl’in bu tanımına göre; harf-i cer aracılığıyla mef’ûlüne ulaşan fiillere meşhur anlamıyla mutlak müteaddî ismini vermediği anlaşılmaktadır. Zira tanımda müteaddî fiil için “*aracısız ulaşan*” kaydını zikretmiştir.

Müteaddî ifadesi mutlak (kayıtsız) bırakıldığında vaz‘ı (konuluşu) itibariyle kendi başına müteaddî olan fiil kast edilir. Buna *el-müteaddî binefsihî* denilir.¹⁸⁰ Nitekim bir şey mutlak bırakıldığında kendisinden tam ve kusursuz olanı kastedilir. Örneğin “insan” kelimesi kayıtsız kullanıldığında akla, bütün azaları sağlam olan bir kişi gelir. Kimsenin aklına azalarından biri eksik ya da kusurlu olan bir insan profili gelmez. Aynı şekilde “müteaddî” kavramı kayıtsız kullanıldığında da akla vasıtasız müteaddî olan fiil gelir. Zira yukarıdaki “*binefsihî*” kaydından da anlaşılabacağı üzere vasıtayla müteaddî olanların “*el-müteaddî bi-gayrihî*” şeklinde özel bir ismi vardır.

Bu durumu Mustafa el-Galâyînî (öl. 1363/1944) şöyle açıklamıştır: Harf-i cer vasıtasıyla mef’ûlün bih’e ulaşan fiillere “*el-müteaddî bi-gayrihî*” ismi verilirken; mef’ûllerine “*mef’ûlün bih gayr-i sarîh*” ismi verilir.¹⁸¹ Örneğin “*أذهبْتُك/ Seni gönderdim.*” cümlesinde fiil “*el-müteaddî binefsihî*”, “*ك*” zamîri ise “*mef’ûlün bih sarîh*” adını alırken aynı manaya gelen “*ذهبتُ بك*” cümlesindeki “*ذهبتُ*” kelimesi mef’ûlüne bâ harf-i cerri vasıtasıyla ulaştığından “*el-müteaddî bi-gayrihî*”, mef’ûl olan “*ك*” zamîri ise “*mef’ûlün bih gayr-i sarîh*” adını alır.

Yukarıda yapılan tanımlarda ifade edildiği üzere; fâil tarafından yapılan eylemin mef’ûle ulaşması durumunda “müteaddî fiil” ifadesi kullanılırken, fiilin temel öğeleri olan fâil ve mef’ûlün bih dışındaki yardımcı öğelere yani mastar (mef’ûlün mutlak), zarf (mef’ûlün fih) türü şeylere ulaştığında “müteaddî fiil” ifadesi kullanılmaz.¹⁸²

Aktardığımız tanımlardan şu sonuca varmak da mümkündür: Müteaddîlik ve gayri müteaddîlik fiile ait bir kavramdır. Dolayısıyla ism-i fâil, ism-i mef’ûl ve mastarın

¹⁷⁹ İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl*, 1/461.

¹⁸⁰ Hamelâvî, *Şeze’l-‘arf*, 73.

¹⁸¹ Galâyînî, *Câmi’u’-d-dürûsi’l-‘Arabiyye*, 1/35.

¹⁸² Siyâlkûtî, *Hâşiyetü’s-Siyâlkûtî*, 2/643.

müteaddî ve gayr-i müteaddî diye isimlendirilmesi kendisinden türetildiği fiiller itibariyledir. Bu isimlerin amellerinin beyânı sadedinde ifade edilen “*Kendi fiilinin amelini yapar.*”¹⁸³ ifadesi buna işarettir. Müteaddîlik sadece fiile ait bir özellik olduğundan ism-i fâil, ism-i mef’ûl ve mastarların mef’ûllerinin terki câizken türetildikleri fiillerin mef’ûllerinin gerekmedikçe terki câiz değildir.¹⁸⁴

Binâ şârihi Ahmed Rüşdî de (öl. 1231/1835) müteaddî fiil ifadesinin iki şekilde anlaşılabilirliğini söylemiştir:

a) Fâilin yaptığı işin mef’ûlü bihe ulaştığı fiildir. Mutlak bırakıldığında akla gelen mâna bu olup lâzım fiilin mukâbilinde, onun zıddı anlamında kullanılır.

b) Harf-i cer vasıtasıyla mef’ûle ulaşan fiildir. “*Vasıtayla müteaddî olan*” ismini alır. Bu kısma ikinci ve üçüncü mef’ûle nispetle lâzım olup bu mef’ûllere harf-i cer vasıtasıyla müteaddî olan fiiller de dâhildir.¹⁸⁵

2.2.3. Müteaddî Fiilin Lafzî Göstergeleri

Bir fiilin müteaddî olup olmadığı mâna yönüyle anlaşılabilir gibi lafız yönüyle de anlaşılabilir. Lafız açısından müteaddî olduğunun en önemli belirtilerinden birisi “fiile mastarının dışında bir yere dönen mef’ûlün bih ‘hâ’sının bitişmesidir.” Zamirin, bitiştiği fiilin mastarına dönmesi ise hem müteaddî (الضرب ضرب عمرو) hem de lâzım fiillerde (الخرج خرج زيد) mümkün olduğundan “الباب أغلقتُه” ve “الخير عمله زيد” misallerinde fiiller müteaddî kabul edilirken; “زيداً خرجَ عمرو” cümlesindeki “خرج” fiili lâzım kabul edilmiştir. Çünkü örnekteki “زيداً” kelimesi “خرج” fiilinin mastarı değildir.¹⁸⁶ Burada dikkat edilmesi gereken husus lâzımlara bitişen zamirin mastarından başka bir şeye dönemeyecek olmasıdır. Yani fiile bitişen zamir, fiilin mastarına dönüyorsa o fiilde teaddî şartı aranmaz. Nitekim mezkûr örnekte görüldüğü üzere “خرج” fiili lâzım fiil olmasına rağmen kendisine bitişen zamir, mef’ûlün mutlak olan mastarına dönebilmiştir.

¹⁸³ Siyâlkûtî, *Hâşiyetü’s-Siyâlkûtî*, 2/643.

¹⁸⁴ Siyâlkûtî, *Hâşiyetü’s-Siyâlkûtî*, 2/643.

¹⁸⁵ Ahmed Rüşdî b. Muhammed el-Karaağacı, “Esâsü’l-Binâ”, *Şurûhu’l-Binâ* (İstanbul: Mektebetü’ş-Şifâ, 2014), 74.

¹⁸⁶ Ebü’l-Hasen Nûruddîn Alî b. Muhammed b. Îsâ b. Yûsuf el-Üşmûnî, “Şerhu’l-Üşmûnî ‘alâ Elfiyyeti İbn Mâlik”, *Hâşiyetü’s-Sabbân* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2014), 2/126

Lafız açısından müteaddî olduğunun bir diğer önemli belirtisi ise “مضروب” örneğinde olduğu gibi kendisinden harf-i cersiz tam bir ismi mef’ûlün türetilmesidir.¹⁸⁷ Zira lâzım fiillerde ism-i mef’ûller harf-i cer vasıtasıyla türetilip çekimleri tek şekilde yapılır. Müfret, tesniye, cemilik ve müzekker-müenneslik hususundaki gereken değişiklikler ism-i mef’ûl sîgasına değil harf-i cerre bitişen zamirlere uygulanır. “ممرور به - ممرور بهما...” örneğinde olduğu gibi.¹⁸⁸

Teaddî kelimesinin lügavî ve ıstılâhî anlamları arasındaki münasebetin mef’ûlün bih ekseni üzerinde şekillendiği görülmektedir. Nitekim sözlükte “aşan, ulaşan” anlamlarına gelen bu kelime, dilciler tarafından da ‘fâili aşıp mef’ûlün bih’e ulaşan’ şeklinde terimleştirilmiştir.

2.2.4. Arap Dilcilerine Göre Müteaddî Fiil

Müteaddî fiil konusunun daha iyi anlaşılması için Arap dili ve belâgatında öne çıkan ve bu hususta başka dilcileri de etkileyen İbn Cinnî (öl. 392/1002), Abdülkâhir Cürçânî (öl. 471/1078-79) ve İbn Yaîş (öl. 643/1245) gibi dilcilerin teaddî kavramıyla ilgili görüşlerine özel bir yer vermenin doğru olacağı kanaatindeyiz. Böylelikle teaddî kavramının anlaşılması, lâzım fiilin de daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

2.2.4.1. İbn Cinnî’ye Göre Müteaddî Fiil

İbn Cinnî fiillerin harf-i cer ile kullanımlarını lüzûm ve teaddî ilişkisinden farklı olarak, fiilin mânasındaki zâfiyet ve kuvvetle ilişkilendirir ve bu durumu şöyle açıklar:

Bâ, min, lâm, kâf, ‘an, fî gibi harf-i cerlerin isimleri cer etmeleri, kendilerinden önce geçen fiillerin kendilerinden sonra gelen isimlere ulaşmakta zayıf kalmalarından ötürüdür. Tam tersine kuvvetli fiiller harf-i izâfe (harf-i cer) vasıtası olmadan mef’ûllere istediği şeyleri ulaştırır. “ضرب زيد عمرا” misalinde fiil, fâilde gerekli ameli yaptıktan sonra mef’ûle yönelmiş ve onu nasbetmiştir. Çünkü fiildeki kuvvet onun isme doğrudan ulaşmasını sağlamıştır. Zayıf fiillerde ise mâna fâili aşıp mef’ûle ulaşmakta zayıf kalmış ve bu mânayı mef’ûle ulaştıracak birtakım şeylere ihtiyaç duymuştur. Örneğin مررت ve مررت جعفرأ ve ذهبت fiillerinde câiz olmadığı halde ذهبت ve مررت جعفرأ

¹⁸⁷ Üşmûnî, *Şerhu’l-Üşmûnî*, 2/126.

¹⁸⁸ Zencânî, *Tasrîfü’l-İzzî*, 134.

محمداً denildiğinde bu fiiller, mâna açısından sahip oldukları zâfiyetleri nedeniyle ifade ettikleri mânaları isimlere ulaştıramamışlardır.

Zayıf fiiller birtakım isimlere ulaşmak için bu harflere ihtiyaç duyduğundan bunlar, cârre (cer edici) kılınmıştır. Yani mânayı isme çekmenin yanında esreleme görevini de üstlenmiştir. Fiillerden bu isimlere yansımaları gereken nasb alâmeti olan üstün verilmeyip bu harf-i cerler vasıtasıyla isimler mecrûr kılınmışlardır.¹⁸⁹

Gramerciler mef'ûle kendi başına ulaşan ile ulaşamayıp yardım alan fiil arasındaki farka işaret etmek ve güçlü sebeple zayıf sebebi ayırt etmek için güçlü olan fiilin ardındaki isme mansûbluğu; zayıf olanın ardındaki isme ise mecrûrluğu vermişlerdir. Nasb hâlini vermeyip terk ettiklerinde ref' ve cer olmak üzere verebilecekleri iki hâl vardı. Ref' hâlini fâil olan isim aldığından geriye sadece cer hâli kalmaktadır. Bu sebeple zorunlu bir şekilde ona yöneldiler. Aynı zamanda cer hâlinin tercih edilmesi hususunda şöyle bir illet de zikredilebilir. Fetha elif'in, kesre yâ'nın, damme ise vav'ın cinsinden olan hareketlerdir. Yâ harfî vav harfinden ziyâde elif'e daha yakındır. Bu isimlerde harf-i cerden sonra nasb etmek mümkün olmadığından uzak hareke olan damme yerine bu anlamda fethaya en yakın olan kesre harekesi verildi. Fiillerdeki zâfiyet ve kuvvetlilik yanında bu harflerin cer etme hikmetlerini de bu şekilde anlamak mümkündür.¹⁹⁰

İbn Cinnî (öl. 392/1002) müteaddî fiil ve mef'ûllerin taksimi meselesinde mef'ûlleri “gerçek ve benzerleri” diye ayırarak¹⁹¹ Kûfeli gramercilerin dayanaklarını dikkate almıştır. Nahvî konuların illetlendirilmesinde Kisâf (öl. 189/805) ve Ferrâ'nın (öl. 207/822) dammeyi fâilin isnâdına alâmet, fethayı ise teaddîye alâmet yapmalarını benimsemiştir.¹⁹²

İbn Cinnî'ye (öl. 392/1001) göre müteaddî fiil iki çeşittir:

a) Aracı olmaksızın kendi başına müteaddî olanlar,

b) Vasıtalı müteaddî olanlar.¹⁹³

¹⁸⁹ Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsîlî el-Bağdâdî, *Sirru sinâ'ati'l-i'râb*, thk. Hasan Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 1/135.

¹⁹⁰ İbn Cinnî, *Sirru sinâ'ati'l-i'râb*, 1/135-136.

¹⁹¹ İbn Cinnî, *el-Lüma'*, 47.

¹⁹² İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/149.

¹⁹³ İbn Cinnî, *el-Lüma'*, 51.

Fiili müteaddîleştirme durumunda vasıtalar arasında ilk sırayı harf-i cer alır. Lâzım bir fiil harf-i cer ile müteaddîleştirildiğinde, biri fiil diğeri harf-i cer olmak üzere iki âmil olur.¹⁹⁴ Harf-i cer, mef'ûlün lafzını mecrûr kılarken fiil, mef'ûlün mahâllini (bulunduğu konumunu) ya da mânasını mansûb yapar.

Fiil, harf-i cer vasıtasıyla ardındaki isme ulaştığında ve harf o ismi cer ettiğinde câr ve mecrûrun tamamı, öncesindeki fiil ile nasb konumundadır. “مررت بزيد” misalinde “زيد” mecrûr olsa da بزيد bütününüle mansûb durumundadır.¹⁹⁵ İbn Cinnî'nin (öl. 392/1001) bu anlayışı harf-i cerle kullanılmaya elverişli olan fiillerin lâzım dahi olsa müteaddî kabul edildiğine delâlet eder.

2.2.4.2. Abdülkâhir el-Cürcânî'ye Göre Müteaddî Fiil

Belâgat ilminin kurucu isimlerinden biri olarak da kabul edilen Abdülkâhir el-Cürcânî (öl. 471/1078-79) teaddî ve müteaddî kavramlarının tanımında diğer tanımlardan farklı olarak teaddîyi “*Fâili aşan*”, müteaddîyi ise “*Mef'ûlün bih'i nasbeden*”¹⁹⁶ diye tanımlamıştır. Örneğin; “تصرته” ve “ضربته” cümlelelerinde eylem fâili aşmış ve mef'ûlün bih'e ulaşıp onu nasb etmiştir. Bu iki kavramın tanımında dikkate aldığı en önemli şey fiilin fâilini aşıp, mef'ûlün bih üzerine vâki olduğunu gösteren nasb alâmetini almasıdır. Bu durumda Cürcânî'ye göre “قام زيد” örneğindeki “قام” fiilinin fâilini aşmadığı için teaddî sıfatına; “مررت بزيد” örneğindeki “مر” fiili ise harf-i cer vasıtasıyla fâili aşıp mef'ûlün bih'e ulaşsa da nasbedemediği için müteaddî sıfatına sahip olmadığı sonucuna ulaşılabilir. Böylelikle ileride “*Lâzım Fiil*” başlığı altında aktaracağımız Ebû Ali el-Fârisî ve takipçilerinin görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır. Nitekim Fârisî de Cürcânî'nin müteaddî için yaptığı tanımın aksine lâzım fiili “*Mef'ûlün bih'i nasb etmeyen*” şeklinde tanımlayıp “مررت بزيد” cümlesindeki gibi fiilleri lâzım kabul ettiği anlaşılmıştır.¹⁹⁷

¹⁹⁴ Menâhil Beşir, *el-Fi'lü'l-müteaddî bi-harfi'l-cerr*, 86.

¹⁹⁵ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/300.

¹⁹⁶ Cürcânî, *el-Miftâh fi's-sarf*, 1/56.

¹⁹⁷ Konuyla ilgili çalışmamızın üçüncü bölümünde “Lâzım Fiil” başlığı altında verdiğimiz bilgilere bakılabilir.

2.2.4.3. İbn Yaîş'e Göre Müteaddî Fiil

Gramer konularında Sîbeveyhi'nin (öl. 180/796) doktriniyle Basra mektebinin sıkı bir takipçisi olan İbn Yaîş'e (öl. 643/1245)¹⁹⁸ göre müteaddî kavramı, mef'ûlün bih ile doğrudan ilişkilidir. Zira İbn Yaîş'e göre hakiki anlamda müteaddî olan fiil, fâil ve mef'ûlü gerektirendir. Yani bir fiile tam anlamıyla müteaddî denilebilmesi için o fiil fâil ve mef'ûl istemelidir. Örneğin ضرب fiilinin gerçekleşmesi için eylemin kendisiyle kâim olduğu bir ضارب (vurucu) ve de eylemin kendisi üzerinde gerçekleştiği bir مضروب 'a (vurulan) ihtiyaç vardır. Teaddî kavramını ise tecavüz (aşma) ifadesi ile açıklamaktadır. Yani müteaddî fiil, fâilini aşip başka bir yere ulaşandır. Bu yere de mef'ûlün bih denilir. Bir fiil telaffuz edildiğinde o fiilin anlaşılması fâilin dışındaki bir nesneye bağlıysa yani anlam bakımından fâil tek başına yeterli olmuyorsa o fiil müteaddîdir.¹⁹⁹ Örneğin ضرب ve قتل vurdu ve öldürdü anlamında kullanılan bu fiiller fâilini aşip başka bir yerde gerçekleştiğinden dolayı bu fiillere müteaddî fiil denilir.

İbn Yaîş'in teaddî ve müteaddî kavramlarına bakış açısı fiilin, mef'ûlüyle olan ilişkisi bağlamında olduğu açıkça görülmektedir. Bu nedenle İbn Yaîş'in mef'ûl anlayışını da göz önüne almak gerekmektedir. İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*'da fiilin bir mef'ûlden daha fazlasına müteaddî olup olmama hususunda yapılan tartışmalara katılarak bu meyanda kendisince önemli bir hakikate ulaşıp görüşünü beyân etmiştir. Özetle şunları söylemiştir: Bir fiilin bir mef'ûlden daha fazlasını nasb etmesi mecazîdir. Öyleyse iki mef'ûle müteaddî olmakla bilinen حسب ve ظن gibi fiiller her ne kadar amel bakımından isim cümlesine dâhil olup mübtedayı birinci mef'ûl, haberi ise ikinci mef'ûl yapmakla bilinse de hakikatte fiilin, kendisine müteaddî olduğu ve nasbettiği mef'ûl ikincisidir. Birincisi ise mecaz yoluyla mansûb olmuştur.²⁰⁰

Muhtemelen İbn Yaîş (öl. 643/1245) ظننت زيدا قائما gibi bir misalde ikinci mef'ûl durumundaki "قائما" ifadesi müştak (filden türetilen) bir isim olduğundan yani bir eyleme delâlet ettiğinden ve içindeki zamirin birinci mef'ûle dönmesinden olsa gerek, hakiki mef'ûl olarak ikincisini kabul etmiştir. Nitekim "قائما" ifadesi ayağa kalkmak mânasında bir eyleme delâlet etmenin yanında içindeki zamir sebebiyle Zeyd'e de delâlet eder. Böylelikle birinci mef'ûlü içerdiği gibi fazlasını da içerir. Bu yüzden böyle

¹⁹⁸ İbn Yaîş hakkında detaylı bilgi için bk. Mustafa Çuhadar, "İbn Yaîş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/445-446.

¹⁹⁹ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/295.

²⁰⁰ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/297.

bir tercihte bulunmuş olabilir. Aynı durum “حسبت زيدا أخاك” örneğindeki gibi ikinci mef’ûlün câmid olması hâlinde de geçerlidir. Zira bu örnekte “kardeşin” mânasına gelen “أخاك” ifadesi Zeyd’in kendisinden ibarettir. Nitekim Cürçânî de (öl. 471/1078-79) “ثانيهما عبارة عن الاول/ikincisi birincisinden ibarettir.”²⁰¹ ifadesine yer vermiş ve bundan da zikredilen fiillerin ikinci mef’ûllerinin mâna açısından birinci mef’ûllerinden ibaret olduğunu kastetmiştir. İbn Yaîş’in hakiki mef’ûl hakkındaki bu yaklaşımı Cürçânî gibi gramerci ve belâgatçıların sözlerini tefsir eder mâhiyettedir.

Benzer bir durum üç mef’ûle müteaddî olmakla bilinen أرى ve أعلم gibi fiillerde de geçerlidir. Bu fiiller hakikatte tek mef’ûle müteaddî olup o mef’ûl de ikinci olanıdır. Zira “أُغْلِمْتُ زيدا قائماً” örneğindeki gibi fiil, meçhul bir kalıpta kullanıldığından mâlum kalıbındayken birinci mef’ûl olarak bilinen mütekellim zamiri, bu misalde nâibü’l-fâil olup mecazen mansûb olmuştur. Üçüncü mef’ûl ise hâl olmak üzere mansûb olmuştur.²⁰² Muhtemelen İbn Yaîş (öl. 643/1245) mezkûr örnekte nâibü’l-fâil olmak üzere merfû kılınamayan ve mansûb olmak üzere hâl kılınamayan kelime, ikinci mef’ûl olarak bilinen “زيداً” kelimesi olduğundan onu fiilin tek ve hakiki mef’ûlü olarak kabul etmiştir.

Netice itibariyle nahivciler lâzım fiilleri harf-i cerler ile müteaddî kılmışlardır. Daha sonra asıl itibariyle müteaddî olan bir fiile ulaşmak için harf-i cerleri hazfedip ardındaki isimleri zikredilen fiillerle nasbetmişler ve bu isimlere sırasıyla birinci, ikinci ve üçüncü mef’ûl adlarını vermişlerdir. Ancak müteaddî bir fiilin tek mef’ûlden fazlasını nasbedemeyeceği, geri kalan mansûb isimlerin mecazen mef’ûl olduğu bilinmektedir.²⁰³

Teaddî kavramını mef’ûl merkezli düşünerek, mef’ûlün fiil ile olan münasebeti etrafında şekillendiren İbn Yaîş’in (öl. 643/1245) bu anlayışa sahip olması, Basra mektebinin sağlam bir takipçisi olmasından kaynaklanabilir. Zira bu anlayışa karşı bir tezi savunan Kûfe dil mektebinin, mef’ûl olgusunu fiil ile değil de daha çok fâil ile ilişkilendirdikleri açıkça görülmektedir. Örneğin “قتل” gibi müteaddî bir fiilde fâil konumundaki “قاتل” ifadesi kullanıldığında orada muhakkak bir “مقتول” şahsın varlığından söz edilir. Çünkü maktulün olmadığı bir yerde katilin varlığı söz konusu

²⁰¹ Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Cürçânî, ‘Avâmilü’l-Cürçânî (Şanlıurfa: Mektebetü Harran, 2008), 37.

²⁰² İbn Yaîş, Şerhu’l-Mufasssal, 4/299.

²⁰³ İbn Yaîş, Şerhu’l-Mufasssal, 4/298.

değildir. Dolayısıyla zikredilen bu iki isim mâna açısından birbirinden ayrılmayan, biri diğerini gerektiren ve birbirlerini tamamlayan unsurlardır. Aynı bağı “مکتوب - کاتب” ve “مظلوم - ظالم” gibi müteaddî fiillerin ism-i fâil ve ism-i mef’ûl lafızlarında görmek mümkündür.

Hatta Kûfe ekolüne mensup bazı dil bilimciler mef’ûlü nasbedenin fâil olduğunu düşünür. Kisâî’nin (öl. 189/805) arkadaşı ve en önemli talebelerinden biri olan Hişam b. Muâviye (öl. 209/825) ise ظننت زیدا قائماً misalinde birinci mef’ûl olan زیدا lafzında fâil olan ت zamirinin, ikinci mef’ûl olan قائماً lafzında ise ظن fiilinin âmil olduğunu söylemiştir. Yine Kûfe ekolüne mensup bazı gramerciler mef’ûldeki âmilin mef’ûliyyet (mef’ûl oluşu), fâildekinin ise fâiliyyet (fâil oluşu) mânası olduğunu söylemişlerdir.²⁰⁴ Yani âmil lafzî değil manevîdir.

Kûfe mektebindeki genel görüş ise mef’ûlü nasbeden âmilin sadece fâil değil, fiil ve fâilin toplamı olduğu düşüncesidir. Bu ekole mensup dilcilerin çoğunluğunun mef’ûlün bih’te ki âmilin fiil+fâil olduğunu söylemelerinin sebebi, bütün mef’ûllerin ya lafzî ya da takdirî olarak fiil ve fâilden sonra gelmesidir.²⁰⁵ Yani mef’ûlün telaffuz açısından fiil ya da fâilden önce geldiği durumda da hükmen fiil ve fâilden sonra geldiği kabul edilir.

Basra ekolüne mensup dilciler ise fiilin tek başına hem fâilde hem de mef’ûlde amel ettiğini söylemişlerdir. Yani Kûfelilerin iddia ettikleri gibi fiil+fâil ya da sadece fâil âmil değildir. Mef’ûlü nasbeden sadece fiildir. Çünkü fâil isimdir, isimlerde ise aslolan amel etmemesidir. Bu yüzden fâilin aslî konumunun dikkate alınması ve ismiyette kalıp, amel hususunda hiçbir etkisinin olmaması vâcib yani zorunludur.²⁰⁶ Dolayısıyla fâilin amel hususunda hiçbir etkisinin olmadığı anlaşılmaktadır. Yani fâil ne tek başına ne de fiille birlikte dikkate alındığında kendisine herhangi bir amelin nispet edilmesi söz konusudur.

Kanaatimize göre bazı Kûfelilerin iddia ettikleri gibi âmilin sadece fâil olduğu görüşünü kabul ettiğimizi varsayarsak “Fiil, lâzım bir fiil olup mef’ûl almadığında fâilin ameli nerededir, nasıl gerçekleşir?” şeklinde bir soru yöneltilebilir. Kûfeliler

²⁰⁴ Enbârî, *el-İnsâf*, 1/66.

²⁰⁵ Enbârî, *el-İnsâf*, 1/66.

²⁰⁶ Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfîî, *Hem ‘u’l-hevâmi’ şerhu Cem ‘i’l-cevâmi’*, (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1998), 2/5.

zaviyesinden bakıldığında muhtemelen bu soruya, ya “Fâil amel etmemiştir.” ya da “Ameli fiille sınırlı kalmıştır.” tarzında iki şekilde cevap vermeleri mümkündür. Her iki cevaba da baktığımızda Basralıların görüşünün daha isabetli olduğunu ve mef’ûldeki âmilin fâil değil, fiil olduğunu düşündüğümüzü ifade etmek istiyoruz.

Müteaddî fiiller tek mef’ûl ile yetinmeleri veya birden fazla mef’ûl almaları açısından taksime tabi tutulurlar. Şimdi ise müteaddî fiilin aldığı mef’ûl sayısına bağlı olarak çeşitlilik kazanan müteaddî fiilin kısımlarına yer verilecektir.

2.2.5. Müteaddî Fiilin Kısımları

Teaddî vasfına sahip fiillerin farklı kısımlarda incelenmesi, ifade ettiği geçişli mananın ulaştığı mef’ûllerle doğrudan ilişkilidir. Bu fiillerin mef’ûlün bih alma durumu da mânaya göre değerlendirildiğinden mef’ûllerin sayısı fiilin onlara te’siri nispetinde farklılık arz etmektedir. Bu yüzden gramerciler müteaddî fiili bir, iki ve üç mef’ûle müteaddî olmak üzere üç kısma ayırmışlardır. Bu anlamda bunlar arasında en yaygın kullanım alanına sahip olduğu düşüncesiyle tek mef’ûle müteaddî olan fiillere öncelik vermeyi munasip görüyoruz.

2.2.5.1. Tek Mef’ûle Müteaddî Olan Fiiller

Mâna açısından sadece tek mef’ûlün bih talep eden fiildir.²⁰⁷ “فهم الطالب الدرس”/Öğrenci dersi anladı.” cümlesinde “*anladı*” fiili mâna açısından başka bir mef’ûlün bih’e ihtiyaç duymadığından tek mef’ûlün bih’e müteaddî olmuştur. أَنَحْنُ “Biz mi sizi alıkoyduk?”²⁰⁸ âyetindeki “صَدَّ” fiilini bu kısma örnek verebiliriz. Burada “صَدَّ” kelimesi fiil; “نَا” merfû muttasıl zamîr olup fâildir. “كُم” ise mansûb muttasıl zamîr olup mef’ûlün bih konumundadır.

Zemahşerî tek mef’ûle müteaddî olan fiilleri anlatırken bunların “ضربتُ زيداً” gibi yapısı itibariyle müteaddî olanlar ve “خرجتُ به” ve “فرَّحتُ، أذهبتُ” gibi ziyâde sebebiyle müteaddî vasfını kazananlar olmak üzere iki kısım olduğunu ifade etmiştir.²⁰⁹ Kanaatimizce Zemahşerî’nin yapısı itibariyle müteaddî olanları aslî, ziyâde sebebiyle bu vasfa sahip olanları fer’î müteaddî olarak görme eğiliminde olduğunu söyleyebiliriz.

²⁰⁷ Enbârî, *Esrâru’l-‘arabiyye*, 65. İbn Bâbeşâz, *Şerhu’l-mukadimetî’l-muhsibe*, 2/365-366.

²⁰⁸ Sebe’ 34/32.

²⁰⁹ Zemahşerî, *el-Mufasssal fî san’ati’l-i’râb*, 330.

2.2.5.2. İki Mef'ûle Müteaddî Olan Fiiller

Gramerciler iki mef'ûle müteaddî olan fiilleri aslı itibariyle mübteda ve haber olan iki ismi, mef'ûle dönüştürenler ve aslı itibariyle mübteda ve haber olmayan iki ismi, mef'ûle dönüştürenler olmak üzere iki kısma ayırmışlardır.

2.2.5.2.1. Aslı İtibarıyla Mübteda ve Haber Olanlar

Aslı itibariyle mübteda ve haber olan iki ismi, mef'ûle dönüştüren fiiller de kendi içinde “أفعال القلوب/kalbî fiiller” ve “أفعال التصيير/sayrûret fiilleri” diye isimlendirilir.

2.2.5.2.1.1. Ef'âlü'l-Kulûb

Bu fiillere kalbî fiiller denmesinin sebebi, mânalarının kalp ile kâim olup içsel bir duyu ile idrak ediliyor olmasıdır. Örneğin bilmek, anlamak, inanmak, tanımak mânasındaki eylemler somut fiiller değildir. Ancak bütün kalbî fiiller iki mef'ûle müteaddî değildir. Bazısı “فهم ve عَرَفَ” gibi tek mef'ûle de müteaddî olabilir. Bazısı ise “حُزن ve حَزِنَ” gibi hiç mef'ûl almayıp lâzım bir fiil de olabilir.²¹⁰

İki mef'ûle dönüştürülen bu isimlerden biriyle yetinmek câiz değildir.²¹¹ Meselâ “عَلِمْتَ زَيْدًا ذَاهِبًا” örneğinde ifadeyi kısaltmak için delil olmaksızın mef'ûllerden birinin veya ikisinin birden hazfi câiz değildir. Delil varsa biri ya da ikisi de hazfedilebilir. Delilden dolayı ikisinin birlikte hazfine “هَلْ ظَنَنْتَ خَالِدًا مُسَافِرًا؟” sorusunun cevabında verilen “ظَنَنْتُ” cümlesi örnek olarak gösterilebilir. Bu cümlenin takdiri “ظَنَنْتَهُ” şeklindedir. Soruda her iki mef'ûlün zikredilmesi, cevapta mef'ûllerin hazfedilme delilidir. Aynı durum اَيْنَ شَرَكَايَ الَّذِي كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ²¹² âyetinde de söz konusudur. Nitekim âyetin takdiri “كُنْتُمْ تَزْعُمُونَهُمْ شَرَكَايَ” şeklindedir.²¹³ Bu âyette mef'ûllerin hazfedilme karînesi ise her iki mef'ûlün de âyetin başında zikredilmesidir. Kalbî fiiller içerisinde iki mef'ûlünden biri ya da ikisi de hazfedilebilen fiiller Sîbeveyhi'nin (öl. 180/796) zikrettiği üzere²¹⁴ “حَسِبَ , زَعَمَ , عَلِمَ , رَأَى , خَالَ , ظَنَّ” fiilleridir.

²¹⁰ Galâyînî, *Câmiu'd-dürûsi'l-'arabiyye*, 1/36.

²¹¹ Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 4/154-155.

²¹² el-Kasas 28/62.

²¹³ Galâyînî, *Câmiu'd-dürûsi'l-'arabiyye*, 1/36.

²¹⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/40.

Dilciler kalbî fiillerin anlamlarını dikkate alarak bir taksime gitmiş ve kalbî fiillerin bir kısmının yakîne (kesinlik), bir kısmının da ruchâna (baskınlık) delâlet ettiğini söyleyerek bu fiilleri ikiye ayırmışlardır.

2.2.5.2.1.1. Yakîn İfade Eden Kalbî Fiiller

Yakîn ifade eden fiillerde, ikinci mef'ûllerin birinci mef'ûllere olan nispeti kesin olduğundan kesinlik mânasına gelen “yakîn” ismi verilmiştir. Bunlar “رأى , علم , دَرى , تَعَلَّمَ , وَجَد , أَلْفَى ” fiilleridir.²¹⁵ Mezkûr fiillerin daha iyi anlaşılması için bunlarla alâkalı kısaca bilgi verilmesi faydalı olacaktır.

Bunlardan ilki olan “رأى” fiili “علم” ve “إعتقد” mânalarına gelmektedir.²¹⁶ Örneğin “رَأَيْتُ اللَّهَ أَكْبَرَ كُلِّ شَيْءٍ/Allah Teâlâ'yı her şeyin en büyüğü bildim...” şiirinde “رَأَيْتُ” fiili “görmek” değil “bilmek, inanmak” mânasında kullanılmıştır. Şiirde “الله” lafzı birinci mef'ûl; “أكبر” kelimesi ise ikinci mef'ûldür.²¹⁷ Burada yakîn mânasının nesnellik veya öznel ifade etmesi arasında bir fark yoktur. Çünkü bilgi nesnel açıdan kesinlik ifade ettiği gibi inanç açısından da kesinlik ifade eder.²¹⁸

“رأى” fiilinin hem “علم” hem de “إعتقد” mânasında bir arada kullanıldığına örnek olarak “إِنَّهُمْ يَرَوْنَهُ بَعِيدًا وَنَرَاهُ قَرِيبًا *“Doğrusu onlar o azabı ihtimalden uzak görüyorlar. Biz ise onu yakın görmekteyiz.”*”²¹⁹ âyeti verilebilir. Bu âyette geçen “يَرَوْنَهُ” ifadesi “itikad” mânasında kullanılmışken “نَرَاهُ” ifadesi ise “bilmek” mânasında kullanılmıştır.²²⁰ Dolayısıyla âyetin “Onlar azabın mümkün olmadığına itikad ederken, biz onun gerçekleşeceğini biliriz.” mânasında olduğu söylenebilir.

Aynı şekilde rüya görmek mânasında kullanılan “رأى” fiili de yakîn mânasını ifade edebilir. “قَالَ أَحَدُهُمَا إِنِّي أَرَانِي أَعْصِرُ خَمْرًا *“Onlardan biri, ‘Ben rüyada şarap yaptığımı gördüm.’ dedi.”*”²²¹ Mütekellim “yâ”sı birinci mef'ûl; “أَعْصِرُ خَمْرًا” cümlesi ise ikinci mef'ûldür. “أَبْصَرَ” mânasında olup tek mef'ûle müteaddî olduğuna ... وَمَا جَعَلْنَا الرُّؤْيَا الَّتِي ...²²² âyeti örnek olarak verilebilir. Bu ayette yer

²¹⁵ İbn Hişâm, *Evzahu'l-mesâlik*, 2/30-33.

²¹⁶ İbn 'Akîl, *Şerhu İbn 'Akîl*, 1/379; Abdullah b. Salih el- Fevzân, *Ta'cîlü'n-nedâ bi-şerhi Katri'n-nedâ* (Suud: Dâru İbni'l-Cevzî, 2010), 160.

²¹⁷ İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, 228.

²¹⁸ Galâyînî, *Câmi'u'd-dürûsi'l-'Arabiyye*, 1/37.

²¹⁹ el-Meâric 70/6-7.

²²⁰ Galâyînî, *Câmi'u'd-dürûsi'l-'Arabiyye*, 1/37; Üşmûnî, *Şerhu'l-Üşmûnî*, 2/27.

²²¹ Yûsuf 12/36.

²²² el-İsrâ 17/60.

alan “أَرَى” fiili iki mef’ûle müteaddî olup ikinci mef’ûl düşmüştür. Âyetin takdiri “أَرَيْنَاكُمَا” şeklindedir. Aksi takdirde sıra cümlesinde aid zamirden bahsetmemiz mümkün olmaz ki bu durum cümlelerin sıra olmasını imkânsız kılar. Bu anlatılanlardan hareketle şu sonuca varmak mümkündür. “أَرَى” fiili bilmek, inanmak gibi kalbî bir fiil olduğunda yani soyut bir anlam taşıdığı anda iki mef’ûle müteaddî olurken; bakmak, isabet etmek gibi azalara dayalı bir fiil olduğunda yani somut bir anlam taşıdığı anda ise tek mef’ûle müteaddî olmaktadır.

“Eğer” فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ... ya da “ظَنَّ” mânasında olabilir. fiili “عَلِمَ” mümin olduklarını anlarsanız...”²²³ âyetindeki “anlarsanız” ifadesi “düşünür” ya da “inanırsanız” mânasında kullanılmıştır. “عَلِمَ الرجل” cümlesindeki “عَلِمَ” fiili “Üst dudağı yarıldı.” mânasında kullanılırsa lâzım fiil kabul edilir.²²⁴

“درى” fiili “علم/bildi” mânasında kullanıldığında iki mef’ûle müteaddî olur. Kendisindeki genel kullanım “دريت بكذا” cümlesinde olduğu gibi harf-i cerlerden bâ (ب) vasıtasıyla tek mef’ûle müteaddî olması şeklindedir. Nakil hemzesiyle kullanıldığında ise mef’ûllerden birine kendi başına, diğerine ise harf-i cerlerden “ب” ile müteaddî olur. “وَلَا أُدْرَاكُمْ بِهِ...”²²⁵ âyeti buna örnek olarak verilebilir. Aldatmak, hile yapmak mânasında olduğunda ise tek mef’ûle müteaddî olur. “دريت الصيّد/Avı aldattım.” örneğinde olduğu gibi.²²⁶

“تَعَلَّمَ” fiili, “إِلْعَلِّمَ/bil” ve “إِعْتَقِدَ/inan” mânasında kullanıldığında iki mef’ûle müteaddî olur. Deccal hadisi diye isimlendirilen “تَعَلَّمُوا أَنَّ رَبَّكُمْ لَيْسَ بِأَعْوَرَ/Biliniz ki şüphesiz Rabbiniz şaşşı değildir.” hadisinde “أَنَّ” harfi, ismi ve haberiyle birlikte iki mef’ûlün yerine geçmiştir. “تَعَلَّمَ الحساب” örneğinde ise tek mef’ûle müteaddî olmasının sebebi “bil” mânasında değil “öğren” mânasında kullanılmasıdır.²²⁷

“وَجَدَ” fiili “عَلِمَ” mânasında olursa mastarı “وجود” şeklinde gelir. Bu durumda iki mef’ûle müteaddî olur. “وَجَدْنَا أَكْثَرَهُمْ لَفَاسِقِينَ Gerçek şu ki, onların çoğunu yoldan çıkmış bulduk.”²²⁸ âyetinde “bulduk” ifadesi “bildik” mânasında kullanılıp iki mef’ûle

²²³ el-Mümtehine 60/10.

²²⁴ Üşmûnî, Şerhu'l-Üşmûnî, 2/29.

²²⁵ Yûnus 10/16.

²²⁶ Üşmûnî, Şerhu'l-Üşmûnî, 2/32.

²²⁷ Üşmûnî, Şerhu'l-Üşmûnî, 2/33.

²²⁸ el-A'râf 7/102.

müteaddî olmuştur. “أصاب” mânasında olursa tek mef’ûle müteaddî olup mastarı “وَجَدَان” olarak gelir. “إِسْتَعْنَى” ya da “حَزَنَ” mânasında olursa da lâzım bir fiil olur.²²⁹

“أَلْفَيْ” fiili “أَلْفَيْتُ قولك صواباً” örneğinde olduğu gibi “أَلْفَيْتُ الكتاب” ve “أَلْفَيْتُ/عَتَقْتُ” mânasında olduğunda iki mef’ûle müteaddî olur. “أَلْفَيْتُ/Kitaba rastladım.” örneğinde olduğu gibi “صَادَفَ” mânasında kullanılırsa da tek mef’ûle müteaddî olur.²³⁰ “وَأَلْفَيْتُ سَيِّدَهَا لَدَى الْبَابِ” âyetinde de görüldüğü gibi “أَلْفَى” fiili tek mef’ûl olan “سَيِّدَهَا” kelimesine müteaddî olmuştur.

2.2.5.2.1.1.2. Ruchân (Baskınlık) İfade Eden Kalbî Fiiller

Herhangi bir konuda birbirine zıt iki delilden birinin baskın geldiği ve şüphe yerine yakîn mânasına daha yakın bir anlamı ifade eden fiillerdir. Bu fiillerde ikinci mef’ûlün birinci mef’ûle olan nispeti kesin bilgi olmasa da zann-ı gâlib söz konusudur. Bunlara “هَبْ ve جعل - حَجَا - عَدَّ - زعم - حسب - ظَنَّ - خال” fiilleri örnek olarak gösterilebilir.²³²

“الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ” fiili, “ظَنَّ” fiili, “Onlar kesinlikle rablerine kavuşacaklarını... bilen kimselerdir.”²³³ âyetinde olduğu gibi bazen yakîn mânasında; “ظَنَنْتُ زَيْدًا” âyetinde olduğu gibi bazen de ruchân mânasında kullanılır. “ظَنَّ الْقَاضِي فَلَانًا” fiili, “Kâdî falanı itham etti.” cümlesinde olduğu gibi “ظَنَّ” fiili, “ظَنَنْ” ve “مَظْنُون” kelimeleri mânasında olduğunda tek mef’ûle müteaddî olur. “ظَنَنْ” ve “مَظْنُون” kelimeleri töhmet edilen kişi için kullanılır.²³⁴ “وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِينٍ” âyeti “بِظَنِّينَ” rivâyetiyle okunduğunda anlam *esirgemez* değil *itham edilmez* olur.²³⁶

Kalbî fiillerden olan “خال” ruchân ifade edip iki mef’ûlü nasbeder.²³⁷ “خَلْتُ” örneğinde “الدراسة” kelimesi birinci mef’ûl, “مُتَعَةً” kelimesi ise ikinci mef’ûl olmuştur. Zan mânasında kullanıldığı gibi yakîn

²²⁹ Üşmûnî, Şerhu’l-Üşmûnî, 2/29.

²³⁰ Galâyînî, Câmi’u’d-dürûsi’l-‘Arabiyye, 1/40.

²³¹ Yûsuf 12/25.

²³² Üşmûnî, Şerhu’l-Üşmûnî, 2/26-32.

²³³ el-Bakara 2/46.

²³⁴ Galâyînî, Câmi’u’d-dürûsi’l-‘Arabiyye, 1/42.

²³⁵ et-Tekvîr 81/24.

²³⁶ Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî el-Mahallî - Ebû’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *Tefsîru’l-Celâleyn* (Diyarbakır: Mektebetü’s-Seydâ, 2015), 586.

²³⁷ İbn ‘Akîl, Şerhu İbn ‘Akîl, 1/380.

mânasında da kullanılır. “دعاني الغواني عَمَّهْنَ وَخَلَّتْنِي لِي إِسْمٌ”/Güzel kızlar beni “amca” diye çağırırdı. Ben ise bir isme sahip olduğumu bilmekteydim.”²³⁸ örneğinde olduğu gibi. Şairi “amca” diye çağırdıklarında şair kendisi için bir isim olduğunu sanmıyor bilakis bir isme sahip olduğunu kesin biliyordu. Bu yüzden şiirde geçen “خَلَّتْنِي” ifadesi zan değil yakîn ifade eder. Muttasıl zamîr olan “ي” mahallen mansûb olup birinci mef’ûl; “لِي إِسْمٌ” cümlesi ise mahallen mansûb olup ikinci mef’ûl olur.

“ظَنَّ” fiili, iki mef’ûlü nasbenden ruchân fiillerinden olup çoğunlukla “حَسِبَ” mânasında kullanılır. “وَتَحْسَبُهُمْ أَيْقَاطًا” “*Sen onları uyanık sanırsın.*”²³⁹ âyetinde iki mef’ûle müteaddî olmuştur. “يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ” “*Bilmeyen onları zengin sanır.*”²⁴⁰ âyetinde ise “هُمْ” zamiri birinci mef’ûl; “أَغْنِيَاءَ” kelimesi ise ikinci mef’ûl olmaktadır. Bazen de “حَسِبْتُ الثَّقَى وَالْجُودَ خَيْرَ تِجَارَةٍ...” “Hayırlı ticaretin takva ve cömertlik olduğunu kesin olarak bildim...” şiirinde olduğu gibi yakîn mânasını ifade edebilir. Burada “الثَّقَى” kelimesi birinci mef’ûl, “خَيْرَ” ise ikinci mef’ûldür. Bu fiilin muzârisinde iki lügat vardır. س harfinin “يَحْسِبُ” şeklinde fethayla olması kıyâsa uygun olsa da, yaygın kullanım “يَحْسِبُ” şeklinde kesreli olmasıdır.²⁴¹

“زَعَمَ” fiili iki mef’ûle müteaddî olan ve “ظَنَّ” mânasında kullanılan fiillerdendir.²⁴² “زَعَمْتُ شَيْخًا وَلَسْتُ بِشَيْخٍ”/Kadın (başındaki beyazları görünce) beni (gücünü kaybetmiş) bir yaşlı zannetti. Oysaki ben yaşlı değilim.”²⁴³

“زَعَمَ” fiili ma’mûllerine çoğunlukla şeddeli ya da şeddesiz te’kid edatı olarak bilinen “أَنَّ” ile müteaddî olur.²⁴⁴ “مَنْ زَعَمَ أَنْ يَخْدَعَ النَّاسَ فَهُوَ الْمَخْدُوعُ” “*İnsanları aldatacağını sanan kimse aldanmıştır.*” örneğindeki gibi. Aynı şekilde bu duruma زَعَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنْ لَنْ يُبْعَثُوا²⁴⁵ âyeti de örnek olarak verilebilir.²⁴⁶

²³⁸ Üşmûnî, Şerhu’l-Üşmûnî, 2/27-28.

²³⁹ el-Kehf 18/18.

²⁴⁰ el-Bakara 2/273.

²⁴¹ Üşmûnî, Şerhu’l-Üşmûnî, 2/29.

²⁴² İbn ‘Akîl, Şerhu İbn ‘Akîl, 1/381.

²⁴³ Üşmûnî, Şerhu’l-Üşmûnî, 2/30.

²⁴⁴ Ebü’l-İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân el-Mısırî, Hâşiyetü’s-Sabbân ‘alâ şerhi’l-Üşmûnî ‘alâ Elfiyyeti İbn Mâlik, thk. İbrahim Şemsüddin (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2014), 2/30-31.

²⁴⁵ et-Tegâbün 64/7.

²⁴⁶ Muhammed b. Mustafa el-Hudarî, Hâşiyetü’l-Hudarî (Diyarbakır: Mektebetü’s-Seydâ, 2018), 1/381

“عَدَّ” fiili “ظَنَّ” mânasında olup iki mef’ûlü nasbeder.²⁴⁷ “فلا تُعَدِّ المولى شريكك في الغنى/Zenginlik zamanında refakat edeni, dostun sanma.”²⁴⁸ Burada “المولى” kelimesi birinci mef’ûl, “شريكك” kelimesi ise ikinci mef’ûldür.

“حَبَا” fiilinin iki mef’ûlü nasb ettiği sadece İbn Mâlik (öl. 672/1274) tarafından nakledilmiştir.²⁴⁹ Bu durumda ise sadece “ظَنَّ” mânasını ifade etmektedir. “قد كنتُ أحبُّ أبا عمرو أختةً/Ebû Amr’ı güvenilir bir kardeş zannetmiştim.”²⁵⁰ Burada “أبا عمرو” kelimesi birinci mef’ûl, “أختةً” kelimesi ise ikinci mef’ûldür.

“حَبَا” fiili “ظَنَّ” mânası dışında farklı mânaları da ifade eder. “حَبَوْتُ السائل/Dilenciye reddettim” örneğinde “رَدَّ” mânasında; “حَبَا مُحَمَّدًا بِمَكَّةَ/Muhammed Mekke’de ikâmet etti” örneğinde “أَقَامَ” mânasında; “حَبَوْتُ الْإِبِلَ/Deveyi güttüm” örneğinde “سَاقَى” mânasında; “حَبَوْتُ الْحَدِيثَ/Hadisi ezberledim” örneğinde “حَفِظَ” mânasında ve karşılıklı delil sunmada “üstün geldi” ya da “kastetti” gibi mânalarda kullanılmıştır.²⁵¹ Verilen örneklerde “حَبَا” fiilinin, “أَقَامَ” mânasında kullanıldığında harf-i cer ile mef’ûle müteaddî olduğu, bunun dışındaki mânalarda kullanıldığında ise harf-i cer olmaksızın mef’ûle müteaddî olduğu açık bir şekilde görülmektedir.

“أَجَعَلْتَنِي” fiili de kalbi fiillerden olup rûhân mânasını ifade eder. “أَجَعَلْتَنِي مَدِيرًا/Beni müdür mü zannettin?” örneğindeki gibi “ظَنَّ” mânasında olduğunda iki mef’ûle; “أَوْجَدَ” mânasında olursa tek mef’ûle müteaddî olur. “أَنْشَأَ” mânasında olduğunda ise şurû‘ fiillerden olup nâkıs olarak kabul edilir ve “كَانَ” fiilinin amelini yapar. “أَجَعَلَ الْمَدْرُسُ يَشْرَحُ الدَّرْسَ/Öğretmen dersi anlatmaya başladı.”²⁵² örneğinde görüldüğü üzere şurû‘ ifade edip herhangi bir mef’ûl almamıştır. Verilen örnekte “الْمَدْرُسُ” kelimesi “أَجَعَلَ” fiilinin ismi; “يَشْرَحُ الدَّرْسَ” cümlesi ise mahallen mansûb haberi olur.

2.2.5.2.1.2. Ef’âlû’t-Tasyîr

İki mef’ûle müteaddî olan fiillerin bir diğer kısmı da ef’âlû’t-tasyîr olup aslı itibariyle mübteda ve haber olan iki ismi, mef’ûle dönüştürenlerdir. Bu fiiller bir şeyin

²⁴⁷ İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl*, 1/382.

²⁴⁸ Üşmûnî, *Şerhu ‘l-Üşmûnî*, 2/31.

²⁴⁹ Abdullah b. Salih el-Fevzân, *Delîlü’l-sâlik ila Elfiyyeti İbn Mâlik* (Riyad: Dâru’l-Müslim, 1999), 1/288-289.

²⁵⁰ Üşmûnî, *Şerhu ‘l-Üşmûnî*, 2/31.

²⁵¹ Üşmûnî, *Şerhu ‘l-Üşmûnî*, 2/23.

²⁵² Menâhil Beşir, *el-Fi’lü’l-müteaddî bi-harfi’l-cerr*, 66.

bir hâlden başka bir hâle geçişini, değişim ve dönüşümünü ifade ettiğinden kendisine tahvîl fiilleri de denmiştir. Bunlar ‘وَهَبَ - جَعَلَ - تَخَذَ - اِتَّخَذَ - تَرَكَ - رَدَّ - صَيَّرَ’ fiilleridir. Her birinde “صَيَّرَ” *değiştirme ve dönüştürme* mânası bulunduğundan sayrûret fiilleri olarak da isimlendirilmişlerdir.²⁵³

Sayrûret fiilleri kalbî fiillere kıyasla ayrı anlamlara sahip olsa da işlev bakımından aynı özelliğe sahip bulunduğundan bu fiillerin birkaçına âyetlerle örnek vermenin yeterli olacağını düşünmekteyiz.

“جَعَلَ” fiili kalbî fiillerden olabileceği gibi sayrûret fiillerinden biri de olabilir. 254 âyetinde “جَعَلَ” fiili “ظَنَّ” mânasında olmayıp “صَيَّرَ” mânasındadır. Hâ (ه) zamîri birinci mef’ûl, “هَبَاءَ” kelimesi ise ikinci mef’ûldür.

وَإِتَّخَذَ اللَّهُ 255 âyetinde “إِتَّخَذَ” fiili, aslı itibariyle mübteda ve haber olan iki mef’ûlü nasb eder. “إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا” kelimesi birinci mef’ûl, “إِبْرَاهِيمَ” kelimesi ise ikinci mef’ûldür.

256 âyetini örnek olarak verebiliriz. وَتَرَكْنَا بَعْضَهُمْ يَوْمَئِذٍ يَمُوجُ فِي بَعْضٍ “تَرَكَ” fiiline de “بَعْضُ” kelimesi birinci mef’ûl, “يَمُوجُ فِي بَعْضٍ” cümlesi ise ikinci mef’ûl olmuştur. Burada şu hususun altını çizmek gerekir ki hem kalbî fiillerin hem de sayrûret fiillerinin mef’ûlleri aslı itibariyle mübteda ve haber olduklarından bu iki mef’ûl arasında tam bir isnâd söz konusudur. Söz konusu fiiller sadece bu iki mef’ûl arasında gerçekleşen isnâda kesinlik zan veya dönüşüm gibi anlamları katar. Dolayısıyla bu tür fiillerin yer aldığı cümlelerde fiil atıldığı takdirde geriye kalan iki mef’ûlden tam bir isim cümlesinin kurulabildiği görülecektir.

2.2.5.2.2. Aslı İtibarıyla Mübteda ve Haber Olmayanlar

Aslı itibariyle mübteda ve haber olmayan iki ismi, mef’ûle dönüştüren fiillerin başlıcaları ‘أَعْطَى - أَطْعَمَ - سَقَى - أَلْبَسَ - سَالَ - كَسَا’ fiilleridir.²⁵⁷ “كَسَا” fiiline örnek olarak “كَسَوْتُ زَيْدًا ثَوْبًا” cümlesini zikredebiliriz. Bu örnekte “كَسَا” fiili cümleye dâhil edilmeden mef’ûller arasında isnâd yoluyla “Zeyd elbisedir.” şeklinde mübteda ve haber ilişkisi kurulamaz. Zira bu durum anlamsız bir cümleye neden olur.

²⁵³ Üşmûnî, *Şerhu’l-Üşmûnî*, 2/32.

²⁵⁴ el-Furkân 25/23.

²⁵⁵ en-Nisâ 4/125.

²⁵⁶ el-Kehf 18/99.

²⁵⁷ Galâyînî, *Câmi’u’d-dürûsi’l-‘Arabiyye*, 1/35; Üşmûnî, *Şerhu’l-Üşmûnî*, 2/56.

258 فَكُسُونَا الْعِظَامَ لَحْمًا fiili, 259 ثُمَّ نَكْسُوهَا لَحْمًا ve âyetlerinde de görüldüğü üzere iki mef'ûle müteaddî olmuştur.

“سأل” fiiline “سأل الفقير الغنيّ مالا/Fakir zenginden mal istedi.” örneğini verebiliriz. Örnekteki “الغنيّ” kelimesi birinci mef'ûl, “مالا” kelimesi ise ikinci mef'ûl olmuştur. Aynı şekilde 260 قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ âyetinde de durum böyledir. Burada “كُم” zamiri birinci mef'ûl, “أَجْرًا” kelimesi ise ikinci mef'ûl olmuştur.

“أعطى” fiiline “أعطيت الفقير مالا/Fakire mal verdim.” örneğini verebiliriz. Aynı durum 261 قَالَ رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ âyetinde de söz konusudur. Âyette geçen “كُلِّ” kelimesi birinci mef'ûl, “خَلْقَهُ” kelimesi ise ikinci mef'ûldür.

“أطعم” fiiline “أطعمت الفقير خبزاً/Fakire ekmek yedirdim.” örneğini verebiliriz. Aynı durumu 262 وَيُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَىٰ حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا âyetinde de görmek mümkündür. Âyetteki “الطَّعَامَ” kelimesi birinci mef'ûl, “مِسْكِينًا - يَتِيمًا - أَسِيرًا” kelimeleri ise birbirlerine atıf yoluyla ikinci mef'ûldür. 263 مَا تُطْعَمُونَ أَهْلِيكُمْ “Ailenize yedirdiğinizin...” âyetinde “تطعمون” fiilinin birinci mef'ûlü “ما” harfine dönen mahzûf “ه” zamîridir. İkinci mef'ûlü ise “أَهْلِيكُمْ” kelimesidir.

“سقى” fiiline “سقيت الظّامى ماءً/Susamışa su içirdim.” örneğini verebiliriz. Aynı durumu 264 وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا âyetinde de görmek mümkündür. Âyetteki “هُمْ” zamîri birinci mef'ûl, “شَرَابًا” kelimesi ise ikinci mef'ûldür.

“علّم” fiiline de “علّمت الطالب درسا/Öğrenciye dersi öğrettim.” örneğini verebiliriz. Aynı durum 265 وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ve 266 عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ âyetlerinde de görülmektedir. Birinci âyetteki “آدَمَ” kelimesi birinci mef'ûl, “الْأَسْمَاءَ” kelimesi ikinci mef'ûldür. İkinci âyette ise “الْإِنْسَانَ” kelimesi birinci mef'ûl, “ما” kelimesi mevsûle olup mahallen mansûb ikinci mef'ûl olur.²⁶⁷ Geçen örneklerin tamamında fiillerin aslı itibariyle mübteda ve haber olmayan mef'ûllere müteaddî olduklarını görüyoruz. Nitekim bu fiillerin

²⁵⁸ el-Mü'minûn 23/14.

²⁵⁹ el-Bakara 2/259.

²⁶⁰ eş-Şûrâ 42/23.

²⁶¹ Tâhâ 20/50.

²⁶² el-İnsân 76/8.

²⁶³ el-Mâide 5/89.

²⁶⁴ el-İnsân 76/21.

²⁶⁵ el-Bakara 2/31.

²⁶⁶ el-Alak 96/5.

²⁶⁷ Burada verilen misaller ve benzerleri gramer kitaplarında mütedâvel olup, mezkûr örnekler tarafımızdan tespit edilip i'rab edilmiştir.

mef'ûlleri arasında isnâd olmadığı için cümledeki fiili attığımızda anlamlı bir cümlelerin kurulması imkânsızdır. Çünkü geride kalan cümle öğelerinin bize ibtidâ ve ihbâr mânalarını vermediğini, mâna açısından eksik kaldığını, cümledeki anlam düşüklüğünün ancak mezkûr fiillerin getirilmesiyle giderilebileceğini anlıyoruz.

2.2.5.3. Üç Mef'ûle Müteaddî Olanlar

Üç mef'ûle müteaddî olan fiillerin başlıcaları ‘أَخْبَرَ - خَبَرَ - نَبَأَ - أَعْلَمَ - أَرَى’ fiilleridir.²⁶⁸ Bunlardan “أَرَى” ve “أَعْلَمَ” fiilleri üçüncü mef'ûlüne nakil veya teaddî hemzesi olarak bilinen hemze vasıtasıyla müteaddî olmuştur. Zira “أَرَى والدك زيداً خالداً” ve “أَعْلَمْتُ علياً محمّداً مسافراً”/Ben Ali'ye Muhammed'in yolcu olduğunu bildirdim.” cümlelerinde fiiller hemze ile müteaddî olmadan önce mef'ûllerden birincisi aslı itibariyle fâil olup kelâmın takdiri birinci örnekte “أَرَى زيدٌ خالداً أخاك” şeklinde, ikinci örnekte ise “عَلِمَ عليٌ محمّداً مسافراً” şeklindedir.²⁶⁹

âyetinde²⁷⁰ “أَرَى” fiilinin birinci mef'ûl, “أَعْلَمْتُ” fiiline bitişen muttasıl zamîr; ikinci mef'ûl, “أَعْلَمْتُ” üçüncü mef'ûl ise “حسرات” kelimesidir. Bazıları üçüncü mef'ûlün hâl olduğunu söylemişlerdir.²⁷¹

İki mef'ûle müteaddî olan bir fiili üçüncü mef'ûlüne hemze vasıtasıyla ulaştırmak mümkündür. Ama bu işlem bütün fiillerde değil sadece “أَرَى” ve “عَلِمَ” fiilleriyle sınırlıdır.²⁷² “أَخْبَرَ - خَبَرَ - نَبَأَ” fiilleri ise vasıta olmaksızın üç mef'ûle müteaddî olur.²⁷³

Ebû Hayyân “نَبَأَ” ve “أَنْبَأَ” fiilleri aslında kendi başlarına tek mef'ûle müteaddî olduklarını; ikincisine harf-i cerrin hazfiyle ulaşabildiklerini; üçüncüsüne ise ancak “أَعْلَمَ” fiilinin mânasını tazmîn etmekle teaddînin mümkün olabileceğini söylemiştir.²⁷⁴

“نَبَأَ عَبْدِي أَنِّي أَنَا الْعَفُورُ الرَّحِيمُ” *Kullarıma benim gerçekten çok bağışlayıcı, çok esirgeyici olduğumu bildir.*²⁷⁵ âyetinde “نَبَأَ” fiilinin üç mef'ûle müteaddî olduğunu

²⁶⁸ Üşmûnî, *Şerhu'l-Üşmûnî*, 2/54-57.

²⁶⁹ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/301- 302.

²⁷⁰ el-Bakara 2/167.

²⁷¹ Ebû Hayyân, *Tefsîru'l-Bahri'l-muhît*, 1/674.

²⁷² Muhammed Fâzıl Salih, *es-Sarfü'l-'arabî* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2016), 29.

²⁷³ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/301-302.

²⁷⁴ Ebû Hayyân, *Tefsîru'l-Bahri'l-muhît*, 8/408.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. ARAP DİLİNDE LÜZÛM

3.1. Lügat ve Istılahta Lüzûm

Gramercilerin “*lâzım fiil*” diye ıstılahlaştırdıkları kelime ilk sözlükten itibaren “لُزُومًا” mastarıyla kullanılmaktadır. Dolayısıyla biz de tezimizde “*teaddî*” kelimesinin zıddı olarak kullanılması en uygun olan kelimenin *lüzûm* olduğu sonucuna ulaştık.

3.1.1. Lügatta Lüzûm

Halil b. Ahmed (öl. 175/791) *Kitâbü'l-‘ayn*’da,²⁷⁶ İbn Fâris (öl. 395/1004) *Mekâyîsü'l-lüğâ*’da لَزِمَ-يَلْزِمُ fiilinin mastarını لُزُومًا şeklinde verirler. Ayrıca İbn Fâris lüzûm kelimesinin “bir şeyin bir şeyle devamlı sûrette beraberliğine delâlet etmesi” anlamında olduğunu; lizâm kelimesinin ise “inkârcı kimseden ayrılmayan azap” için kullanıldığını söylemiştir.²⁷⁷

Bir diğer önemli dilci Cevherî ise (öl. 400/1009) *Sihâh*’ta *Kitâbü'l-‘ayn*’daki bilgilere yer vermekte ve bu kelimenin لَزَامًا “*Bunun günahı artık yakanızı bırakmayacak.*”²⁷⁸ âyetiyle açıklandığını söylemektedir.²⁷⁹

İbn Manzûr ise (öl. 711/1311) lüzûm kavramının لَزِمَ الشَّيْءُ يَلْزِمُهُ لُزْمًا وَلُزُومًا maddesinden alınıp “Bir şeye lâzım oldu, yani ondan ayrılmadı.” mânasında olduğunu zikretmiştir.²⁸⁰ Ayrıca vermiş olduğu cümlede “لَزِمَ” fiilini müteaddî kullanarak mef’ûl aldığını göstermiştir.

Fîrûzâbâdî (öl. 817/1415) bu kavram için *el-Kâmûsu'l-muhît* adlı sözlüğünde İbn Manzûr’un zikrettiği لُزْمًا ve لُزُومًا mastarlarına لَزَامًا , لَزَامَةٌ , لَزْمَةٌ ve لُزْمَانًا kelimelerini eklemiştir.²⁸¹ Ve nihayet Zebîdî (öl. 1205/1791) *Tâcu'l-‘arûs*’ta “*lezime*” maddesi için

²⁷⁶ Ebû Abdîrrahmân el-Halil b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî), *Kitâbü'l-‘ayn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), “*lezime*” 4/82.

²⁷⁷ Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekerîyyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî, *Mu'cemü mekâyîsi'l-lüğâ* (Beyrut: Dâru'l-Fîkr, 1979), “*lezime*”, 5/245.

²⁷⁸ el-Furkân 25/77.

²⁷⁹ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-lüğâ ve sıhâhu'l-‘arabiyye* (Kahire: Mektebetü Dâri'l-Hadîs, 2009), “*lezime*”, 1034.

²⁸⁰ İbn Manzûr, “*lezime*”, 2/54.

²⁸¹ Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhît*, thk. Muhammed Nuaym el-Arkasûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), “*lezime*”, 1469.

kullanılan bütün mastarları لَزْمًا - لَزْمَانًا - لَزْمَةٌ - لَزَامَةٌ - لَزَامًا - لَزَامًا - لَزُومًا - لَزْمًا şeklinde ta'dâd etmektedir. “Bir kimsenin bir işe bağlanıp ondan ayrılmadığı zaman o kişiye لَزْمَةٌ denileceği bilgisine yer vermektedir.²⁸² Bu ifadeleriyle Zebîdî lâzım fiilin ileride zikredilecek olan ıstılâhî mânasıyla lafzî mânası arasındaki uyumu gözler önüne sermektedir.

İlk lügatçı olarak bilinen Halil b. Ahmed “لَزَامًا” kelimesini, mezîdün fih olan “لَزَمَ” fiilinin doğrudan mastarı olarak görürken;²⁸³ sonraki dilciler bunu “لَزَمَ” fiilinin mastarları arasında zikrederler. “فَاعِلٌ” kipinin “فَعَالٌ” kelimesinin kıyâsî mastar vezinleri arasında²⁸⁴ olmasından hareketle Halil b. Ahmed’in görüşünün daha isabetli olduğunu söylemek mümkündür.

1932 yılında kurulan Kahire Arap Dil Kurumu’nun hazırlamış olduğu *el-Mu’cemü’l-vasît* adlı lügatta ise lezime kelimesi “لَزِمَ الشَّيْءُ لَزُومًا” ifadesinden alınıp “ثَبَّتَ Sabit oldu.” ve “دَامَ/Devam etti.” mânasına gelen bir sözcük olarak kaydedilmiştir.²⁸⁵

Son dönem lügatlarından olan *Mu’cem*’de ise “لَزِمَ حُبُّهَا فِي قَلْبِهِ” örneğinde “Var oldu ve devam etti.” mânasında; لَزِمَ الْحَكْمُ – لَزِمَهُ الْحَكْمُ – لَزِمَ عَلَيْهِ الْحَكْمُ örneklerinde “Vâcip ve zorunlu oldu.” mânasında ve “إِذَا لَزِمَ الْأَمْرُ” örneğindeki gibi zarf cümlesi olduğunda “gerekli ve kaçınılmaz olma”, “لَزِمَهُ الْمَالُ لِشِرَاءِ الْكُتُبِ” cümlesinde “İhtiyaç duydu.”, “لَزِمَ” örneğinde “İkamet etti ve ayrılmadı.” ve “لَزِمَ الشَّيْءُ عَنِ الشَّيْءِ” örneğinde ise “Kaynaklandı ve meydana geldi.” gibi mânalarda kullanıldığı aktarılmaktadır.²⁸⁶

Bu bilgilerden hareketle “لَزُومًا” mastarının “لَزِمَ” fiilinin en çok kullanılan mastarı olduğu, “لَزِمَ” fiilinin de ayrılmama, tutunma ve devam etme mânalarında olduğu ve bu mezkûr anlamlardan nakille sarf ilminde terimleştiği görülmektedir.

3.1.2. İstılahta Lüzûm

Lüzûm kavramının da teaddîde olduğu gibi sözlük ve terim anlamının paralellik arzettiğini söylemek mümkündür. Nitekim lüzûm kelimesinin “*ayrılmamak, sabit kalmak*” şeklindeki sözlük anlamlarının dilciler tarafından benimsenerek “*fâile*

²⁸² Zebîdî, “lezime”, 33/417-418.

²⁸³ Halil b. Ahmed, “lezime”, 4/82.

²⁸⁴ Câvî, *Hâşiyetü Tedrîci’l-edânî*, 59

²⁸⁵ İbrahim Mustafa vd., *el-Mu’cemü’l-vasît* (Kuveyt: Dâru’d-Da’ve, ts.), “lezime”, 2/823.

²⁸⁶ Ahmed Muhtar, “lezime”, 2007.

mülâzemet etme, ondan ayrılmama”²⁸⁷ şeklinde ıstılahlaştırıldığı görülmektedir. Nitekim İbn Yaîş (öl. 643/1245) ve İşbîlî (öl. 688/1289) lüzûm vasfına sahip fiil için benzer bir tanımı farklı tabirlerle ifade etmişlerdir. Şöyle ki İbn Yaîş ona: “*Varlığı fâilin dışında bir mahalle (konuma) ihtiyaç duymayan fiildir.*” derken²⁸⁸ İşbîlî “*Fâilini aldıktan sonra kendisinde vuku’ bulacak bir mahalle tâlip olmayan fiildir.*” şeklinde bir tanım getirmektedir.²⁸⁹ Kısacası lüzûmun ıstılahta “fiilin fâilinden başka bir ögeye ihtiyaç duymaması, böyle bir varlığı aramaması durumu” olarak değerlendirilmesi mümkündür.

3.2. Lâzım Fiil

Lâzım fiilin gramerciler tarafından yapılan ıstılâhî tanımlarını vermeden önce bu kavramın farklı kullanımlarına değinmek ıstılahtaki anlamının daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacaktır. Bu nedenle geçişsiz fiilin zamanla kazandığı ifade şekillerini kısaca aktaracağız.

Müberred (öl. 286/900), İbnü’s-Serrâc (öl. 316/929) ve Ebû Ali el-Fârisî (öl. 377/987) gibi gramerciler lâzım fiili “*الفعل غير المتعدي/gayr-i müteaddî*” diye tabir ederler.²⁹⁰ İbn Fâris (öl. 395/1004) ise lüzûm vasfına sahip fiiller için “*الفعل اللازم/lâzım fiil*” tabirini kullanmıştır.²⁹¹ Gramercilerin bazıları ise lâzım fiile, mef’ûlün bih’ten kısıtlanıp fâil ile yetinen mânasında “*الفعل القاصر/kâsır fiil*” demişlerdir. Mef’ûlün bih üzerine vuku bulmadığından “*الفعل غير الواقع/gayr-i vâki*” fâilini aşmadığından “*غير المجاوز/gayr-i mücâviz*” diye de isimlendirmişlerdir.²⁹²

Klasik medrese eserlerine ve günümüzün modern tarzda hazırlanan gramer kitaplarına baktığımızda mezkûr tabirlerden geçişsiz fiil için ekseriyetle *gayr-i müteaddî* ve İbn Fâris’in “*lâzım fiil*” tabirinin tercih edildiğini söyleyebiliriz.

²⁸⁷ Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed b. Ahmed b. Ahmed el-Haşşâb el-Bağdâdî, *el-Mürtecel fî şerhi’l-Cümel*, thk. Ali Haydar (Dimaşk: Mektebetü Mecma’ı’l-lügati’l-‘arabiyye, 1972), 151.

²⁸⁸ İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 4/295.

²⁸⁹ Ebû’l-Hüseyn Ubeydullah b. Ahmed b. Ebi’r-Rebî’ el-İşbîlî, *el-Basît fî şerhi cümeli’z-Zeccâcî*, thk. Ayyât es-Sübeytî (Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1986), 1/411.

²⁹⁰ Ebû’l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî, *el-Müktedab*, thk. Abdulhalik Uzayme (Beyrut: Âlemü’l-Kütüb, ts.), 4/50.

²⁹¹ Ebû’l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî, *es-Sâhibî fî fıkhi’l-lügati’l-‘arabiyye ve mesâilihâ ve süneni’l-‘Arab fî kelâmihâ*, thk. Ahmed Hasan Besc (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1997), 170.

²⁹² Sabbân, *Hâşiyetu’s-Sabbân*, 2/125.

Bu tespiti yaptıktan sonra lâzım fiilin ıstılahtaki tanımlarıyla ilgili bu sahada ön plana çıkmış olan dilcilerin görüşlerine kronolojik sıralamaya olabildiğince riayet ederek yer vereceğiz.

Sîbeveyhi (öl. 180/796) lâzım fiil için “*fîli mef’ûle ulaşmayan fâil konusu*” şeklinde özel bir başlık atarak “ذهب زيد” ve “جلس عمرو” cümlelerindeki fiilleri örnek olarak vermiştir.²⁹³

Lâzım fiilin ıstılâhî tanımını ilk yapan dilcilerden biri olan İbn Serrâc da (316/929) “*Bir şeyle karşılaşmayan ve bir şeyde tesir etmeyen fiildir.*” şeklinde bir tanım yapmıştır.²⁹⁴

Ebû Ali el-Fârisî (öl. 377/987) ise lâzım fiil için “*ما لا ينصب مفعولا به/ Mef’ûlün bih’i nasbetmeyen fiildir.*” şeklinde bir tanım getirmiştir.²⁹⁵ Fârisî’nin bu anlayışını olduğu gibi benimseyenlerin başında Ebû Musa el-Cezûlî²⁹⁶ (öl. 607/1210) gelmektedir. Daha sonra gelen Nâsır el-Mutarrizî²⁹⁷ (öl. 610/1213) ve İbn Hişâm el-Ensârî²⁹⁸ (öl. 761/1360) de bu hususta Fârisî’yi takip etmiştir.

İbn Burhân (ö. 456/1064) ise lâzım fiil için “*Fâil dışındaki herhangi bir şeyle gelmesi lafzından anlaşılmayan fiildir.*” şeklinde bir tanım yaparken²⁹⁹ Harîrî (öl. 516/1122) “*Fâilini aşmayan fiildir.*” ifadelerini kullanır.³⁰⁰ Zemahşerî’nin (öl. 538/1144) “*Gayr-i müteaddî, fâile has olandır.*” şeklindeki tanımı da onunla paralellik arz eder.³⁰¹ İbnü’l-Haşşâb (öl. 567/1172) ise “*Fâile lazım olup ondan ayrılmayan ve*

²⁹³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/33.

²⁹⁴ Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî, *el-Usûl fi’n-nahv* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, ts.), 1/169.

²⁹⁵ Fârisî, *el-Îzâhu’l-‘azûdî*, 1/69.

²⁹⁶ Ebû Mûsâ Îsâ b. Abdilazîz b. Yelalbaht el-Cezûlî, *Şerhu’l-Mukaddimeti’l-Cezûliyye*, thk. Şaban Abdülvehhab Muhammed (Kahire: Matba‘at-u Ümmülkura, ts.), 79.

²⁹⁷ Ebû’l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyid b. Ali el-Mutarrizî el-Hârizmî, *el-Misbâh fi ‘ilmi’n-nahv* (Kahire: Mektebetü’ş-Şebâb, ts.), 64.

²⁹⁸ Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısrî, *Şerhu’l-Lemhati’l-bedriyye* (Amman: Dâru’l-Yâzûrî, 2007), 2/66.

²⁹⁹ Ebu’l Kasım Abdulvahid b. Ali el-‘Ukberî, *Şerhu’l-Lüma’*, thk. Fâiz Fâris (Kuveyt: Silsiletü’t-Türasiyye, 1984), 106.

³⁰⁰ Ebû Muhammed Kasım b. Ali b. Muhammed el-Harîrî, *Şerhu Mülhati’l-i’râb* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbî’l-Arabî, 2004), 53.

³⁰¹ Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Enmûzec fi’n-nahv* (b.y: y.y, 1999), 27.

mef'ûlün bih'e ulaşmayan fiildir." sözleriyle³⁰² Harîrî ve Zemahşerî'nin tanımlarını sentezleyen bir tarif ortaya koymuştur.

İbnü'l-Hâcib (öl. 646/1249) konuyu biraz daha somutlaştırarak "*Anlaşılması fâilin dışındaki herhangi bir şeye dayalı olmayan fiildir.*" şeklinde tanımladığı³⁰³ lâzım fiile قعد örneğini vermiştir. Çünkü bu fiil zaman, mekân, gâye ve hal alması itibariyle her ne kadar daha açık hâle gelse de bu bağlamlar olmadan da mânası anlaşılabilir.³⁰⁴

İbn 'Uşfûr'un (öl. 669/1270) "*Kendisinden ism-i mef'ûl türetilmeyen fiildir.*" şeklinde³⁰⁵ tanımı İbn Mâlik (öl. 672/1274) tarafından takyid edilerek netleştirilmiştir. Zira İbn Mâlik "*Tam bir ism-i mef'ûl oluşturulmasına elverişli olmayan fiildir.*"³⁰⁶ diyerek "*tam*" kaydıyla daha önce de zikrettiğimiz³⁰⁷ "ممرور به" gibi harf-i cer vasıtasıyla oluşturulan ism-i mef'ûl'leri tanımın kapsamından çıkarmıştır. Nitekim verdiğimiz örnekteki ism-i mef'ûl harf-i cerre ihtiyaç duyduğundan tam bir ism-i mef'ûl değildir. Görüldüğü üzere İbn 'Uşfûr ve İbn Mâlik'in bu tanımları diğer dilcilerin tanımlarının zorunlu bir sonucudur. Zira lâzım bir fiilin anlam bakımından fâille sınırlı olması doğal olarak bu fiilin mef'ûlün bih almaması veya kendisinden ism-i mef'ûl türetilmemesi sonucunu doğurmaktadır.

İbn Mâlik önceki satırlarda aktardığımız lâzım fiilin özelliğine bir özellik daha ekleyerek lüzûm meselesini somutlaştırma yoluna gitmiştir. O, Elfiyye'de müteaddî fiilin alâmeti olarak kendisine mef'ûlün bih alan ve fiilin mastarı dışındaki bir yere dönen "و/hâ" zahirinin bitişmesinden bahsedip ardından da "ولازم غير المعدى/Lâzım ise müteaddînin bu mezkûr özelliğine sahip değildir." diyerek³⁰⁸ lâzım fiilin önemli bir özelliğine değinmiştir. Buradan örneğin "خرج" gibi lâzım olan bir fiile mastarı dışındaki bir yere dönen "و/hâ" zahirinin bitişmeyeceğini anlıyoruz. Yani "زيدٌ خرج عمرؤ" gibi bir örnekte "زيدٌ" kelimesi "خرج" fiilinin mastarı olmadığından "و/hâ" zamiri lâzım olan bu fiile bitişmez. Ama "الخرج خرج زيدٌ" örneğinde "الخرج" kelimesi mezkûr fiilin

³⁰² İbnü'l-Haşşâb, *el-Mürtecel*, 151.

³⁰³ Câmî, *el-Fevâ'idü'z-Ziyâiyye*, 2/643-644.

³⁰⁴ Câmî, *el-Fevâ'idü'z-Ziyâiyye*, 2/643-644.

³⁰⁵ Ebü'l-Hasen Alî b. Mü'min b. Muhammed b. Alî el-Hadramî el-İşbilî en-Nahvî, *el-Mukarrib* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 175.

³⁰⁶ Ebü Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî, *Teshîlü'l-fevâid ve tekmîlü'l-mekâsid* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1967), 83.

³⁰⁷ Konuyla ilgili çalışmamızın ikinci bölümündeki "Müteaddî Fiilin Lafzî Göstergeleri" başlığı altında verdiğimiz bilgilere bakılabilir.

³⁰⁸ İbn Mâlik, *Elfiyye*, 48.

mastarı olduğundan “/hâ” zamiri kendisine dönebilir. Çünkü mastara dönen zamirlerin fiile bitişmesi hususunda fiilin müteaddî ya da lâzım olması arasında bir fark yoktur.³⁰⁹ Görüldüğü üzere bu ve bir önceki çıkarımda İbn Mâlik’in yapmaya çalıştığı şey, lâzım fiili anlamı üzerinden değil de mef’ûl alıp almaması ve kendisinden ism-i mef’ûl kipinin türetilip türetilmemesi üzerinden tanımlamaya çalışmasıdır.

İbn ‘Akîl (öl. 769/1367) lâzım fiilin ıstılahi anlamını örnekler üzerinde değerlendirerek “قام زيد gibi mef’ûlü olmayan ya da مررتُ بزيد gibi mef’ûlüne sadece harf-i cer vasıtası ile ulaşan fiil.” olarak tanımlamıştır.³¹⁰ Görüldüğü üzere harf-i cer ile müteaddî kılınan fiilleri lâzım kabul etmiştir.

Son dönem dilcilerine gelecek olursak lâzım fiil için yeni bir tanım getirmek yerine eski dilcilerin görüşlerini harmanlamaya çalıştıklarını söylemek mümkündür. Örneğin Galâyînî (öl. 1363/1944) “Etkisi fâili aşmayıp mef’ûlün bih’e ulaşmayan ve kendisinde kalan fiildir.” diye tanımlamıştır.³¹¹

Şevkî Dayf (öl. 1426/2005) ise lâzım fiili *Tecdîdü’n-nahv* isimli eserinde “İnsan iradesine bağlı olmayan fiildir.” şeklinde tanımlamış, “شرف” ve “كرم” fiillerini buna örnek olarak vermiş ve seciyye fiilleri olarak bilinen bu fiillerin lâzım fiile has olduğunu beyân etmiştir.³¹² Nitekim seciyye fiilleri fâilden ayrılmayan bir nitelik olup cismin hareketini gerektirmeyen, “شجع/Cesur oldu.” ve “كرب/Korktu.” fiilleri gibi karaktere işaret eden kelimelerdir.³¹³ “شرف” ve “كرم” fiillerinin ifade ettikleri şeref ve kerem vasıfları da insan iradesine dayalı olmaktan çok fitrîdirler. Bu fiil grubuna cimrilik, açgözlülük, korkaklık, cesaret, güzellik ve çirkinlik gibi insanın yaratılışıyla kazandığı tabii nitelikleri ifade eden tüm fiilleri eklemek mümkündür.

İsmâil Hakkı Bursevî (öl. 1137/1725) ise *Furûk-ı Hakkı* adlı eserinde fiili teaddî ve lüzûm özellikleriyle kategorize ederken konuyu sâir dilcilerden çok farklı bir anlayışla ele almıştır. O, muayyen bir azaya nispet edilen her fiilin “ضرب بيده/Eliyle vurdu; ركض برجله/Ayağıyla koştu; نظر بعينه/Gözleriyle baktı; ذاق بلسانه/Diliyle tattı.” örneklerinde olduğu gibi müteaddî olduğunu; azaların tamamına nispet edilen yani belirli bir uzuvla değil bedeninin tamamıyla gerçekleştirilen her fiilin ise “قام/Ayağa

³⁰⁹ Detaylı bilgi için bk. Sabbân, *Hâşiyetü’s-Sabbân*, 2/126-127.

³¹⁰ İbn ‘Akîl, Şerhu İbn ‘Akîl, 1/460-461.

³¹¹ Galâyînî, *Câmi’u’d-dürûsi’l-‘Arabiyye*, 1/46.

³¹² Ahmed Şevkî Abdüsselâm Dayf, *Tecdîdü’n-nahv* (Mısır: Dâru’l- Maârif, 1990), 64.

³¹³ İbn Hişâm, *Evhâlu’l-mesâlik*, 2/157.

kalktı; جلس/Oturdu; خرج/Çıktı; ذهب/Gitti.” örneklerinde olduğu gibi lâzım olduğunu söylemiştir.³¹⁴ Bursevî’nin bu bakış açısıyla hareket ettiğimizde aynı durumun sadece tek mef’ûle müteaddî olan fiillerle sınırlı olmadığını, iki mef’ûle müteaddî olan “رأى” fiilinin de tek mef’ûle müteaddî olduğunu yani bir anlamda kısmen de olsa lâzım fiile dönüştüğünü söyleyebiliriz. Nitekim “رأى” fiili “أَبْصَرَ/gözle bakmak” mânasında olursa ya da “ضربه فَرَّاهُ” misalinde olduğu gibi “Akciğere isabet etti.” mânasında olursa tek mef’ûle müteaddî olduğunu³¹⁵ daha önce aktarmıştık. Yani “bilmek, zannetmek, inanmak” gibi soyut anlamlara sahip olan bu fiil, azalarla ilişkilendirilip “akciğere isabet etmek, bakmak” gibi aza ile ilişkilenen bir fiil olduğunda somut bir anlam taşıdığından tek mef’ûle müteaddî olur. Aynı gerekçeyi seciyye fiilleri olarak bilinen ve fâilden ayrılmayan nitelikleri ifade eden fiillerde de açıkça görmek mümkündür. Örneğin “شَجِعَ/Cesur oldu; جُنَّ/Korktu.” gibi kişinin karakteristik özelliklerini ifade eden bu tür seciyye fiillerine aynı zaviyeden yaklaşıldığında bu fiillerde duyu organlarının ya da azaların hareketine ihtiyaç duyulmadığı gayet açıktır. Lâzım kabul edilmelerini de mezkûr nedenle ilişkilendirmek mümkündür. Doğrusu fiiller teaddî ve lüzûm açısından sınıflandırıldığında ya da cümle içinde anlamlandırıldığında, teaddî ve lüzûm özelliklerinden hangisine sahip olduğuyla ilgili hızlı bir şekilde sonuca götüren bu anlayışın son derece pratik bir anlayış olduğunu söylemek mümkündür.

Dilcilerin yaptığı lâzım fiil tanımları arasında herhangi bir ittifakın söz konusu olmadığı, mamafih mef’ûlünü nasbenden müteaddî fiilin aksine Ebu Ali el-Fârisî’nin (öl. 377/987) lâzım fiil için yapmış olduğu “ما لا ينصب مفعولاً به/Mef’ûlün bih’i nasbetmeyen fiildir.” şeklindeki tanımın, dilcilerin çoğunluğu tarafından da benimsendiği anlaşılmaktadır. Bu tanımlarda lâzım fiilin nasbetmediği mef’ûl çeşidi olarak özellikle “mef’ûlün bih” e yer verilmesini ise diğer mef’ûl çeşitlerinde amel etme hususunda müteaddî fiil ile lâzım fiilin müsâvi olmasıyla açıklamak mümkündür.³¹⁶ Ebu Ali el-Fârisî ile başlayan, Cezûlî (öl. 607/1210) ve Mutarrizî (öl. 610/1213) ile devam eden bu bakış açısı biraz irdelendiğinde dilcilerin bu anlayışa neden sahip oldukları daha iyi anlaşılmaktadır. Şöyle ki, “Lâzım fiil nedir?” sorusuna “Mef’ûlün bih’i nasbetmeyendir.” cevabı yerine örneğin “mef’ûlün bih almayan” şeklinde bir cevap

³¹⁴ Mehmet Faruk Çifçi, *İsmail Hakkı Bursevî’nin Furûk-ı Hakkı Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2013), 217.

³¹⁵ Galâyînî, *Câmi’u’l-dürûsî’l-‘Arabiyye*, 1/37.

³¹⁶ Sabbân, *Hâşiyetü’s-Sabbân*, 2/125.

verilmiş olsaydı bu durumda “مررتُ بزيدٍ” vb. örneklerdeki fiiller hakkında ne müteaddî ne de lâzım oldukları hükmüne varılabilecekti. Çünkü harf-i cer vasıtasıyla da olsa mef’ûl alan ama mef’ûlünü lafzen nasbedemeyen fiiller, (mef’ûlün bih’i nasbedemedikleri için) müteaddî fiil kısmına giremeyecekti. Aynı şekilde vasıtayla da olsa bir mef’ûl aldıkları için de lâzım fiil kısmına girmemeleri gerekecekti. Bu yüzden bahsi geçen gramercilerin “mef’ûlün bih’i almayan” değil, “mef’ûlün bih’i nasbetmeyen” fiil demeyi uygun gördüklerini söyleyebiliriz. Diğer yandan müteaddî fiili, “mef’ûlün bih’i nasbeden”; lâzım fiili ise “mef’ûlün bih’i nasbetmeyen” fiil olarak gören bu dilcilerin mantığıyla hareket edersek “مررتُ بزيدٍ” örneğinde fiil, “زيدٍ” kelimesini nasbedemediği için lâzım kabul edilmiştir dememiz gerekecektir. Hâlbuki ileride detaylarını aktaracağımız bilgilere istinaden denilebilir ki bu örnekteki fiilin, özünde lâzım kabul edilmesi mef’ûlün bih’i nasbedemeyişinden ziyade harf-i cerrin kendisinde teaddî değil ilsâk etkisi bırakması sebebiyledir. Bu konuya ileride ayrıca değinilecektir.³¹⁷

Lâzım fiille ilgili şimdiye kadar aktardığımız bilgiler dilcilerin tanımları üzerinden teorik anlamda lüzûm niteliğine sahip bir fiilin ne olduğu ya da ne olmadığı sorularına cevap vermiştir. Şimdi ise onun alâmetleri incelenerek cümle içerisinde gelen lâzım fiilin tanınmasını sağlayacak ipucu niteliğindeki bazı özelliklerine, yapısal açıdan lâzıma has binâlara ve anlam bakımından geçişsiz olmasını sağlayan delâletlere değinilecektir.

3.2.1. Lâzım Fiilin Özellikleri

Hatırlanacağı üzere gramerciler lâzım fiili “*Etkisi fâili aşmayıp mef’ûlün bih’e ulaşmayan ve kendisinde kalan fiildir.*” diye tanımlamışlardır. Bu anlamda lâzım fiil, “ذهب سعيدٌ” ve “سافر خالدٌ” örneklerinde olduğu gibi³¹⁸ mâna açısından fâille yetinip mef’ûlün bih’e ihtiyaç duymaz. Dolayısıyla lâzım fiil, anlam bakımından müteaddî fiilin aksine mef’ûlün bih almadan tamamlanabildiğinden fiile yöneltilen tek bir soruyla da anlaşılabilir. Örneğin “gitti” mânasındaki “ذهب” fiiline “kim gitti?” denildiğinde, cevap olarak “زيدٍ” denilir. Bu da lâzım fiilin mâna yönüyle tamamlanması için yeterli bir cevap olur. Nitekim fiilin anlaşılması bakımından kendisine yöneltilen soru, eylemin

³¹⁷ Konuyla ilgili çalışmamızın üçüncü bölümündeki “Harf-i Cer ile Kullanılan Fiillerin Lâzımlığı İddiası” başlığı altında verdiğimiz bilgilere bakılabilir.

³¹⁸ Galâyînî, *Câmi’u’l-dürûs’il-‘Arabiyye*, 1/46.

kim tarafından gerçekleştirildiği olup “*Kime, neye*” gibi nesneyi (mef’ûlün bihi) bulmak için sorulan sorulardan değildir. Ancak “*Ne zaman, nereye, niçin*” gibi sorular lâzım ve müteaddî fiilin tespiti noktasında işe yaramazlar. Zira bu sorular her iki gruptaki fiillere yöneltilen ve cevapları alınabilen sorulardır. Bu durum gramer kitaplarında “lâzım fiil, mef’ûlün bih dışındaki mef’ûlün mutlak, mef’ûlün fih türü yardımcı öğelerle kullanılır”³¹⁹ şeklinde açıkça ifade edilmektedir. Kısacası lâzım fiili tespit noktasında başrol mef’ûlün bih’e aittir. Mef’ûlün bih’i alamayan fiil lâzım fiildir. Burada bahsi geçen mef’ûlün bih’inin ‘*mef’ûlün bih’i sarîh*’ olduğunu özellikle belirtmekte fayda vardır. Zira daha önce de aktardığımız üzere harf-i cer aracılığıyla ulaşılan mef’ûlün bih, “*gayr-i sarîh*” ismini alır.³²⁰ Yani lâzım fiiller anlamca mef’ûlün bih almadan tamamlanır. Harf-i cer vasıtasıyla mef’ûl alsa da onu nasbedemediğinden aldığı mef’ûlün bih, “*gayr-i sarîh*” olur.

Lâzım fiiller kendi mastarına yani dilcilerin “*mef’ûlün mutlak*” diye isimlendirdikleri mef’ûl çeşidine müteaddî olabilir. Sîbeveyhi (öl. 180/796) bu duruma “Fâilini aşmayan fiil (müteaddî olmayan) kendisinden türetildiği eylemin (hadesin) ismine müteaddî olabilir. Çünkü mastarın zikredilme sebebi fiil mânasına yani hadese delâlettir.”³²¹ sözleriyle işaret eder. Lâzım fiilin mef’ûlün mutlak ile olan münasebetini قام أحمد gibi bir örnek üzerinden kısaca şöyle değerlendirebiliriz. “Kalkmak” manasındaki eylem, bu cümlede sadece fâil tarafından meydana gelirken; قام أحمد مع خالد ya da قام أحمد بخالد gibi harf-i cer ya da muzâfla kullanılan bir cümlede ortaklaşa yapılan bir eyleme dönüşür. Yani mutlak bir kıyâmdan değil Ahmed’in Halid ile birlikteki mukayyed kıyâmından söz edilir. Sadece fâille kullanıldığında ise mutlak manada bir kıyâm söz konusudur. Mutlak anlamdaki bir fiilin mutlak mef’ûle (mef’ûlün mutlak) müteaddî oluşunu bu münasebet üzerinden değerlendirmek mümkündür. “*Mutlak bir fiilden mutlak bir mef’ûle*” anlayışı özgün bir anlayış olmakla birlikte gramer kitaplarında benzeri bir anlayış ve yaklaşımla desteklenebilmiş değildir.

Fiil, mastarının mânasını barındırması sebebiyle kendisiyle beraber mastar zikredildiği durumda, o mastar eylemin pekişmesine (mef’ûlû mutlak-ı te’kîdî), çeşidine

³¹⁹ Siyâlkûtî, *Hâşiyetü’s-Siyâlkûtî*, 2/643.

³²⁰ Galâyînî, *Câmi’u’d-dürûsi’l-‘Arabiyye*, 1/35.

³²¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/34.

(mef'ûlû mutlak-ı nevi) yahut sayısına (mef'ûlû mutlak-ı adedî) delâlet eder. Bu durumda fiil ile nasb ettiği mastarı arasında oluşan alâka son derece açık hâle gelir.³²²

Sîbeveyhi (öl. 180/796) lâzım fiilin aynı şekilde kendi lafzından türetilen bir ism-i mekâna da müteaddî olabileceğini söylemiştir. Buradaki alâka ise hem delâlet hem de lafız açısından dır. Öyle ki fiil kendi lafzıyla mef'ûle delâlet etmese dahi bu mef'ûl, fiilin lâzımlarından yani olmazsa olmazlarındandır.³²³ Yani Sîbeveyhi lâzım fiillerin, kendi lafzından türetilen bir ism-i mekâna ya da bizzat mekân lafzına müteaddî olabileceğini söylemiştir. Örneğin bir kimse قد ya da ذهب dediğinde mekân zikredilmese de o eylemin gerçekleştiği bir mekânın olduğu anlaşılır. ذهب المذهب البعيد - ذهب المذهب البعيد. örneklerinde görüldüğü üzere lâzım fiiller kendi lafızlarından türetilen ismi mekânlara müteaddî olmuştur. قد المكان الذي قعدت. örneğinde ise mekân lafzına müteaddî olmuştur.³²⁴

Lâzım fiiller bazen ölçülmüş mekânî mesafelere de müteaddî olabilir. ذهب örneklerindeki fiiller lâzım fiil olmalarına rağmen, mekânsal ölçü birimleri olarak kullanılan fersah ve mil ifadelerine müteaddî olmuştur.

Arap dilini konuşan bazı kimseler lâzım fiillerin kendisine delâlet etmediği ve kendisiyle alâkası olmayan birtakım isimlere (muayyen mekânlar) de müteaddî olduklarını savunmuşlardır. Sîbeveyhi (öl. 180/796) bu durumu şöyle açıklamıştır: “Bazıları “ذهب المذهب” misaline kıyasla “ذهب الشام” diyerek muayyen lafzı mübhem bir lafza benzetmişlerdir ki bu durum şazdır. Çünkü “ذهب الشام” misalindeki “ذهب” fiilinde muayyen mekân ismi olan “الشام” kelimesine herhangi bir delâlet yokken; “ذهب المذهب” misalindeki “ذهب” fiilinde mübhem mekân ismi olan “المذهب” kelimesine bir delâlet vardır.”³²⁶

Mutarrizî (öl. 610/1213) *Misbâh*'ta lâzım fiil için ذهب ve قعدت örneklerini vermektedir. Sürûri (öl. 969/1062) ise onun lâzım fiile özellikle bunları örnek vermesinin bir nedeni olduğunu söyler. Nitekim bu fiillerin müteaddî olduğu zannıyla قعدت شهرين ve ذهب الشام gibi cümlelerde kullanılması onların müteaddî olduğunu göstermez. Çünkü birinci misal şaz; ikinci misaldeki “شهرين” ifadesi ise mef'ûlün bih

³²² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/34.

³²³ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/35.

³²⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/35.

³²⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/36.

³²⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 1/35.

değil, mef'ûlün fih'tir yani zarftır. Hâliyle bu fiillerin lâzım fiilin örneği olarak özellikle seçilmesi müteaddî oldukları düşüncesine ret mâhiyetindedir.³²⁷

Burada şu hususa dikkat etmek gerekir. Verilen örneklerdeki fiiller her ne kadar ism-i mekân ve mekân lafızlarına müteaddî gibi görünse de hakikatte müteaddî değildir. Çünkü buradaki mef'ûller mef'ûlün bih değil, mef'ûlün fih'tir. Daha önce değindiğimiz gibi³²⁸ lâzım fiillerin müteaddî fiillerden ayrıldığı nokta, mef'ûlün bih'e müteaddî olamayışıdır. Diğer mef'ûllere müteaddî olma hususunda aralarında herhangi bir fark yoktur.

Diğer yandan lâzım fiile, mastarının dışındaki bir şeye dönen “/ha” zamîrinin bitişmesi câiz değildir. Öyleyse lâzım fiile bitişen zamîr sadece mastarına dönebilir. Ayrıca kendisinden tam yani harf-i cersiz bir ism-i mef'ûl de bina edilemez.³²⁹ Dolayısıyla زيدٌ خرجَ عمرٌ ve زيدٌ مخرجٌ denilmez. Ancak teaddî yollarından biriyle müteaddî yapıldıktan sonra زيدٌ خرجَ به عمروٌ ya da خرجَ به ve مخرجٌ به denilebilir.

Son olarak şuna da işaret edilmelidir ki lâzım fiilin bir diğer özelliği bedenın tümüyle yapılan fiiller olmasıdır. Buna daha önce işaret edildiği için buraya tekrar almıyor ve ilgili kaynağı referans vermekle yetiniyoruz.³³⁰

3.2.2. Lâzım Fiillerin Binaları

Gramerciler fiillerin vezinlerini yani yapısal özelliklerini dikkate alarak fiillerin binalarına geniş yer ayırmışlar ve bunları kısaca lâzım fiile ait olanlar, müteaddî fiile ait olanlar ve hem lâzım hem de müteaddî olarak kullanılan müşterek yapılar olmak üzere üç kısımda incelemişlerdir.

Sîbeveyhi (öl. 180/796) lâzım fiilin başlıca yapısının “فَعْلٌ - يَفْعُلٌ” vezni olduğunu zikretmiştir.³³¹ Bu vezin lâzım fiile has bir yapı olduğundan Arap lügatında müteaddî olarak (فَعْلُهُ) şeklinde kullanılmamıştır.³³² Sülâsî mücerrede ait altı bab olarak bilinen vezinlerin beşi ekseriyetle müteaddî fiiller için kullanılsa da zaman zaman lâzım

³²⁷ Muslihiddîn Mustafa b. Şaban es-Sürûrî, *Şerhu's-Sürûrî 'alâ Misbâhi'l-Mutarriżî* (Beyrut: Hâşimi Yayinevi, 2017), 279.

³²⁸ Konuyla ilgili bir önceki başlıkta verdiğimiz bilgilere bakılabilir.

³²⁹ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, *el-Behcetü'l-merziyye* (Diyarbakır: Mektebetü's-Seydâ, 2016), 1/321-322.

³³⁰ Çifçi, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Furûk-ı Hakkı Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)*, 217.

³³¹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/38.

³³² Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/38; Abbas Hasan, *en-Nahvü'l-vâfi*, 2/154.

yapılardan olan تَفْعُول veznine تَمَسَّكَ fiili³⁴²; تَجَوَّر veznine تَفَوَّع fiili³⁴¹; تَرَهَّوَك fiili³⁴³ örnek olarak verilebilir.

İbn Hişâm (öl. 761/1360) *Muğni'l-lebîb*'te lâzım fiile ait binalar için toplam yirmi örnek zikretmiştir.³⁴⁴ Bu vezinler şöyledir:

- 1) فَعْلٌ gibi فَعْلٌ vezninde olan fiiller.
- 2) دَلَّ gibi فَعْلٌ vezninde olup sıfatı فَعِيلٌ vezninde olanlar.
- 3) قَوِيَ gibi فَعْلٌ vezninde olup sıfatı فَعِيلٌ vezninde olanlar.
- 4) أَفْعَلَ vezninde olup haynûnet (yakınlaşma), sayrûret (dönüşüm) gibi teaddî mânasını taşımayanlar. “أَحْصَدَ الزَّرْعُ/Hasat vakti yaklaştı” ve “أَلَيْنَ الرَّجُلُ/Adam süt sahibi oldu” örneklerinde olduğu gibi.
- 5) أَفْشَعَرَ gibi أَفْعَلَّ vezninde olanlar.
- 6) أَفْعَوْعَلَ gibi أَفْعَوْعَلَ vezninde olanlar.
- 7) اِخْرَجَمَ gibi اِفْعَنْلَ vezninde olup her iki lâmu'l-fiili de asıl olanlar.
- 8) أَفْعَنْسَسَ örneğinde olduğu gibi اِفْعَنْلَ vezninde olup iki lâmu'l fiilinden biri zâit olanlar.
- 9) أَفْعَنْلَى gibi اِفْعَنْلَى vezninde olanlar.
- 10) اسْتَحَجَرَ الطَّيْنُ örneğinde olduğu gibi اسْتَفْعَلَ vezninde olup tahavvüle (değişim) delâlet edenler.
- 11) اِنْكَسَرَ gibi اِنْفَعَلَ vezninde olanlar.
- 12) ضَاعَفْتُهُ örneğinde olduğu gibi tek bir mef'ûle müteaddî olan ve mutâva'ası yapılan fiiller.
- 13) تَدَحَّرَجَ gibi rubâ-i mezîdün fihi olanlar.
- 14) Kendilerine lâzım fiil mânası tazmîn (içirtilen/yerleştirilen) edilenler. وَلَا تَعُدُّ وَلَا تَنْبُ” fiilinin “لَا تَنْبُ” mânasında olması gibi.³⁴⁵ اَيَّتَيْنِكَ

³⁴¹ Ahmed b. Ali b. Mes'ûd, “Merâhu'l-Ervâh” *Kitâbü's-sarf* (Beyrut: Mektebetü'l-Hâşimî, 2015), 174.

³⁴² Muhammed Fâzıl, *es-Sarfü'l-'arabî*, 29.

³⁴³ “*Kitâbü'l-Binâ*”, 62.

³⁴⁴ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 2/116.

³⁴⁵ el-Kehf Sûresi 18/28

15) شُرْفٌ gibi seciyyeye (karakter ve tabiat) delâlet edenler.³⁴⁶

Burada ifade etmek gerekir ki İbn Hişâm'ın örnek olarak getirdiği seciyye (karakter ve tabiat) fiillerinden maksat, mânası fâille kâim olup ondan ayrılmayan yani karakteristik özelliğini ifade eden fiillerdir. Ef'âl-i secâyâ'ya verilen örnekler arasında bulunan, aynü'l-fiili kesreli olan “نَهْمٌ” fiili ef'âl-i secâyâ'da ayn'ul-fiilin dammeli olma zorunluluğunun olmadığını gösterir. Buna mukâbil *Tasrîh* adlı kitapta ise böyle bir zorunluluğun olduğu bilgisi vardır.³⁴⁷

16) طَهْرٌ gibi nezafete (temizlik) delâlet edenler.

17) وَسِخٌ gibi denese (kir) delâlet edenler.

Bu maddeyle ilgili değinilmesi gereken nokta temizlik mânasına delâlet eden طَهْرٌ fiilinde ayn'ul-fiil dammeli geldiği gibi fethalı kullanımında vârid olduğudur. Yine kir ve necaset anlamlarına gelen قَنَرٌ ve نَجَسٌ fiillerinin fethalı ve kesreli kullanımları ayn'ul fiillerinin dammeli olduğu iddiasını kusurlu ve ispata muhtaç bırakmaktadır.³⁴⁸

Yapılan bu açıklamalardan, seciyye fiillerinde lüzûmun zorunlu olup belirli bir harekeyle sınırlı olmadığı sonucuna ulaşıldığı gibi seciyye, nezâfet ve denes ifade eden fiillerdeki lüzûmun sebebinin mücerredlerdeki lâzıma has olan “فَعْلٌ” vezni değil, anlamlarındaki delâlet olduğu sonucuna da varılmıştır. Nitekim açgözlülük anlamındaki “نَهْمٌ” fiili “فَعْلٌ” vezninde olmadığı hâlde kişinin karakterine, huyuna delâlet eden bir anlam taşıdığından lâzım kabul edilmiştir. Dolayısıyla şahsi kanaatimiz seciyye, nezâfet ve denes ifade eden fiillerin genellikle beşinci babdan olduğu ancak bunun bir zorunluluk olmadığı şeklindedir. Zira böyle bir şartı öne sürmek mezkûr örneklerde görüldüğü üzere diğer bablardan gelen lâzım fiilleri yok saymak anlamına gelir.

18) إِحْمَرٌّ gibi levne (renk) delâlet edenler.

19) دَعَجٌ - كَحَلٌ gibi hulyeye (süs) delâlet edenler.

20) بَطْرٌ - فَرَحٌ gibi araza (geçicilik) delâlet edenler.³⁴⁹

Araz ifade eden fiillerin seciyye fiillerinden farkı, araz fiillerinde mananın fâille kâim olsa da fâilde sabit olmayıp ondan ayrılma özelliğine sahip olmasıdır.³⁵⁰ İbn

³⁴⁶ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 2/116.

³⁴⁷ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, 2/127.

³⁴⁸ Üşmûnî, *Şerhu'l-Üşmûnî*, 2/129.

³⁴⁹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 2/116.

Hişâm'ın araz için vermiş olduğu örneklerde görüldüğü üzere “sevinmek, şımarmak” anlamlarındaki eylemler fâille kâim olsa da seciyye fiillerindeki gibi devamlılık arzeden bir anlam taşıması söz konusu değildir. Aynı durumu “كسِلَ/Tembel oldu.” ve “مَرِضَ/Hasta oldu.” örneklerinde de görmek mümkündür. Galâyîni (öl. 1363/1944) ise sadece lâzım fiil için kullanılan kalıpları zikrederken bu yirmi maddenin bazılarını saymakla birlikte bunlara ilâveten اِفْعَالَ veznini de zikretmiştir.³⁵¹

Mezkûr vezinlerde görüldüğü üzere bir fiilin görseli ve sahip olduğu binâ yani formel yapısı, o fiilin anlamını bilmesek de lâzım olduğuna hükmetmemize olanak sağlar. Aynı şekilde binasının lâzım fiile ait olup olmadığını bilmediğimiz bir fiilin şimdi zikredeceğimiz delâletlere sahip olması onun lâzım olduğuna işaret edecektir.

3.2.3. Lâzım Fiillerin Delâletleri

Delâlet; işaret, emare ve ipucu gibi anlamlara gelen bir kelimedir. Bu anlamda biz bir fiilin lâzım olduğuna işaret eden ipuçlarını burada vermek istiyoruz. Bu noktada İbnü's-Serrâc gibi dilcilerin kaydettikleri şu maddeler bizim için yol göstermektedir.

a) Cismin hareketlerine delâlet (حركة الجسم): Bir cisim “جاء/ Geldi, vardı, ulaştı...” ve “أتى/Geldi, vardı...” örneklerinde olduğu gibi ya yatay hareket eder ya da “سَقَطَ/ Düştü, devrildi, yıkıldı...” ve “نَزَلَ/İndi, (yağmur) yağdı...” örneklerinde olduğu gibi dikey hareket eder. Yahut “لعب/Oynadı, (enstrüman) çaldı, oyalandı...” fiilinde olduğu gibi çalkantılı hareket eder. Bir cismin yatay, dikey ve çalkantılı hareketlerine delâlet eden fiillerin lâzım olduğu görülmektedir.

b) Yaratılışa delâlet (حِلَاقَة): “اِسْوَدَّ/Karardı, siyah oldu...” ve “اِحْمَرَّ/ Kızardı, kırmızı oldu...” ve “اِزْرَقَّ/Mavileşti, mavi oldu...” örneklerinde kişinin yaratılış gereği sahip olduğu nitelikler ifade edilmektedir.

c) Kişinin ruhsal hallerine ve özünde sahip olduğu karaktere delâlet (أفعال النفس): “كُرُمَ/Eli açık oldu.” ve “ظُرِفَ/Zarif oldu.” örnekleri karaktere delâlet ederken; “عَصِبَ/Öfkeleni.” örneği ise kişinin hâlet-i rûhiyesini ifade eder.³⁵²

³⁵⁰ Üşmûnî, *Şerhu'l-Üşmûnî*, 2/129.

³⁵¹ Galâyîni, *Câmi'u'd-dürûsi'l-'Arabiyye*, 1/48.

³⁵² İbnü's-Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, 1/180.

3.2.3.1. Mücerred Lâzım Fiillerin Delâletleri

Mücerred lâzım fiillerin fâilden kaynaklı delâlet şekilleri şöyle beyân edilmiştir:³⁵³

1) Fâilin intikal hareketleri (حركة انتقال الفاعل): Bu durum sayılı birkaç çeşitten ibarettir.

a) Hareketi durdurma (إيقاف الحركة): “(bir yere) Yerleşti.” fiilinde olduğu gibi. Nitekim وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ “Evlerinizde oturun.”³⁵⁴ âyetinde fâilden kaynaklanan hareketi durdurmak maksadıyla “oturun” şeklinde bir emir kipi kullanılmıştır.

b) Hareketsizlik hali (عدم الحركة): “(bir yerde) Oturdu, kaldı, konakladı...” gibi. قَالَ لِأَهْلِهِ امْكُثُوا إِنِّي آنَسْتُ نَارًا “Mûsâ ‘Siz bekleyin; ben bir ateş gördüm’ dedi.”³⁵⁵ âyetinde “مكث” fiilinden türetilen “bekleyin” mânasındaki emr-i hâzır hareketsizlik ifade etmektedir.

c) Fazla ve hızlıca hareket (زيادة الحركة): “(bir şeyi) Acele etti, çabuk davrandı...” gibi. أَعْجَلْتُمْ أَمْرَ رَبِّكُمْ “Rabbinizin emrini (beklemeyip) acele mi ettiniz?”³⁵⁶ âyeti bu kullanıma örnek olarak verilebilir.

d) Hareketi yavaşlatma (هُدوء الحركة): “(bir şeyi) Sakinleşti, dindi...” gibi لِيَسْكُنَ إِلَيْهَا “Sığın”³⁵⁷ fiilleri fâil tarafından hareketin yavaşlatılmasına örnek olarak verilebilir.

e) Yönelme hareketi (حركة الميل): “(bir şeyi) İstedi, (ona) meyletti, sempati duydu...” gibi. فَلَا تَمِيلُوا كُلَّ الْمَيْلِ “(Birine) büsbütün kapılmayın.”³⁵⁹ âyetinde bu fiil “kapılmayın” yani “yönelmeyin” mânasında kullanılmıştır.

f) Dönüş hareketi (حركة الدائرة): “Döndü, halka çizdi, dolaştı...” gibi mânalarda kullanılan “دار” fiili fâilin intikal hareketlerinden biri olan dönme/kayma hareketini ifade eden fiillerdendir. يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ تَدُورُ أَعْيُنُهُمْ “...gözü kaymış kimse gibi sana

³⁵³ Menâhil Beşir, *el-Fi‘lül-müteaddî bi-harfi’l-cerr*, 78-79.

³⁵⁴ el-Ahzâb 33/33.

³⁵⁵ el-Kasas 28/29

³⁵⁶ el-A‘râf 7/150

³⁵⁷ el-A‘râf 7/189

³⁵⁸ en-Neml 27/86

³⁵⁹ en-Nisâ 4/129.

baktıklarını görürsün.”³⁶⁰ âyetinde “أَعْيُنُهُمْ” kelimesi “تَدُورُ” fiilinin fâili olup dönme özelliğine sahiptir.

g) Sarsılma ve çalkantı hareketi (الحركة المضطربة): “Titredi, sallandı, sarsıldı, (bayrak) dalgalandı...” gibi mânalarda kullanılan خَفَقَ fiiline “خَفَقَتِ الْقَلْبُ/Kalp titredi.” cümlesini örnek olarak verebiliriz.

ğ) Yatay hareket (الحركة الأفقية): “Geldi, vardı, ulaştı...” gibi. لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ. “Andolsun, size içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki...” âyetinde³⁶¹ bu fiil fâilin yatay hareketi olan “gelmek” mânasında kullanılmıştır.

2) Eşyanın ortaya çıkması ve belirmesini ifade eden zuhûr fiilleri (أفعال الظهور):
Örneğin وَبَرَزُوا لِلَّهِ جَمِيعًا “Hepsi Allah’ın huzuruna çıkacaklar.” âyetinde³⁶² “بَرَزَ” fiili “ortaya çıkmak, belirmek” mânasında kullanılan bir zuhûr fiilidir.

3) Bir şeye girmeyi ve saklanmayı ifade eden fiiller (أفعال الدخول والاختفاء):
“O, yere gireni bilir.” âyetinde³⁶³ “وَلَجَ” fiilinin muzârisi olan “يَلُجُ” fiili buna örnek olarak verilmiştir.

4) Fâilin boş kalmasını ifade eden fiiller (أفعال فراغ الفاعل):
Bu tip fiiller, fâilin herhangi bir eylemi sonlandırmasına delâlet eder. فَإِذَا فَرَغْتَ “O hâlde önemli bir işi bitirince hemen diğerine koyul.” âyetindeki³⁶⁴ “فَرَغَ” fiili bu mânayı ifade etmektedir.

5) Değer, kıymet ifade eden fiiller (أفعال القيمة):
“Doğru, isabetli, uygun ve elverişli oldu...” örneğinde olduğu gibi fâilin yaptığı olumlu işlere delâlet eden fiillerdir. Aynı şekilde وَمَنْ صَلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ “...babalarından lâayık olanlarla birlikte” âyetinde “صَلَحَ” fiili fâilin yaptığı olumlu işler sebebiyle âyette “layık olanlarla” şeklinde açıklanmıştır.

6) Canlılık ifade eden fiiller (الأفعال الحيويّة):

³⁶⁰ el-Ahzâb 33/19.

³⁶¹ et-Tevbe 9/128.

³⁶² İbrâhîm 14/21.

³⁶³ Sebe’ 34/2.

³⁶⁴ el-İnşirâh 94/7.

Canlılığı gerektiren bu fiiller biyolojik ve psikolojik olmak üzere kendi içinde ikiye ayrılır. Biyolojik olanlara “صَفَرٌ/Sarardı.” fiilini, psikolojik olanlara ise “صَدُقٌ/Doğru oldu.” fiilini örnek olarak verebiliriz.³⁶⁵

3.2.3.2. Mezîd Lâzım Fiillerin Delâletleri

1) Oluşum ve hak ediş (الصيرورة والاستحقاق):

Fiilin hak ettiği bir sığata sahip olması ve dönüşmesidir.³⁶⁶ “أثمر البستان/Bahçe meyveliye dönüştü.” gibi.

2) Hâli benzerlik (المشابهة الحالية):

Hâli benzerlikten maksat fâilin, fiilin kendisinden türetildiği şeye benzemesidir. “أبلس زيد/Zeyd İblis’e benzedi.”³⁶⁷ cümlesinde fâil olan Zeyd, türediği kelime olan İblis’e benzemiştir.

3) Zamana girmeyi ifade etmesi (الدخول في الزمان):

Fâilin, fiilin kendisinden türetildiği zaman dilimine ulaşmasıdır. Örneğin “أصبح زيد” cümlesinde fâil olan Zeyd, “أصبح” fiilinin kökü olan “صبح” kavramının ifade ettiği zaman dilimine ulaşmıştır. Aynı durum “أضحى - أمسى” fiillerinde de geçerlidir.

4) Bitiş ve zirveye ulaşmayı ifade etmesi (البلوغ للغاية):

Fâilin türetildiği fiilin zirvesine ulaşmasıdır. “استعظم زيد/Zeyd azâmet ve yücelik sahibi oldu.” cümlesi bu duruma örnek olarak verilmiştir.

5) Mutâva‘a (dönüşlülük) ifade etmesi (المطاوعة):

Fiilin ilişkilendiği nesnedeki (mef’ûl) değişimi ortaya koyar. “كسرتُ الزجاج” cümlesinde fâil olan Zeyd, “كسرتُ” fiilinin kökü olan “كسر” kavramının ifade ettiği zaman dilimine ulaşmıştır. Aynı durum “فانكسر” fiilinde de geçerlidir.³⁶⁸

Lâzım fiilin delâletleriyle ilgili son olarak aktardığımız mutâva‘a hususunda yeri gelmişken önemine binaen biraz detay vermenin faydalı olacağı düşüncesindeyiz. Zira mutâva‘a konusu sarf ilmiyle ilgilenen bazı kimseler için ya tam anlaşılma ya da yanlış anlaşılma olasılığı taşıyor. Bu meyanda mutâva‘a konusuyla ilgili zihinde oluşan bazı soruların sorulması gerekmektedir. Bu soruların başlıcaları şunlardır: “Lâzım fiil

³⁶⁵ Menâhil Beşir, *el-Fi‘lû‘l-müteaddî bi-harfi‘l-cerr*, 78-79.

³⁶⁶ *el-Maksûd*, 94; Câvî, *Hâşiyetü Tedrici‘l-edânî*, 55.

³⁶⁷ Ebû Hayyân, *Tefsîru‘l-Bahri‘l-muhît*, 1/475.

³⁶⁸ İbnü’s-Serrâc, *el-Usûl fi’n-nahv*, 3/126.

ile mutâva‘a arasında fark var mıdır?”, “Bütün mutâva‘a fiilleri lâzım kabul edilebilir mi?”, “İki mef‘ûle müteaddî olan fiillerin mutâva‘ası olur mu?”, “Olursa kaç mef‘ûl alır?”, “Mücerred ve mezîd fiillerin mutâva‘aları aynı lafızla mı ifade edilir?” Şimdi bu sorulara mutâva‘a ile ilgili kısaca bilgi vererek cevap bulmaya çalışacağız.

Mutâva‘a, müteaddî fiilin bir nesneyle bağlantı kurması neticesinde o nesnede meydana gelen değişimdir. Başka bir ifadeyle mutâva‘a, iki fiilden birinin tesir mânasına delâlet etmesi, diğer fiilin ise bu tesiri kabul etmesidir. تَكْسَرُ الزَّجَاجُ örneğinde nesne olan “cam” maddesinde meydana gelen “kırılma” eylemi müteaddî fiil olan “kırma” eyleminin kendisiyle bağlantı kurması neticesinde gerçekleşmiştir.³⁶⁹

Teftâzânî (öl. 792/1390) “انكسر” babının mutâva‘a’dan ayrılmadığını, bu sebeple de sadece lâzım olarak geldiğini söylemiştir.³⁷⁰ Bu düşünce bütün mutâva‘ası yapılan fiillerin aynı zamanda lâzım fiil olup olmadığı sorusunu akla getirmektedir. Bu ifadeyle sadece tek mef‘ûle müteaddî olanların mutâva‘ası yapıldığında, lâzım mânasından ayrılmadığı kastediliyorsa kabul edilebilir. “كَسَرْتُ الزَّجَاجَ فَانكسر” örneğinde olduğu gibi.³⁷¹

Eğer bu ifadeyle mutlak şekilde yani tek mef‘ûle müteaddî olan ve birden fazla mef‘ûle müteaddî olan fiillerin mutâva‘ası yapıldığında, lâzım mânadan ayrılmadığı kastediliyorsa bu kabul edilemez. Zira her mutâva‘a lâzım mânayı gerektirmez. Nitekim iki mef‘ûle müteaddî olan fiillerin mutâva‘ası yapıldığında ikinci mef‘ûl birinci mef‘ûle dönüşür. “عَلِمْتُ زَيْدًا الْفَقَةَ - فَتَعَلَّمَهُ”³⁷² ve “الْبَسْتُ زَيْدًا الثَّوبَ - فَتَلَبَّسَهُ” örneklerinde olduğu gibi. “انفعل” babı mücerred fiillerin mutâva‘asında kullanılırken, “تَفَعَّلَ” babı “فَعَّلَ” babının mutâva‘asında kullanılır.³⁷³ “كَسَرْتُ الزَّجَاجَ فَانكسر” ve “كَسَرْتُ الزَّجَاجَ فَتَكْسَرُ” örneklerinde olduğu gibi.

Mutâva‘a mânasını ifade eden bablardan “انفعل” babı, kendisinde etki ve tesirin bulunduğu fiillerin mutâva‘asında kullanılır.³⁷⁴ Dolayısıyla “كَرُمَ/Cömert oldu.” ve “عَدِمَ/Yok oldu.” gibi fiillerde etki ve tesir bulunmadığı için mutâva‘aları “انكرم” ve “انعدم”

³⁶⁹ Ahmed Reşid, *Esâsü'l-Binâ*, 166.

³⁷⁰ Teftâzânî, *Şerhu Sa‘diddîn*, 65.

³⁷¹ Ahmed Reşid, *Esâsü'l-Binâ*, 167.

³⁷² Ahmed Reşid, *Esâsü'l-Binâ*, 167.

³⁷³ Câvî, *Hâşiyetü Tedrîci'l-edânî*, 65.

³⁷⁴ Câvî, *Hâşiyetü Tedrîci'l-edânî*, 66.

şeklinde kullanılmaz.³⁷⁵ Dede Cöngî (öl. 975/1567) Teftâzânî'nin (öl. 792/1390) şerhi üzerine yazdığı hâşiyede çok ilginç bir o kadar da önemli olan şu bilgilere yer vermektedir: “Fâû'l-fiilinde idğâm-ı me'a'l-ğunne ve bilâ ğunne harflerinden olan vâv, mîm, nûn, lâm ve râ harfi bulunan fiillerin mutâva'ası yapılmak istendiğinde “انفعل” babına değil “افتعل” babına götürülür.” ، رددع - ارتدع ، لوى - التوى ، نقل - انتقل ، ملأ - امتلأ ، “افتعل” babına değil “افتعل” babına götürülür.” ، رددع - ارتدع ، لوى - التوى ، نقل - انتقل ، ملأ - امتلأ ، “افتعل” babına değil “افتعل” babına götürülür.”³⁷⁶ اتصل - اتصل fiillerinde olduğu gibi.³⁷⁶

Mutâva'a ile ilgili son olarak “تفعّل” veznini örnek olarak vermek mümkündür. Nitekim “تدرج” kelimesinin başındaki “ت/tâ” harfi mutâva'a manası kazandırmak için gelmiştir. “تدرج الحجر فتتدرج ذلك الحجر”/Taşı yuvarladım, o taş da yuvarlandı.” örneğinde olduğu gibi.³⁷⁷

Böylelikle mutâva'a için verilen bilgilerden anlaşılan odur ki, iki mef'ûle müteaddî olan fiiller mutâva'a sayesinde ikinci mef'ûle nazaran lâzım kabul edilse de birinci mef'ûle nispetle -mutâva'aya rağmen- müteaddî olur. Yani bütünüyle mutlak anlamda bir lüzûm söz konusu değildir. Nasıl ki “ضرب” gibi tek mef'ûle müteaddî olan fiiller “حسن” gibi mef'ûle ulaşamayan fiillere nispetle müteaddî; “أعطى” gibi iki mef'ûle müteaddî olan fiillerin ikinci mef'ûllerine nispetle de lâzım kabul ediliyorsa aynı şekilde iki mef'ûle müteaddî olan ve mutâva'ası yapılan fiiller de birinci mef'ûllere nazaran müteaddî, ikincisine nispetle de lâzım kabul edilir.

Nitekim cumhura göre bir fiilin hem kendisi hem de mutâva'ası lâzım fiil olamaz. İkisinin de tek mef'ûle müteaddî olması yahut iki mef'ûle birden müteaddî olması da câiz değildir.³⁷⁸ Sabbân'dan mutâva'a ile ilgili aktardığımız bu son bilgidен hareketle, daha önce de aktardığımız örneklerde açık bir şekilde görüldüğü üzere lâzım bir fiilin mutâva'asının yapılamayacağı, tek mef'ûle müteaddî olan bir fiilin mutâva'ası yapıldıktan sonra lâzımlaştığı ya da mef'ûlün bih alamayacağı, aynı zamanda iki mef'ûle müteaddî olan fiilin ise mutâva'a sonrası tek mef'ûle müteaddî olacağı yani tek mef'ûle düşeceği sonucuna ayrıca sülâsî mücerred fiillerin fâû'l-fiilinde idğâm-ı me'a'l-ğunne ve bilâ ğunne harfleri varsa mutâva'alarının “افتعل” vezniyle yoksa “انفعل” vezniyle yapılacağı, sülâsî mezîdün fih olan “فعل” vezninin mutâva'asının “تفعّل”

³⁷⁵ Câvî, *Hâşiyetü Tedrîci'l-edânî*, 67.

³⁷⁶ Câvî, *Hâşiyetü Tedrîci'l-edânî*, 67.

³⁷⁷ *Kitâbü'l-Binâ*, 60.

³⁷⁸ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, 2/129.

vezniyle olacağı, “فعل” vezninin mutâva‘asının ise “تفعل” vezniyle olacağı sonuçlarına ulaşabiliriz.

Lâzım fiillerin mücerred ve mezîd fiillerdeki delâletleriyle ilgili bilgiler bize bir fiilin lüzûmu ve teaddîsiyle ilgili bir hükme varırken fiillerin, yapısal özellikleri yanında ifade ettikleri mânânın lâzım ve müteaddî sınıflandırmasında ne kadar büyük rol oynadığını ortaya koymaktadır.

3.2.4. Harf-i Cer ile Kullanılan Fiillerin Lâzımlığı İddiası

Müteaddî ve lâzım fiillerin lügat ve ıstılah açısından tanımları, delâletleri ve özellikleriyle ilgili gerekli bilgileri verdikten sonra harf-i cer ile kullanılan fiillerin teaddî ve lüzûm kısımlarından hangisine dâhil olduğu hususunda yapılan tartışmalara değinmek istiyoruz.

Bazı gramerciler harf-i cer ile müteaddî olan fiilleri müteaddî fiillerin bir çeşidi olarak kabul etmiş, bazıları ise bunları lâzım fiil olarak kabul etmiştir. Gramercilerin teaddî ve lüzûm ile ilgili yapmış oldukları tanımlara bakıldığında büyük bir çoğunluğun bu tür fiilleri müteaddî olarak kabul ettiği görülmektedir. Örneğin İbn Mâlik (öl. 672/1274) Elfiyye adlı eserinde lâzım fiilin tanımında “*müteaddî kılınmamış olan*”³⁷⁹ ifadesine yer vermektedir. Bu ifadeden hareketle herhangi bir yolla müteaddî kılınmış olan fiillere lâzım fiil denilemez. Nitekim sonrasında zikrettiği “Lâzım fiili harf-i cer ile müteaddîleştir!”³⁸⁰ ifadeleri de bu durumu destekler mâhiyettir. Meselâ مررت بزيد cümlesindeki gibi lüzûmun kendisinde zorunlu olmadığı fiillerden biri harf-i cer ile kullanıldığında bu fiile müteaddî dememiz mümkündür. Böylelikle harf-i cer ile müteaddî olan fiilleri müteaddî kabul ettiği ve lüzûm kavramını müteaddî kılınamayan fiillerle sınırlı tuttuğu anlaşılmaktadır. Hatta klasik sarf kitaplarında lâzım fiili müteaddîye çevirme yolları anlatılırken hemze ve taz’îf ile teaddîleştirme işlemi mücerred fiillerle sınırlı tutulurken harf-i cer vasıtasıyla yapılan teaddîleştirme işleminin diğer müteaddîleştirme işlemlerinden farklı olarak mücerred ve mezîd olmak üzere bütün fiillerde uygulanabilen bir işlem olduğu nakledilmektedir.³⁸¹ Buradan hareketle

³⁷⁹ İbn Mâlik, *Elfiyye*, 48.

³⁸⁰ İbn Mâlik, *Elfiyye*, 48.

³⁸¹ Meselâ bk. Zencânî, *Tasrîfü'l-‘izzâ*, 121.

harf-i cer vasıtasıyla teaddîleştirme işleminin diğer teaddîleştirme vasıtalarından daha güçlü bir vasıta olduğu sonucuna ulaşmak da mümkündür.

İbn ‘Akîl (öl. 769/1367) harf-i cer ile kullanılan fiili lâzım kabul etmektedir. Nitekim o, lâzım fiili “*قلم زيد* gibi *mef’ûlü olmayan ya da مررت زيد* gibi *mef’ûlüne sadece harf-i cer vasıtası ile ulaşan fiildir.*” şeklinde tanımlamıştır.³⁸²

Elfiyye şârihlerinden biri olan İmam Süyûtî (öl. 911/1505) ise lâzım fiili anlatırken bu fiile lâzım denildiği gibi “kâsır, gayr-i müteaddî ve el-müteaddî bi-harfi’l-cerr” isimleriyle de adlandırılabilceğini söylemektedir.³⁸³ Süyûtî’nin (öl. 911/1505) lâzım fiil için yapmış olduğu bu isimlendirme dikkat çekicidir. Nitekim o, harf-i cer vasıtasıyla müteaddî olan fiilleri lâzım fiilden saymakta, yani hemze ve şeddeyle müteaddî olanı müteaddî kabul ederken harf-i cer ile müteaddî olanı müteaddî kabul etmemektedir. Bu isimlendirmede İbn Mâlik’ten (öl. 672/1274) farklı düşünmekte olup bu konudaki şahsî görüşünü ortaya koymaktadır. Nitekim İbn Mâlik’in *Elfiyye*’deki ifadelerinden harf-i cer vasıtasıyla *mef’ûl* alan bir fiilin müteaddî kabul edildiği anlaşılmaktadır. Süyûtî (öl. 911/1505) ile aynı görüşü savunanlardan birisi de Ahmed Âbdüssettar el-Cevârî’dir (öl. 1988). Nitekim o da, harf-i cer ile müteaddî olan bir fiilin lâzım fiillerin bir kısmı olduğunu düşünür.³⁸⁴ Süyûtî’nin lâzım fiil için kullandığı ifadeler arasında *el-müteaddî bi-harfi’l-cerr* ifadesini iki şekilde yorumlayıp te’vil etmek mümkündür. Şöyle ki, bu ifade kendisine ait olmayabilir. Çünkü bu isimlendirmeyi bize aktarırken “*يقال*/Denilir, deniliyor.” mânasında bir tabir kullanmaktadır. “*Diyorum, derim.*” mânasına gelen bir tabir kullanmamaktadır. Dolayısıyla bu söylem kendisine ait olmayabilir. Böylelikle bu onun kişisel görüşü olmayıp sadece böyle bir isimle anıldığını aktarmaktadır diyebiliriz. Ya da “*el-müteaddî bi-harfi’l-cerr*” ifadesi harf-i cer vasıtasıyla mevcut durumda “müteaddî olan, müteaddî kılınan” mânasında değil de müteaddîleşebilen, müteaddîleşme potansiyeline sahip olan şeklinde yorumlanıp te’vil edilebilir. Ancak yaptığımız bu yorumlar Süyûtî’nin ibaresinden ilk bakışta anlaşılan zâhir mânalar olmayıp şahsî kanaatlerimizden ibarettir.

Sabbân (öl. 1206/1792) ise harf-i cer ile yapılan teaddî meselesinde önemli bir ayrıma gitmiş ve uzlaştırmacı bir tavır sergilemiştir. Şöyle ki o harf-i cer ile kullanılan

³⁸² İbn ‘Akîl, Şerhu İbn ‘Akîl, 1/460-461.

³⁸³ Süyûtî, el-Behcetü’l-merziyye, 1/322.

³⁸⁴ Ahmed Abdüssettar el-Cevârî, *Nahvü’l-fi’l* (Bağdad: el-Mecma’u’l-İlmî el-İrâkî, 1976), 72.

bütün fiilleri müteaddî kabul etmiş ve teaddîyi, teaddî-i hâs (özel teaddî) ve teaddî-i âm (genel teaddî) şeklinde ikiye ayırmıştır:

a) Teaddî-i hâs: “ب/bâ” harfinin hemze etkisi gösterip fiili geçişli hale dönüştürmesine “teaddî-i has” denilir.

b) Teaddî-i âm: Bütün harf-i cerlerin bir özelliği olan, fiilin mânasını isme (mecrûra) ulaştırma işlevine yani fiil ile ismi ilişkilendirmesine ise “teaddî-i âm” adı verilir.³⁸⁵

Sabbân’ın yapmış olduğu bu önemli ayrımı mef’ûlün bih açısından değerlendirerek iki misal ile açıklığa kavuşturmak mümkündür. Genel teaddîye مررت زيد cümlesini örnek olarak verebiliriz. Çünkü eylem olan “مرور” ifadesi harf-i cer aracılığıyla Zeyd ile ilişkilendirilmiştir. Gramer açısından görünürde Zeyd, harf-i cer vasıtasıyla her ne kadar mef’ûlün bih diye isimlendirilse de hakikatte mef’ûlün bih değildir. Nitekim gramerde eylemin üzerinde gerçekleştiği nesneye mef’ûlün bih denildiği bilinmektedir. Örnekteki “مرور” ise Zeyd üzerinde gerçekleşmeyip onunla ilişkilendirilmiştir.

Özel teaddîye ise ذهبُ زيد cümlesini örnek olarak verebiliriz. Zira gitme eylemi, harf-i cer vasıtasıyla da olsa Zeyd üzerinde gerçekleştiğinden onu sadece gramer açısından değil, gerçek anlamda mef’ûlün bih kılmıştır. Böylelikle bu misaldeki bâ harf-i cerri “gitmek” mânasındaki eyleme “göndermek” mânasını kazandırmıştır. Yani bu örnekteki harf-i cer, eylemi Zeyd ile irtibatlandırmak için değil, fiilde hemze ve tad’îfü’l-ayn etkisi yapmak için gelmiştir. Dolayısıyla ذهبُ زيد ile ذهبُ زيداً arasında mâna açısından bir farklılık söz konusu değildir.³⁸⁶

Bu örnekte harf-i cer fiilin mânasını değiştirdikten sonra ذهبُ زيداً cümlesinde olduğu gibi fiil, herhangi bir vasıta olmaksızın mef’ûlün bih’e ulaşmış kabul edilir. مررت زيد misalindeki bâ harf-i cerri ise ilsâk (yapışmak) için olup has anlamıyla teaddî mânası kazandırmadığından fiilin mânasını değiştirmemiş, sadece fiilin mânasını harf-i cer vasıtasıyla isme (mecrûra) ulaştırmıştır.³⁸⁷ Sabbân’ın (öl. 1206/1792) bu tespiti aslında bizim ulaşmak istediğimiz sonuçlardan birini bize vermiştir ki biz harf-i cer ile

³⁸⁵ Sabbân, *Hâşiyetü’s-Sabbân*, 2/130.

³⁸⁶ Muhammed ‘İsmetullah b. Mahmud el-Buhari, “Hâşiyetü ‘İsmet”, *Mecmû’atü havâşî Molla Câmi* (Diyarbakır: Mektebetü’s-Seydâ, 2016), 1/681.

³⁸⁷ ‘İsmetullah, *Hâşiyetü ‘İsmet*, 1/681.

teaddînin tüm harf-i cerler için aynı olmaması gerektiğini ve kullanıldığı fiile göre değişkenlik göstereceği kanaatini taşıyorduk.

Abdurrahman el-Câmî (öl. 898/1492) de *el-Fevâidu'z-Ziyâiyye* adlı eserinde konuyu mef'ûlün bih açısından değerlendirerek, bu durumu ilişki mânasındaki “taalluk” kavramıyla açıklar. Nitekim dilciler ضربتُ زيداً misalinde vurma eyleminin Zeyd üzerinde gerçekleştiğini beyân ederken “vuku” kavramını kullanırlar. مررتُ بزید misalinde ise geçme eyleminin Zeyd üzerinde gerçekleşmediğini bilakis onunla ilişkilendiğini beyân ederler.³⁸⁸

Yine مررتُ بزید örneğiyle ilgili i'râbtaki âmilleri anlatırken bâ harfiyle teaddî mânasının oluştuğuna değinmeyip bu harfin زيد kelimesinde âmil olduğunu ve kendisi sebebiyle izâfet mânasının meydana geldiğini yani öncesindeki fiilin mânasını ardındaki isme nispet ettiğini beyân etmiştir.³⁸⁹

Birçok şerh ve hâşiyede مررتُ بزید örneğindeki bâ harfinin teaddî değil de ilsâk mânasını ifade ettiği hatta ilsâk mânasının da hakiki anlamda değil mecaz yoluyla anlaşıldığı nakledilmektedir. Bu hususa temas edenlerden biri de Sürûrî (öl. 969/1562)'dir. Kelime anlamıyla yapışmak, karışmak mânasına gelen ilsak kavramının به داء örneğinde net bir şekilde anlaşılması mümkündür. Nitekim hastalığın o kişiye yapışması, bulaşması tasavvur edilebilir. Ancak مررتُ بزید örneğinde ise bu mâna açık ve anlaşılır değildir. Bu nedenle Sürûrî ve benzeri dilciler bu örnekteki bâ harfinin ilsâk için oluşunu mecâzî kabul etmişlerdir.³⁹⁰ Yani bu cümlede yürüme eyleminin Zeyd'e çok yakın bir şekilde gerçekleştiğinden kinâye vardır ve mâna “O kadar yakındım ki Zeyd'e yapışık yürüdüm.” şeklindedir.

Şevkî Dayf (öl. 2005) ise birinci görüşün daha doğru olduğunu benimsemiş ve şöyle demiştir:

Müteaddî bir fiil, mef'ûlün bih'nin üzerine vuku bulduğu gibi harf-i cer ile kullanılan fiil de mecrûr üzerine vuku bulur. Meselâ; لفظ زيد الكلام – لفظ زيد بالكلام denildiğinde her iki cümlede de lafız (nutuk) kelâm üzerine vuku bulmuştur. Harf-i cer ile kullanılabilecek fiil, harf-i cersiz kullanılabilecek fiil diye isim vermek zorlamadan ibarettir. Nitekim mâna açısından iki fiil de eşit durumdadır. Bu nedenle harf-i cer ile

³⁸⁸ Câmî, *el-Fevâ'idü'z-Ziyâiyye*, 2/680-681.

³⁸⁹ Câmî, *el-Fevâ'idü'z-Ziyâiyye*, 2/226.

³⁹⁰ Sürûrî, *Şerhu's-Sürûrî*, 337.

kullanılan fiilleri müteaddî kabul ederim. Zira مررت بزيد وعمراً ve رغب فيه وجعفرًا örneklerindeki gibi câr ve mecrûr ile kullanılan bir fiil üzerine, mahâlli dikkate alınarak mansûb bir atfin câiz oluşu anlattıklarımızı te'kid eder mâhiyettedir.³⁹¹

Şevkî Dayf'ın mezkûr düşünceleri bu alanda ilk değildir. Zira kendisinden çok önce yaşamış ve bu alanda etkin bir isim olan İbn Yaîş (öl. 643/1245) de bu görüşü savunanlardan birisidir. İbn Yaîş harf-i cerrin mecrûr isimle birlikte öncesindeki geçen fiil sebebiyle mansûb bir konuma sahip olduğunu söyler. Bu anlayışını da hem mâna hem de lafız açısından temellendirir. İki fiil de mâna açısından aynı olduklarında harf-i cer ile müteaddî olan fiildeki geçiş, kendiliğinden müteaddî olan fiilin geçişiyle aynıdır. Örneğin مَرَرْتُ بِزَيْدٍ ile جَزْتُ زَيْدًا misalleri ve انْصَرَفْتُ عَنْ خَالِدٍ ile جَاوَزْتُ خَالِدًا misallerinde mânânın özü aynıdır. Harf-i cersiz müteaddî olan fiillerin ardındaki isimler nasıl mansûb olduysa, harf-i cerle kullanılan aynı mânadaki fiillerin sonrasında gelen isimler de mansûb olmuştur. Zira her iki fiil de aynı gerekçeye (mef'ûle ihtiyaç) sahiptir. Ancak harf-i cerli olanlar kullanım açısından zayıf olduğundan, takviye edici harf-i cerlere ihtiyaç duyarlar. Car ve mecrûr üzerine atfedilen bir isim, car ve mecrûrun konumu dikkate alındığında nasb ile, lafzı dikkate alındığında ise cer ile atfı yapılabilir. مَرَرْتُ بِزَيْدٍ şeklinde kullanılabilir.³⁹² Bu durum sadece atfı haline özel bir durum değil aynı zamanda مَرَرْتُ بِزَيْدٍ الظريف/الظريف şeklinde kullanılan örnek için de geçerlidir. Bu da bize car ve mecrûrun nasb konumunda olduğunu açıkça gösterir. Bu yüzden Sîbeveyhi (öl. 180/796) “مَرَرْتُ زَيْدًا dediğinde مَرَرْتُ زَيْدًا demiş gibi olursun.” sözleriyle fiilin harf-i cersiz kullanımı câiz olsaydı ardındaki isim mansûb olurdu demek istemiştir. Sonuç olarak harf-i cer her nerede gelirse gelsin kullanıldığı ismin bir parçası konumundadır. Ardındaki isim ise nasb durumunda olup fiilin bir parçası konumundadır. Böylelikle harf-i cerrin أَذْهَبْتُ زَيْدًا ve أَفْرَحْتُه örneklerindeki gibi hemze ve taz'îf konumunda olduğunu bilmek gerekir.³⁹³

Gramercilerin harf-i cer ile kullanılan lâzım fiillerin, lâzım olarak mı kalacağı yoksa müteaddî mi olacakları noktasındaki anlayışlarını aktardık. Konuyla ilgili yapılan açıklamalara baktığımızda, Sabbân'ın (öl. 1206/1792) teaddî kavramına kazandırdığı bakış açısının hem kuşatıcı hem de uzlaştırmacı olması bakımından sadra şifa niteliğinde olduğu kanaatindeyiz. Zira lâzım bir fiil, harf-i cer ile kullanıldığında bu fiile ne

³⁹¹ Ahmed Şevkî Abdüsselâm Dayf, *Teyisîrât lügaviyye*, (Mısır: Dâru'l- Maârif,1990), 11.

³⁹² İbn Yaîş, *Şerhu 'l-Mufasssal*, 4/300.

³⁹³ İbn Yaîş, *Şerhu 'l-Mufasssal*, 4/300.

demeliyiz? Lâzım ya da müteaddî mi demeliyiz? Yoksa yeni bir isim mi vermeliyiz? Sabbân, kanaatimizce bu ve benzeri sorulara mantıklı ve tutarlı bir cevap vermiş, o harf-i cer ile kullanılan bütün fiilleri müteaddî kabul edip, özel ve genel teaddî kavramlarını üretmiş, böylece iki tarafı da kuşatan uzlaştıracı bir yol izlemiştir. Fiilin bu durumda lâzım olduğunu savunanlara yönelik adeta “Evet, haklısınız.” demiştir. Çünkü harf-i cer, fiilde hemze ve tad’îf etkisi göstermediğinde bu fiile, lâzım fiile mukâbil olacak şekilde müteaddî diyemeyiz. Bu durumda harfimiz sadece fiili ardındaki isimle ilişkilendirmeye yönelik bir işleve sahip olduğundan kendisine tam bir lâzım da diyemeyiz. Çünkü fiil, harf-i cer vasıtasıyla da olsa isme ulaşmıştır. Dolayısıyla bu nitelikteki bir fiil, genel anlamdaki bir teaddî özelliğine sahip olmuştur.

Harf-i cer ile kullanılan ذهبتُ بريد örneğindeki gibi bir fiile müteaddî diyenlere yönelik “Evet, siz de haklısınız.” demiştir. Zira örnekteki bâ harfî, hemze ve tad’îf etkisi gösterip fiili geçişli hale getirmiştir. Böyle bir fiil ise özel anlamdaki bir teaddî niteliğine sahip olmuştur.

Bu iki görüşü savunanlar, aralarında farklılıklar olmasına rağmen harf-i cer ile müteaddî olan bir fiilin aslında lâzım bir fiil olduğu daha sonra fâilini aşır harf-i cer vasıtasıyla mef’ûlün bih’e ulaştığı hususunda uzlaşırlar. Bu durumda aralarındaki ihtilaf lafzî olup isimlendirme farklılığı söz konusudur. Mânaya yansıyan herhangi bir şey söz konusu değildir. Harf-i cerle kullanılan fiillerde car ve mecrûrun bulunduğu yerin mef’ûlün bih’te olduğu gibi fiil tarafından nasbedildiği dilciler tarafından tartışmasız kabul edilir. Lâzım fiilin, harf-i cer vasıtasıyla ulaştığı mef’ûl üzerindeki etkisi doğrudan ortaya çıkmayıp lafzına yansımaya da mâna açısından fâile ihtiyaç duyduğu gibi mef’ûle de ihtiyaç duyduğundan lâzım fiil, mef’ûlün bih yerinde gelen car ve mecrûru konum açısından nasbeder. Nitekim Arap dili ve belâgatına biraz olsun ilgi duyan hemen herkesin bildiği üzere dilciler doğrudan ulaşılan mef’ûllerin lafızlarında mef’ûl alâmeti olan nasbı gördüklerinde “mef’ûlün bih sarîh” ismini; nasbı göremedikleri durumda ise mef’ûl olduğu açık olmayan mânasında “mef’ûlün bih gayr-i sarîh” tabirini kullanmışlardır.

Bu aktardığımız bilgilerden hareketle bir fiilin lüzûm ve teaddî kavramlarından hangisine sahip olduğu, hangi isimle anılacağı sorusuna ilişkin çok açık ve anlaşılır bir sınıflandırma yapmak mümkündür. Şöyle ki, gerçek bir lâzım fiil, mef’ûlüne ne kendi

başına ne de harf-i cer vasıtasıyla ulaşmayandır. Çünkü lüzûm kendisinde zorunludur. Dolayısıyla bütün fiiller müte‘allaklarına (ilişkilendikleri yerlere) harf-i cer gelebiliyorsa müteaddî kabul edilir. Harf-i cerrin kullanımına elverişli olan yerlerde lüzûmun bilinen mânasıyla lâzım bir fiilin varlığı söz konusu değildir. Çünkü fiilin etkisi harf yardımıyla da olsa mef’ûlüne ulaşmıştır. Bu durum da bizi şöyle bir sonuca ulaştırır. *Lüzûmun kendisinde zorunlu olduğu fiiller hariç, fiiller daima müteaddîdir.* Yani *ظُرِفَ* ve *نَهَمَ* gibi seciyye (karakteristik özellikler) fiillerinden biri değilse ya da *إِفْعَلَّ* ve *إِفْعَلَّلَ* vezinlerinde değilse ya da temizlik, kirlilik, renk, hastalık, geçicilik veya mutâva‘a durumu söz konusu değilse bütün fiiller, ya bilfiil yani doğrudan mevcut hâliyle müteaddî ya da bilkuvve yani müteaddîleştirilme potansiyeline sahip olduğundan müteaddî kabul edilir. Ayrıca lâzım fiiller hakkında yaptığımız bu çıkarım harf-i cer ile özel anlamda müteaddîye dönüştürülen “*ذهبتُ بزيدٍ*” ile genel anlamda müteaddî sıfatı kazanan “*مررتُ بزيدٍ*” arasındaki hassas çizgiyi netleştirdiği gibi “*طهر - وسخ*” vb. lâzım olup müteaddîye dönüştürülemeyen fiiller arasındaki önemli bir farkı da ortaya koymaktadır.

Gramercilerin harf-i cer ile kullanılan fiiller hakkındaki ihtilaflarına bu şekilde değindikten sonra içinde zaman barındırıp hades (eylem) barındırmayan kâne ve kardeşlerinin lüzûm ve teaddîsi hakkında yapılan ihtilaflarlara kısaca yer vermek faydalı olacaktır.

3.2.5. Kâne ve Kardeşlerinde/İşteşlerinde Lüzûm ve Teaddî

Teaddî ve lüzûm vasıflarından herhangi birine sahip olmayan fiil kısmına da temas etmek yararlı olacaktır. Bu bağlamda nâkisa ve tâmme vasıflarıyla bilinen “*كان* ve işteşleri” isim cümlesine dâhil olup ismini ref’, haberini nasbeder. Bu durumda nâkisa ismini alır. Bazen de ref’ ettiği ismiyle yetinip habere ihtiyaç duymaz. Bu durumda da tâmme ismini alır. Nâkisa ismiyle anıldığında müteaddî ya da lâzım isimleriyle anılmaz. Nitekim cumhura göre “*كان* ve işteşleri” vasıta fiillerdir. Yani ne müteaddî ne de lâzımdırlar. Bunları müteaddî sayanlar ise müteaddî fiile olan benzerliklerini dikkate alarak çoğu zaman “haber” yerine “mef’ûl” ifadesini kullanmışlardır.³⁹⁴ Süyûtî, cumhurun vasıta diye isimlendirdiği bu fiillere ef’âl-ı mukarebe olarak bilinen “*كاد* ve

³⁹⁴ Üşmûnî, *Şerhu’l-Üşmûnî*, 2/127.

işteşlerini” de eklemiştir.³⁹⁵ Cumhurun bu anlayışını şu şekilde temellendirmek mümkündür. Müteaddî ya da lâzım bir fiilde fâile isnâd edilen şey doğrudan fiilin kendisi iken; vasıta olarak kabul edilen “كان ve işteşlerinde” fâile doğrudan bir isnâd söz konusu olmadığından yani isnâd isim ve haberi arasında gerçekleştiğinden bunlar yardımcı fiil olarak kabul edilirler. Nitekim “كان زيد قائماً” gibi bir cümlede özne durumundaki “زيد” kelimesine isnâd edilen “كان” fiilinden anlaşılan kevn değil “قائماً” kelimesinden anlaşılan kıyâmdır. Dolayısıyla cumhur bu fiilleri yardımcı fiil kategorisinde değerlendirip onlar hakkında lüzûm ya da teaddîyi söz konusu etmemiştir. Ama bu fiiler tâmmen olduklarında normal bir fiil gibi isnâd kendileri ile fâilleri arasında cereyan ettiğinden lâzım fiil kategorisinde değerlendirilebilir. Örneğin “كان زيد” ile “زيد وجد/حصل” arasında anlam açısından nasıl bir fark yoksa bu örneklerde yer alan fiillerin lâzım fiil oldukları hususunda da bir fark yoktur.

3.2.6. Mastar Kiplerinde Lüzûm ve Teaddî

Mânası bilinen bir fiilin lâzım ya da müteaddî olması o fiilin mânasının geçişli olup olmamasıyla ilişkilidir. Mânaları bilinmeyen fiillerde ise lâzım veya müteaddî hükmüne varmak cümle içindeki diğer öğelerle olan münasebetiyle ya da kendi mastarının lafzıyla ilişkilidir. Örneğin mânasını bilmediğimiz bir fiille karşılaştığımızda, o fiilin lâzım ya da müteaddî olması, ardındaki ismin mansûb olup olmamasıyla yani mef’ûl alıp almamasıyla, kendisinden tam bir ism-i mef’ûlün türetilip türetilmemesiyle veya zamirin bitişip bitişmemesiyle anlaşılabilir. Yani mastar kiplerinin (vezinlerinin) bize o fiilin teaddî ve lüzûmu hakkında ipucu vermesi mümkündür. Bilindiği üzere sülâsî mücerred fiiller arasında beşinci bab olarak bilinen “فَعْلٌ - يَفْعُلُ” babında lüzûm zorunlu olduğundan bu vezin hakkında mânasını bilmesek de lâzım bir fiil olduğu hükmüne varabiliriz. Ama bu vezin dışındaki diğer vezinler ise ekseriyetle müteaddî olsa da lâzım gelmesi de mümkündür. Bu yüzden lüzûm ve teaddî vasfından hangisine sahip olduğunu bilmediğimiz bir fiille karşılaştığımızda mastarından yardım alabiliriz.

İbn Mâlik meşhur manzûmesinde sülâsî mücerred fiillerin mastarları hakkında çok önemli ve bir o kadar da ilginç bilgilere yer vermektedir. Örneğin “فَعْلٌ” veznindeki

³⁹⁵ Süyûtî, *Hem ‘u’l-hevâmi*, 3/5.

Bu vezinlere ait detaya girmeden önce “فُعُولٌ” vezninin lazım fiile ait bir mastar olduğunu gösteren son bir örnek olarak “صَدَّ” fiili zikredilebilir. Bu fiil, müteaddî kabul edildiğinde mastarı “صَدَّ (صَدَّدُ)” şeklinde yani müteaddî olan “فَعْلٌ” kipinde gelirken, lazım kabul edildiğinde ise “صُدُّوْ” şeklinde yani lazım olan “فُعُولٌ” kipinde gelir. وَبَصَدَّهِمْ يَصُدُّونَ âyetinde⁴⁰⁰ “engellemek” mânasında “فَعْلٌ” kipinde müteaddî gelirken, يَصُدُّونَ عَنكَ صُدُّوْ âyetinde⁴⁰¹ ise “yüz çevirmek” mânasında “فُعُولٌ” kipinde lâzım olarak gelmiştir.

Aynü’l-fiili fethalı olan “فَعْلٌ” veznindeki lâzım bir fiil imtinâ mânasını ifade ettiğinde mastarı “فِعَالٌ” kipinde gelir. Yani “kaçınmak, geri durmak, kabul etmemek, kaçıp gitmek” gibi anlamalara geldiğinde “فَرَّ - فَرَارًا - فَرَّ” örneklerinde görüldüğü üzere mastar “فِعَالٌ” veznindedir. Aynı şekilde “فَعْلٌ” veznindeki lâzım bir fiil “hareket, gezi, değişim ve karışıklık” ifade ettiğinde ise mastar “فَعْلَانٌ” kipinde gelir. Bu mânaları ifade eden lâzım fiillere örnek olarak “غَلِيَانًا - غَلَى ، فَيْضَانًا - فَاضَ ، فَوْرَانًا - فَارَ ، جَوْلَانًا - جَالَ ، طَوْفَانًا - طَافَ” mastar vezinleri verilebilir. “أَعْطَاهُ غِيْضًا مِنْ فَيْضٍ” örneğinde hareket ve değişime delalet olmadığından “فَيْضًا” kipinde kullanılırken; فَاضَ النَّهْرُ فَيْضَانًا/“Nehir taşı.” örneğinde ise hareket ifade ettiğinden “فَعْلَانًا” kipinde kullanılmıştır.⁴⁰²

Hareket ifade edip etmeme noktasında bir başka örnek vermek gerekirse; “حَيَّ” fiilinin mastarı ölümün zıttı mânasında kullanıldığından “حَيَاةٌ” kipinde kullanılırken, hareket ve değişim ifade ettiğinde ise “حَيَوَانٌ” kipinde kullanılır. Bu farklılığı “فَلْنُحْيِيَنَّهَا حَيَاةً طَيِّبَةً” Kesinlikle ona güzel bir hayat yaşatacağız.”⁴⁰³ ve وَإِنَّ الدَّارَ الْآخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ “Ahiret yurduna gelince işte asıl hayat odur.”⁴⁰⁴ âyetlerinde gözlemlemek mümkündür.⁴⁰⁵ “فَعْلَانٌ” kipindeki bu detayı gözlemleyebildiğimiz bu âyetten hareketle, dünyadaki yaşamın ahiret yaşamına nispetle daha durgun ve sakin olduğu, ahiret yurdundaki yaşamın ise gerçek ve tam bir yaşam yani hareket ve değişim dolu bir yer olduğu düşüncesine -âyetteki “حَيَاةٌ” ifadesi yerine “حَيَوَانٌ” kelimesinin kullanılması- vâsıl olmamıza imkân sağlar.

⁴⁰⁰ en-Nisâ 4/60.

⁴⁰¹ en-Nisâ 4/61.

⁴⁰² Muhammed Fâzıl, *es-Sarfü’l-‘arabî*, 72-73.

⁴⁰³ en-Nahl 16/97.

⁴⁰⁴ el-Ankebût 29/64.

⁴⁰⁵ Muhammed Fâzıl, *es-Sarfü’l-‘arabî*, 72-73.

“فَعْلٌ” veznindeki bir fiil hastalık veya ses ifade ettiğinde mastar “فُعَالٌ” kipinde gelir. Öksürük, nezle, baş ağrısı, burun kanaması mânalarındaki fiil ve mastara سَعَلَ سَعَلًا “Gaklamak, havlamak, bağırarak, seslenmek, miyavlamak...” mânalarındaki sesleri ifade eden fiillere ve mastarlara ise “نَعَبَ الْغُرَابُ” örnekleri verilebilir. Hastalık ve ses ifade eden bu kip, sesin eşlik ettiği ya da hastalık derecesine ulaşan durumları ifade etmek için de kullanılır.⁴⁰⁶ Örneğin “بُكَى” kelimesi gözyaşı mânasına gelirken “بُكَاءٌ” kelimesi ise gözyaşına sesin eşlik etmesi yani sesli ağlama durumunu ifade eder. Aynı şekilde “عَطِشٌ” fiilinin mastarı olan “عَطَشًا” kelimesi susamak mânasını ifade ederken, durmadan susayan, susaması hastalık boyutuna ulaşmış kişi için “بِهْ عَطَشٌ” ifadesi kullanılır.⁴⁰⁷

“فَعْلٌ” veznindeki bir lazım fiil yürüme ve türevlerine delalet ettiğinde veya bir önceki vezinde olduğu gibi sese delalet ettiğinde mastarı “فَعِيلٌ” kipinde gelir. Yürüyüş ve çeşitlerini ifade etmesine “دَبَّ - دَبِيْبًا - رَحَلَ - رَحِيْلًا”, ses ifade etmesine ise “مَهَلَّتِ الْخَيْلُ” örnekleri verilebilir.

Zikredilen “فَعِيلٌ” ve “فُعَالٌ” mastarları bazen tek bir fiilin mastarları olarak bir arada kullanılabilir. “صَرَخَ صُرَاخًا وَصَرِيحًا، نَعَقَ نُعَاقًا وَنَعِيْقًا، نَهَقَ الْجِمَارُ نُهَاقًا وَنَهِيْقًا” ibareleri bunun örneğidir. Bu iki vezin, ses için kullanıldığı durumda aralarındaki fark, elif ile kullanılan “فُعَالٌ” vezninin daha güçlü ve mübâlağalı olmasıdır. “طَوَّلَ” kelimesi “طَوِيْلٌ” kelimesinden, “عَجَبَ” kelimesi ise “عَجِيْبٌ” kelimesinden daha güçlüdür. Bu fark sıfat olarak kullanıldığı durumda da açıkça görülmektedir.⁴⁰⁸

“فَعَالَةٌ” veznindeki bir fiil meslek, sanat ve yetenek ifade ettiğinde mastarı “فِعَالَةٌ” kipinde gelir. Bu mânayı ifade eden mastar kipine “زَرَعَتْ - زَرَاعَةٌ - تَجَرَّتْ - تَجَارَةٌ - صَنَعَتْ - صِنَاعَةٌ” örnekleri verilebilir. Araplar “كَتَبَ” fiilinin mastarını “كِتَابًا”, “صَنَعَ” fiilinin mastarını ise “صَنِيعًا” şeklinde kullanırken; bu fiillerden iş ve meslek kast ettiklerinde ise “كِتَابَةٌ” ve “صِنَاعَةٌ” mastarlarını kullanırlar.⁴⁰⁹

Aynü’l-fiili dammeli olan “فَعْلٌ” vezni sülâsî mücerred fiilleri arasında her zaman lazım olarak kullanılır. Bu fiilin kural gereği mastar kipleri “فُعَالَةٌ” ve “فُعُولَةٌ”

⁴⁰⁶ Muhammed Fâzıl, *es-Sarfü’l-‘arabî*, 73-74.

⁴⁰⁷ Muhammed Fâzıl, *es-Sarfü’l-‘arabî*, 74.

⁴⁰⁸ Muhammed Fâzıl, *es-Sarfü’l-‘arabî*, 75.

⁴⁰⁹ Muhammed Fâzıl, *es-Sarfü’l-‘arabî*, 76.

şeklindedir. Bu mastarlara örnek olarak “كُرْمٌ سُهُولَةٌ - سَهْلٌ ، صُعُوبَةٌ - صَعْبٌ ، فَصَاحَةٌ - فَصَحٌ” kelimeleri verilebilir. Bu durumu İbn Mâlik *Elfiyye*’de “فُعُولَةٌ فَعَالَةٌ لِفْعَالٍ” sözleriyle⁴¹⁰ ifade etmiştir.

Bir fiilin müteaddî veya lâzım olduğu hakkında önemli bilgi veren “ - فُعُولَةٌ - فَعَالَةٌ” mastar kipleri sülâsî mücerred fiillerin kural gereği olması gereken kıyâsî mastar vezinleridir. Bu mastar vezinleri dışında kullanılan mastar kiplerinin bir kuralı olmayıp tamamı duyuma dayalıdır. Kural dışı kullanılan mastarlara örnek olarak “سَخَطٌ - سَخِطَ” verilebilir. Çünkü “فَعِلٌ” veznindeki aynü’l-fiili kesreli bir لازم fiilin mastarı “فَعَالٌ” yani “سَخَطَ” şeklinde olmalıydı. Bu durumu aynı vezindeki “رِضًا - رَضِيَ” mastarında da görmek mümkündür.⁴¹¹ Bir başka لازم fiil olan “ذَهَبَ” örneğinde yürümeye delâlet olduğundan mastarı “فَعِيلًا” kipinde yani “ذَهَبًا” şeklinde gelmeliyken “ذَهَابًا” şeklinde gelmiştir. Aynı şekilde müteaddî olarak kullanılan “شَكَرَ” kelimesinde mastar “فَعَالٌ” kipinde yani “شَكَرًا” şeklinde gelmeliyken “شُكْرًا - شُكْرَانًا” şeklinde kullanılmıştır. Aynü’l-fiili dammeli olan “فَعُلٌ” veznindeki “عَظَمَ” kelimesinin mastarı “عَظَامَةٌ - عَظُومَةٌ” şeklinde kullanılması gerekirken “عَظْمَةٌ” şeklinde kullanılmıştır. Anlattığımız bu durum semâ’î olarak kullanılan “ - لَزُومًا” mastar kiplerinde de geçerlidir.⁴¹²

İbn Mâlik’in manzûmesinde mastar kipleri hakkında verdiği bu veciz ve önemli bilgiler aslında teaddî ve lüzûmun da bilgisidir. Çünkü mânaya hâkim olamasak da bu mastar kiplerini tanımak o fiiller hakkında bize fikir verir. Diğer yandan bazı kiplerin teaddîye bazı kiplerin de lüzûma delâlet ediyor olmaları olaya başka bir boyut kazandırmaktadır. Şöyle ki, bizim hep mânaya yoğunlaştığımız teaddî ve lüzûm tespitinde mânâ kadar lafzın da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Zihinde kalması açısından zikrettiğimiz bu mastar kipleri arasında aynü’l-fiili meczum olan “فَعُلٌ” vezni, müteaddî fiillere aittir. Sülâsî mücerred fiillerin altı babından beşinin mastarları da müteaddî oldukları takdirde bu vezinde gelmelidirler. Müteaddî olmasına rağmen bu veznin dışında kullanılan mastar kipleri ise duyuma dayalıdır. “فَعُلٌ” dışındaki saydığımız dokuz mastar kipi lâzım fiillerin kıyâsî mastarlarıdır. Bu durumda bir fiil لازم olmasına

⁴¹⁰ İbn Mâlik, *Elfiyye*, 76.

⁴¹¹ İbn Mâlik, *Elfiyye*, 76.

⁴¹² Muhammed Fâzıl, *es-Sarfü’l-‘arabî*, 77.

rağmen mastarı, zikrettiğimiz dokuz mastar kipinden biri değilse kıyâsa değil semâ'a dayalıdır.

Sarf ilmi ile ilgili te'lif edilmiş kitaplara baktığımızda sülâsî mücerred fiillerin vezinleri konusunda mâzi ve muzâri kipleri ile ilgili bilgi verilirken mastarları hakkında fazla bilgi verilmediği, sülâsî mezîd fiillerin vezinleri konu olduğunda ise mâzi, muzâri ve mastar kiplerinin birlikte zikredildiği görülmektedir. Hatta mezîdün fih olan fiillerin vezin tespiti yapılırken sadece mastar vezinlerine değinilir. Örneğin “أَفْعَالُ أَصْبَحَ fiilinin بابından, فَرَّخَ fiilinin ise تَفْعِيلُ babından” geldiğine değinmekle iktifa edilir. Bunun nedeni kaanatimizce sülâsî mücerred fiillerin mastarlarının semâ'î yani duyuma dayalı, mezîd fiillerin mastarlarının ise kıyâsî olmasıdır. Nitekim *Elfiyye*⁴¹³ ve sarf eserleri arasında yer alan *Maksûd*⁴¹⁴ kitaplarında bu durum açıkça ifade edilmektedir. Ancak fiillerin teaddî ve lüzûmu hakkında bize bilgi veren “فُعْلَةٌ - فَعَالَةٌ - فُعُولَةٌ - فَعَالَةٌ - فَعِيلٌ - فَعْلَانٌ - فُعْلٌ - فَعَالٌ - فُعُولٌ - فَعْلٌ - فَعْلٌ” kipleri sülâsî mücerredin kıyâsî mastar vezinleri olduğundan bunun dışındaki kullanılan mastarlar duyuma dayalı olup teaddî ve lüzûm noktasında yarar sağlamazlar. Bu nedenle sülâsî mücerrede ait mastarların tamamının mezîdlerde olduğu gibi kıyâsî olduğu zannıyla teaddî ve lüzûmu hakkında bir ipucu olmasını beklemek hatalı bir davranış olur.

⁴¹³ İbn Mâlik, *Elfiyye*, 76.

⁴¹⁴ *el-Maksûd*, 75.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. LÜZÛMDAN TEADDÎYE TEADDÎDEN LÜZÛMA FİİLLERDE FORM DEĞİŞİKLİĞİ

4.1. Lâzım Fiili Müteaddî Kılma Vasıtaları

Bu başlık altında müteaddî olmadığı halde aldığı ekler sayesinde teaddî sıfatını kazanan fiillere ve müteaddîleşme sürecinde kullanılan eklerin nerede ve nasıl kullanılacağıyla ilgili görüş ve düşüncelere yer verilecektir. Bu meyanda Türk dilinde oldurgan fiil olarak da bilinen geçişsiz fiili geçişliye dönüştürme işlemindeki vasıtaların neler olduğu konusuna geçmeden önce gramercilerin lâzım fiili müteaddîleştirme yöntemine kısaca değinmek yerinde olacaktır. Şöyle ki müteaddîleştirmek: Bir fiil müteaddî yapılmadan önce o fiilin fâili konumunda olan kelimenin teaddî özelliğini kazandıktan sonra mef'ûl konumuna geçmesi demektir. Somut bir örnek verecek olursak *فأخرج زيد* misalinde “زيد” kelimesi lâzım bir fiil olan “خرج” fiiliyle kullanıldığında fâil konumundayken hemze ile müteaddî yapılan “أخرجت” fiiliyle kullanıldığında mef'ûl konumuna geçmiştir.

Bu girizgâhtan sonra konumuz olan teaddî kılma vasıtalarına geri dönebiliriz. Detaylarını ileride zikredeceğimiz üzere en meşhur ve en yaygın kullanım alanına sahip olan teaddî vasıtaları hemze, tad'îf ve harf-i cerdir. Bunun yanı sıra tazmin, “فاعل” ve “استفعل” vezinleri, nezu'l-hâfid ve müteaddî fiile benzetme bu vasıtalar arasında zikredilmektedir. Süyûtî'ye (öl. 911/1505) göre cumhur hemze/tad'if ve hemze/bâ harfi arasında fiile kattıkları mânâ açısından fark görmemektedir.⁴¹⁵ Cumhurun bu anlayışı teaddî vasıtalarının teaddî ile birlikte fiili özel bir mânâyla kayıtlamadığını, lâzım fiili müteaddî kılmakta bir ve benzer olduklarını ve teaddî işleminde eşit mânaya sahip olduklarını ifade eder.

4.1.1. Hemze ile Teaddî

Bu başlık ilk bakışta sadece lâzım bir fiile hemze vasıtasıyla teaddî özelliği kazandırma fikrini akla getirebilir. Ancak tek mef'ûle müteaddî olan bir fiil de ikinci mef'ûle nazaran lâzım sayıldığından ikinci mef'ûle de hemze vasıtasıyla ulaştırılabilir.

⁴¹⁵ Süyûtî, *Hem 'u'l-hevâmi*, 3/9.

Yani hemze sadece mef'ûl almayan geçişsiz bir fiili geçişli hâle getiren bir vasıta değil aynı zamanda tek mef'ûle geçişli bir fiili daha da güçlendirerek ikinci mef'ûle ulaşmasını sağlayan bir özelliğe de sahiptir.

Hemze ile teaddîleştirme işlemini kısaca iki örnekle anlatmak mümkündür. Beşinci bابتan olan “كُرْم” fiili lâzım bir fiil olup başına kat’ hemzesi⁴¹⁶ diye de adlandırılan teaddî hemzesinin eklenmesiyle ya da başka bir ifadeyle “إفعال” babına taşınmasıyla “أكرم” halini almaktadır. Böylelikle “كُرْمَ زَيْدًا” cümlesinde fiil “Cömert oldu, değerli oldu...” mânalarında kullanılırken, “أَكْرَمْتُ زَيْدًا” örneğinde ise fiilimiz geçişli bir anlam kazanarak “Zeyd’e ikram ettim, hürmet ettim...” mânalarında kullanılır. Aynı şekilde “لَبِسَ زَيْدُ الثَّوْبَ/Zeyd elbiseyi giydi.” örneğinde tek mef'ûle müteaddî olarak kullanılan “لَبَسَ” fiili “أَلْبَسْتُ زَيْدًا الثَّوْبَ/Zeyd’e elbise giydirdim.” örneğinde hemze vasıtasıyla ikinci mef'ûle müteaddî olmuştur. Verdiğimiz her iki örnekte de görüldüğü üzere teaddî hemzesi fâil konumundaki “زَيْد” kelimesini mef'ûlün bih kılmıştır. Bu duruma ilk gramercilerden olan Müberred (öl. 286/900) de temas etmiş ve eylemin Zeyd tarafından kendi isteğiyle yapıldığında “خَرَجَ زَيْدٌ/Zeyd çıktı.” bunu Zeyd’e başkası yaptırırsa “أَخْرَجَهُ عَبْدُ اللَّهِ/Abdullah Zeyd’i çıkan kıldı.” şeklinde ifade edileceğine dikkat çekmiştir.⁴¹⁷

Ebû Ali el-Fârisî de (öl. 377/987) de herhangi bir mef'ûle müteaddî olmayan fiillerin hemze ile nakli gerçekleştiğinde bir mef'ûle; tek mef'ûle müteaddî olan fiillerin hemze ile nakli yapıldığında ise iki mef'ûle müteaddî olduklarını söyleyerek aslında konunun özetini vermiştir.⁴¹⁸

İki mef'ûle müteaddî olan fiillerin hemze ile üçüncü mef'ûle müteaddî olma durumu ise عِلْم ve رَأَى fiillerinin dışında görülmemiştir. Ancak Ahfeş (öl. 215/830), kalbî fiillerden olan زَعَم - حَسَب - ظَنَّ fiillerini bu iki fiile kıyas ederek hemze ile üçüncü mef'ûle müteaddî olabileceklerini söylemiştir.⁴¹⁹

Lâzım fiili hemze vasıtasıyla geçişli hâle getirmek semâ’ ve kıyâs açısından tartışma konusu olmuştur. Yani “Hemze aracılığıyla geçişsiz fiilleri müteaddî yapmak

⁴¹⁶ Bu hemze, vasıl hemzesi olmayan, vakıf hâlinde düşmediği gibi geçiş hâlinde de düşmeyen, geçişi kesen mânasında kat’ hemzelerinden biridir.

⁴¹⁷ Müberred, *el-Müktedab*, 2/204.

⁴¹⁸ Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî, *et-Ta’lîkât ‘alâ Kitâbi Sîbeveyh*, thk. ‘Avd b. Hamd el-Kavzî (Riyad: Câmi’atü'l-Melik Su’ûd, 1990), 110.

⁴¹⁹ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 2/117.

mutlak surette istenilen her fiile uygulanabilen bir kural mıdır? Yoksa bu konuda Arapların kullanımını esas alıp kullandıklarını duyduğumuz fiillerle mi yetinmeliyiz?” sorusunun cevabında gramerciler birbirlerinden farklı görüşler ortaya koymuşlardır.

Sîbeveyhi’ye (öl. 180/796) göre hemze ile yapılan teaddî işlemi lâzım fiillerde kıyâsa, müteaddî fiillerde ise semâ’a dayalıdır. Müberred’e (öl. 286/900) göre hemze ile yapılan teaddî işlemi lâzım ve müteaddî olan bütün fiillerde semâ’a dayalıdır. Ebû Ali el-Fârisî (öl. 377/987) ve Ahfeş’e göre ise hemze ile yapılan teaddî işlemi hem lâzım hem de müteaddî fiilde kıyâsîdir.⁴²⁰

Bazı gramerciler az önce aktardığımız Sîbeveyhi’nin görüşüne benzer bir anlayışı benimseyerek geçişli mânanın kendilerinde sonradan oluştuğunu düşündükleri fiillerde hemze ile yapılan teaddîyi kıyâsî kabul ederler. Yani fâilde fiille kullanılmadan önce bulunmayan sıfatı bizzat fiillerden kazandığı yerlerde hemze ile kullanımı kurala dayandırmışlardır. Örneğin “أَقَمْتَهُ/Onu ayağa kaldırdım.” ve “أَذْهَبْتَهُ/Onu gönderdim.” cümlelerinde “Ben fâili kalkma/gitme sıfatı üzerine kıldım.” mânasını taşıdıklarını söylemişlerdir.⁴²¹

Bu gramerciler geçişli mânanın yeni oluşmadığını düşündükleri yerlerde ise yani tek mef’ûle müteaddî olan fiillerin ikinci mef’ûllerine hemze ile yapılan teaddîsini semâ’a dayandırıp işitilenle yetinirler. Örneğin “أَشْرَبْتُ زَيْدًا مَاءً/Zeyd’e su içirdim.” cümlesine “أَذْبَحْتَهُ الْكَبْشَ/Zeyd’e koçu boğazlattım.” misalini kıyas etmezler.⁴²² Yani tek mef’ûle müteaddî olan “شَرِبَ” fiilinin ikinci mef’ûlüne hemze ile müteaddî kılındığı Araplardan işitilmişken; aynı şekilde tek mef’ûle müteaddî olan “ذَبَحَ” fiilinin ikinci mef’ûlüne hemzeyle müteaddî kılındığı işitilmemiştir. Bu nedenle “ذَبَحَ” fiili “شَرِبَ” fiiliyle kıyas edilmemelidir. Çünkü birinci örnekte ikinci mef’ûl olan “ماءٌ/su” kelimesi zikredilmeden de Zeyd’e bir şeyler içirildiği mânası anlaşılırken; ikinci örnekteki “أَذْبَحْتَهُ” cümlesinde ikinci mef’ûl olan “الْكَبْشَ/koçu” kelimesi zikredilmeden “Zeyd’e koçu boğazlattım.” mânası anlaşılmaz. Sadece “Onu boğazladım.” gibi yanlış bir mâna anlaşılır.

Son dönem âlimlerinden olan Ahmed el-Hamelâvî’ye (öl. 1932) göre bir fiilin müteaddîye çevrilmesi semâ’a dayalıdır. Dolayısıyla Araplardan harf-i cerle müteaddî

⁴²⁰ Süyûtî, Hem‘u’l-hevâmi‘, 3/8.

⁴²¹ Menâhil Beşir, *el-Fi‘lü’l-müteaddî bi-harfi’l-cerr*, 96.

⁴²² Süyûtî, Hem‘u’l-hevâmi‘, 3/8.

olduğu işitilen lâzım bir fiili hemze ve tad'îf gibi başka bir yolla müteaddîye çevirmek câiz olmadığı gibi müteaddî olarak kullanımı işitilmemiş olan bir fiili de teaddî yollarından biriyle müteaddî yapmak câiz değildir.⁴²³

Burada dikkat etmemiz gereken husus müteaddîleştirme yöntemleri arasında zikrettiğimiz hemze vasıtasıyla إفعال babına taşınan her fiilin müteaddîleşemeyecek olmasıdır. Kısacası bir fiilin إفعال vezninde olup da teaddî dışında başkaca mânaları da ifade etmesi mümkündür. Bu nedenle bu vezinlerde kullanılan tüm fiillerin müteaddî bir mânaya sahip olduğu zannıyla anlamlandırmanın hatalı bir davranış ve düşünce olacağı kanaatindeyiz.

Bu noktada yeri gelmişken “إفعال” babındaki hemzenin teaddî mânasının yanı sıra ifade ettiği diğer mânalara işaret etmenin uygun olacağı düşüncesindeyiz.

1) Dönüşüm ifade etmesi (sayrûret): Fâili fiilin kendisinden türetildiği şeye nispet etmek suretiyle gerçekleşir. Meselâ “ألين الرجل/Süt sahibi oldu.” cümlesi daha önceden süte sahip olmayan bir adamın süt sahibi olan bir kimseye dönüşmesi durumunda kullanılan bir ifadedir. Bu dönüşüm mânasını “أتمر الرجل/Hurma sahibi oldu.” örneğinde de görmek mümkündür.⁴²⁴

2) Bir mekâna veya zamana girmeyi (duhûl) ifade etmesi: “أشأم/Şam’a girdi.” ve “أرعق/Irak’a girdi.” örneklerindeki fiiller mekana girmeyi; “أصبح” ve “أمسى” örneklerindeki fiiller ise sabah ve akşam zamanlarına girmeyi ifade etmektedirler.⁴²⁵

3) Gidermek, kaldırmak, soymak, sıyırmak mânalarını ifade etmesi (izâle/selb): “شكّاني فلان فأشكّيته” cümlesinde “Şikâyetini giderdim.”; “أعجمت الكتاب” örneğinde “Kitaptaki yabancılığı kaldırdım.”; “أسلخت الغنم” örneğinde ise “Koyunun derisini yüzdüm, sıyırdım.” anlamlarında kullanılmıştır.⁴²⁶

4) Bulmak mânasını ifade etmesi (vicdân): Cümledeki mef’ûlû fiilin özündeki niteliğe bürünmüş bulmaktan ibarettir. “أبخلته/Onu cimri buldum.” mânasında kullanılmıştır.⁴²⁷

⁴²³ Hamelâvî, *Şeze’l-’arf*. 75.

⁴²⁴ Muhammed Fâzıl, *es-Sarfü’l-’arabî*, 29.

⁴²⁵ Muhammed Fâzıl, *es-Sarfü’l-’arabî*, 29-30.

⁴²⁶ Muhammed Fâzıl, *es-Sarfü’l-’arabî*, 30.

⁴²⁷ *el-Maksûd*, 94-95.

5) Vaktin yakınlaşmasını ifade etmesi (haynûnet): Fiilin meydana geleceği vaktin yakınlaşmasını bildirmektedir. “أَحْصَدَ الزَّرْعُ” örneğinde “Hasat vakti yaklaştı.” mânasında kullanılmıştır.⁴²⁸

7) Özel bir mâna katmayıp herhangi bir değişiklik oluşturmaması (ziyâde): “أَشْغَلْتُهُ/Onu meşgul ettim.” cümlesinin “شَغَلْتُهُ” mânasında olması gibi.⁴²⁹

8) Sunma mânasını ifade etmesi (ta’rîz): Mef’ûlün, fiilin asıl mânasına arz edildiğini ifade etmek için kullanılır. “أَبَاعَ الْجَارِيَةَ” örneğinde “Cariyeyi satışa sundu, arz etti.” mânasında kullanılmıştır.⁴³⁰

9) Sevk ve taşıma ifade etmesi (haml): “أَكْذَبْتُهُ/Onu yalana sevk ettim.” örneğinde olduğu gibi mef’ûlün fiilin kök anlamına sevk edilmesi.⁴³¹

10) Dua anlamını ifade etmesi: “أَسْقَيْتُهُ/Onun sulanması için dua ettim.” manasında olması gibi.⁴³²

11) فَعَّلَ babının mutâva‘ası (dönüşlülük) için gelmesi: “فَطَّرْتُهُ فَأَفْطَرَ/Ona iftar ettirdim, o da iftarlandı.”⁴³³ Teftâzânî’de buna benzeyen “كَبَّهَ فَاكْبَّ/Onu yüzüstü attı, o da yüzü üstüne kapaklandı, düştü.” örneğini müteaddî fiili lâzım kılmak için vermiştir.⁴³⁴

4.1.2. Tad’îf ile Teaddî ve Hemzedden Farkı

Bundan önceki kısımda hemze ile teaddîden bahsetmiştik. Burada ise bir diğer teaddî yöntemi olan tad’îften yani aynu’l-fiili şeddeleyerek fiilin müteaddî yapılmasından bahsedeceğiz.

Sîbeveyhi (öl. 180/796) bizzat hemzeyle müteaddî olan bazı fiillerin tad’îf ile müteaddî olabileceği gibi, tad’îf yoluyla müteaddî olan bazı fiillerin de hemzeyle müteaddî olmasının câiz olduğunu beyân etmiştir.⁴³⁵ Dolayısıyla Sîbeveyhi’nin (öl. 180/796) bu anlayışından hareketle “فَزَعُ” fiilinde “أَفَزَعْتُهُ” denildiği gibi “فَزَعْتُهُ” da denilebileceğini, aynı şekilde “فَرَحُ” fiilinde “فَرَّحْتُهُ” denildiği gibi “أَفَرَّحْتُهُ” da demenin

⁴²⁸ *el-Maksûd*, 95.

⁴²⁹ Teftâzânî, *Şerhu Sa’diddîn*, 56.

⁴³⁰ Teftâzânî, *Şerhu Sa’diddîn*, 56.

⁴³¹ Câvî, *Hâşiyetü Tedrîci’l-edânî*, 57.

⁴³² Câvî, *Hâşiyetü Tedrîci’l-edânî*, 57.

⁴³³ Câvî, *Hâşiyetü Tedrîci’l-edânî*, 57.

⁴³⁴ Teftâzânî, *Şerhu Sa’diddîn*, 57.

⁴³⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/55.

câiz olduğunu anlamak mümkündür. Nitekim Sîbeveyhi (öl. 180/796) “فَعَلَ” ile “أَفْعَلَ” fiillerinin aynı mânayı ifade ettiğini iddia etmiştir.⁴³⁶

“تَفْعِيلٌ” babının tad’îf aracılığıyla ifade etmiş olduğu teaddî mânası yanında başka mânaları da ifade etmesi mümkündür. Temel klasik eserlerden biri olan *Binâ* kitabında “فَعَلَ” sîgasının teksîr (çokluk) ve mübalağa (abartı) ifade ettiği ve bu teksîr mânasının bazen fiile, bazen fâile, bazen de mef’ûle yansıtılabilir olduğu örnekleriyle beyân edilmektedir.⁴³⁷ İsrâ Suresinin 90 ve 91. âyetleri⁴³⁸ bu teksîr mânasının en güzel görüldüğü yerlerdendir. Bu âyetlerde “فَجَرَ” fiili şeddeli ve şeddesiz olarak peşpeşe kullanılmıştır. Şöyle ki, حَتَّى تَفْجَرَ لَنَا مِنَ الْأَرْضِ يَنْبُوعًا “Sen bizim için yerden bir kaynak fışkırtmadıkça...” şeklindeki ilk âyette “يَنْبُوعًا” kelimesiyle çokluğa delâlet etmeyen şeddesiz bir fiil kullanılırken, devamındaki الْاَنْهَارَ “İçlerinden çağıl çağıl nehirler akıtmalısın.” âyetinde “اَنْهَارَ” kelimesiyle çokluk mânasını yansıtan şeddeli bir fiil kullanılmıştır.⁴³⁹

Yine bu babın yapısındaki özel anlamdan hareketle يُقَتِّلُونَ أَبْنَاءَكُمْ “Oğullarınızı öldürüyorlar.”⁴⁴⁰ ve يُدَبِّحُونَ أَبْنَاءَكُمْ “Erkek çocuklarınızı boğazlıyorlar.”⁴⁴¹ âyetlerinde hem mübalağa hem de teksîr mânasının ifade edilmesi muhtemeldir.⁴⁴² Şöyle ki, burada öldürme ve boğazlama eyleminden sonra mübalağa yapılarak ölmüş bedenlere müsle işleminin yapıldığı ifade edilmiş olabilir. Bu durumda teksîr mânası fiile yansımış olur. Ya da öldürme ve boğazlama hareketlerinin çok sayıda çocuğa uygulandığı şeklinde bir teksîr anlamı da çıkarılabilir ki, bu durumda teksîr mânası mef’ûle yansımış olmaktadır.

Şeddeleme işlemiyle yapılan teaddîleştirme yönteminde dikkat edilmesi gereken husus ise şeddeyi alacak olan harfın boğaz harfî olup olmamasıdır. Zira Sabbân (öl. 1206/1792) aynü’l-fiil, boğaz harflerinden hemze olduğu durumda kendisinde şeddeleme işlemi yapılamayacağını, hemzenin dışındaki boğaz harflerinden biri olduğunda ise nadiren yapılacağını söylemiştir.⁴⁴³

⁴³⁶ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/55.

⁴³⁷ *Kitâbü’l-Binâ*, 49.

⁴³⁸ el-İsrâ 17/90-91.

⁴³⁹ Muhammed Fâzıl, *es-Sarfü’l-’arabî*, 30.

⁴⁴⁰ el-A’râf 7/141.

⁴⁴¹ el-Bakara 2/49.

⁴⁴² Muhammed Fâzıl, *es-Sarfü’l-’arabî*, 30-31.

⁴⁴³ Sabbân, *Hâşiyetü’s-Sabbân*, 2/140.

Muhtemelen Sabbân'ın (öl. 1206/1792) bu anlayışa sahip olması, boğaz harflerindeki telaffuz güçlüğünden kaynaklanmaktadır. Çünkü boğaz harflerinin telaffuzu, mahreç ve sıfat bakımından sâir harflere nispetle daha zordur. Şeddelenme durumunda ise bu zorluk katlanarak artacaktır. Dilde sıklet (zorluk, ağırlık) oluşturacak şeylerden kaçınıp tahfif (kolaylık) yolunu tercih etmek ise genel prensiptir. Boğaz harfleri içinde de çıkış yeri “أقصى الحلق/boğazın en dibi” olarak kabul edilen hemze harfi de diğer boğaz harflerine nazaran en sonda yani göğüse bitişen yerde olduğundan Sabbân (öl. 1206/1792) aynu'l-fiil hemze olduğunda tad'ifin şeddeyle kullanılmayacağını söylemiştir. Bu durumda “/hâ” harfinin hemzeyle aynı mahrece sahip olduğunu söyleyenlere göre “/hâ” harfinin aynu'l-fiil olması durumunda şeddeyi nadiren değil, hiç kabul etmemesi gerekir. Nitekim “/hâ” harfinde lâzım sıfatlardan “nefesin akıtılması” mânasına gelen hems sıfatı⁴⁴⁴ olduğundan nefesin bolca harcanmasına sebep olacaktır. Şeddelenmesi durumunda harcanan nefes iki katına çıkıp mevcut zorluğa zorluk katacaktır. Bu nedenle aynu'l-fiilin boğaz harflerinden biri olduğu durumda Sabbân'ın şeddeyle tad'ifi nadiren câiz görüyor olmasını telaffuz güçlüğüne bağlayarak kabul etmek mümkündür. Ancak onun *şedde yapılamayacağı durumu* hemzeye hasretmesi kanaatimizce doğru değildir. Zira “/hâ” harfinin şeddelenmesi de en az hemzeninki kadar zordur. Belki hemze özelinde “Şeddelenemez.” düşüncesi yerine “Şeddeli olarak kullanıldığı Araplardan işitilmemiştir.” düşüncesine yer verseydi yani meseleyi semâ'a dayandırsaydı daha hilâfsız bir yaklaşım olurdu.

Sîbeveyhi'ye (öl. 180/796) göre hemze vasıtası ile yapılan teaddî ile tad'îf vasıtasıyla yapılan teaddî arasında bir farklılık yoktur.⁴⁴⁵ Kisâî (öl. 189/805) ise hemze ile tad'îf arasındaki teaddî işlemlerinde farklılık görür. Süyûtî (öl. 911/1505) bu farkı şöyle beyân eder: “Hemze ile yapılan teaddî tekrara delâlet etmezken tad'îf vasıtası ile yapılan teaddî tekrara delâlet eder. Örneğin “فَرَحْتُ” dediğimizde eylemin birden fazla kez gerçekleştiği “أَفْرَحْتُهُ” dediğimizde ise bir kere ile sınırlı kaldığı ifade olunmaktadır.”⁴⁴⁶

⁴⁴⁴ Muhammed Sâlim Muhaysin, *el-Hadî: Şerhu Tayyibeti'n-neşr fi'l-kirââtî'l-'aşr ve'l-keşf 'an 'ileli'l-kirââtî ve tevcîhihâ* (Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1997), 1/92.

⁴⁴⁵ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/55.

⁴⁴⁶ Süyûtî, *Hem' u'l-hevâmi*, 4/9.

Eylemdeki teksîr diye ifade ettiğimiz tekrar, eylemin daha uzun bir zaman diliminde gerçekleştiğini gösterir. Ve fiilin meydana gelmesinde bir bekleme ve zamana yayılmayı ifade eder. Bu yüzden “عَلَّمْتُهُ الْحَسَابَ” denilirken; “أَعَلَّمْتُهُ الْحَسَابَ” denilmez.⁴⁴⁷ Daha iyi anlaşılması için verilen bu misalleri izâh sadedinde “عَلَّمَ” fiilinde, “أَعَلَّمَ” fiilinde olmayan bir bekleme ve zamanın uzamasının söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Yani eylemin gerçekleştirilmesindeki süreç daha uzundur. Bu nedenle bir anda öğrenilmesi ve öğretilmesi mümkün olmayan bir hesaplama bilgisi öğretilirken “عَلَّمْتُهُ الْحَسَابَ” ifadesi kullanılırken “أَعَلَّمْتُهُ الْحَسَابَ” ifadesi kullanılmaz.

4.1.3. Harf-i Cer ile Teaddî

Harf-i cer ile teaddî konusunda fikir beyân eden dilcilerin görüşlerini ve aralarındaki ihtilâfları daha önce aktardık.⁴⁴⁸ İlgili yerdeki aktarılan bilgilerden hareketle şunu söyleyebiliriz ki harf-i cerrin bir teaddî vasıtası olduğu hususunda uzlaşa sağlanmıştır. Zira harf-i cer bazen hemze ve şedde gibi, bazen de fiil ile mef’ûlunu anlamca yaklaştıran bir taalluk (ilişkilendirme) etkisi oluşturarak teaddîyi gerçekleştirmektedir. Ancak teaddî vasıtası olan hemze, şedde ve harf-i cerden hangisinin teaddî hususunda en güçlü olduğunun tartışıldığına ya da bunlar arasında bir sıralama yapıldığına şahit olmadık. Fakat mezkûr vasıtalar arasında harf-i cer ile teaddî yapıldığında mef’ûlun bih üzerinde biri fiil, diğeri harf olmak üzere iki âmil (etken) meydana geldiğinden ve kullanım alanı itibariyle hemze ve şedde gibi sadece sülâsî fiillerde amel etmeyip sülâsî ve mezîd tüm fiillerin teaddîsinde kullanılan bir vasıta olduğundan, en güçlü olanın ve ilk sırayı alanın harf-i cer olduğunu söyleyebiliriz.

Harf-i cer vasıtası ile müteaddî olan fiillerde, harf-i cerrin işlevi dâhil olduğu ismin lafzını esrelemenin yanında fiilin mânasını isme (mecrûra) çekmesidir. Kendisine “çekme” mânasına gelen “cer harfî” denmesinin nedeni de budur.⁴⁴⁹

İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*’da bu harflere hurûfu’l-cer, hurûfu’l-hafd, hurûfu’l-izâfe ve Kûfelilerin bir isimlendirmesi olarak hurûfu’s-sıfat denildiğini aktarmaktadır.⁴⁵⁰

⁴⁴⁷ Muhammed Fâzıl, *es-Sarfü’l-’arabî*, 31.

⁴⁴⁸ Konuyla ilgili çalışmamızın üçüncü bölümündeki “Harf-i Cer ile Kullanılan Fiillerin Lâzımlığı İddiası” başlığı altında verdiğimiz bilgilere bakılabilir.

⁴⁴⁹ İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 4/454.

⁴⁵⁰ İbn Yaîş, *Şerhu’l-Mufasssal*, 4/454.

Gerek İbn Yaîş ve gerekse diğer dilcilerin harf-i cerlere bu isimleri vermelerinin birtakım sebepleri vardır. Meselâ bitiştikleri kelimeyi mecrur kıldıkları için yani sadece lafızdaki etkisi dikkate alınarak cer ve hafd harfi denildiği gibi mâna yönüyle fiilin anlamını mef'ûle izâfe ettikleri için bir başka ifadeyle eylemi nesneyle ilişkilendirdiklerinden izâfe harfleri olarak tesmiye edilmişlerdir. Hatta normalde mansûb olan bir kelimenin harekesini fiziksel anlamda bir şeyin yukarıdan aşağıya çekildiği gibi aşağıya yani mecrûr konumuna çektikleri için cer yani çeken harfler denildiği de söylenmiştir.

İbn Yaîş'in aktardığı bu isimler arasında en enteresan ve belkide en az duyulmuş olanı Kûfelilerin kullandıkları hurûfu's-sıfat ismidir. İbn Yaîş'e göre bu isimlendirmenin gerekçesi onların cümle içerisinde kendilerinden önce geçen nekre kelimelere sıfat olmalarıdır.⁴⁵¹

Süyûtî ise İbn Yaîş'ten farklı bir yoruma gitmiş ve bu harflere hurûfu's-sıfat adının verilmesini kanaatimizce ilginç ve bir o kadar da önemli bir gerekçeye dayandırmıştır. Ona göre “Harf-i cerlere sıfat harfleri denmesinin sebebi, bu harflerin dâhil olduğu isimde bir sıfatı, niteliği meydana getirmesidir.”⁴⁵² Onun bu yaklaşımını şöyle izah edebiliriz. Örneğin “الدار” kelimesi mutlak bırakıldığında ev, yapı gibi anlamlarda kullanılırken “جلست في الدار” denildiğinde “في” harfi dâhil olduğu “الدار” kelimesinin “جلوس” için bir yer olduğunu vurgular. Yani o isimde bir zarfîyet mânasını ön plana çıkarır. Dâhil oldukları isimlere zarfîyet vb. sıfatları kazandırdığı düşüncesinden hareketle Kûfeliler bu harflere hurûfu's-sıfat adını vermiş olabilirler.

Aktardığımız bu iki gerekçeden hareketle Süyûtî'nin bu isimlendirmeyi dayandırdığı temeli daha sağlam görmekle birlikte, İbn Yaîş'e yönlendirilmesi muhtemel olan soruları da onun zâviyesinden bakarak cevaplandırmak mümkündür. Bilindiği üzere zarf, câr ve mecrûrlar nekreden sonra “sıfat”, ma'rifeden sonra “hâl” olurlar. Bu durumda akla iki soru gelmektedir. Birincisi ma'rife isimlerin ardında geldiğinde Kûfelilerin bu harflere verdikleri ismin ne olduğu sorusudur. İkincisi ise bunlar gramer açısından sıfat ve hâl olma özelliğine sahipken Kûfeliler neden sadece sıfat olma işlevini dikkate alarak bir isimlendirmeye gitmişlerdir? İki soruya da cevap niteliğinde şunları söylemek mümkündür. İbn Yaîş'in isimlendirmedeki gerekçesini

⁴⁵¹ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/454.

⁴⁵² Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 2/331.

dikkate alarak, sadece sıfat olduklarında bu isimle anılmaları, müştak bir isimle te'vil edilmeye ihtiyaç duymadıklarından kaynaklanabilir. Nitekim câr ve mecrûr hâl olduklarında bulundukları şekilden yorumlanarak hâl olurlar. Zira hâl olan kelimenin mansûb ve müştak olması gerekir. Örneğin “فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ فِي زِينَتِهِ” âyetinde câr ve mecrûr olan “فِي زِينَتِهِ” ifadesi “كَانَتْ” ifadesine müte'allik olup “مُتَزَيِّنًا” şeklinde mansûb ve müştak bir hâle koyularak “خَرَجَ” fiilinin içindeki zamirden hâl olmuştur. Câr ve mecrûr olarak sıfat olduklarında, herhangi bir değişime gerek duyulmadığından hurûfu's-sıfat adıyla özümsemiştir. Hâl olduklarında ise değişime gidilerek te'vil edildiklerinden dolayı hurûfu'l-hâl vb. bir isimle anılmamış demek mümkündür.

Bu harflere hangi özellikleri ve işlevleri dikkate alınarak isim verilmiş olursa olsun değişmeyen tek gerçek onların esreleme işlevinde ortak olduklarıdır. Harf-i cerler arasındaki anlam farklılığı işlev farklılığına neden olmamaktadır. Bu eşitlik durumunu Zemahşerî tek bir kelime olan “فَوَضَى/eşittirler” kavramıyla ifade etmiştir. Zira bir başkanı olmayan ve herkesin eşit olduğu bir millete “قَوْمٌ فَوَضَى” denilir.⁴⁵³

Dilciler hemze ve harf-i cer ile özellikle harf-i cerlerden bâ ile müteaddî olan fiiller hakkında uzlaşa sağlayamamış ve birbirinden farklı görüşler beyân etmişlerdir. Bir kısmı hemze ve harf-i cer ile müteaddî olan fiillerin aynı mânayı ifade ettiğini savunurken diğer bir kısmı ise hemze ve harf-i cerle müteaddî olan fiillerin mâna açısından farklı olduğunu savunmuştur.

Sîbeveyhi (öl. 180/796) harf-i cerle müteaddîleştirilen bir fiilin hemze ile müteaddîleştirilen fiille aynı olduğunu “أذهب به” ve “أذهبته” fiillerinin “زُلْتُ به من مكانه” ile “أزلته” fiillerinin mâna açısından farklı olmadığını iddia etmiştir.⁴⁵⁴

Müberra (öl.286/900) ise harf-i cerlerden bâ ve hemze vasıtası ile yapılan teaddî arasında mâna açısından önemli bir farka değinir ve bu farkı şöyle beyân eder. “أَقَمْتُ زَيْدًا” misalinde mâna, “Zeydi ayağa kaldırdım.” olur. Ama onunla kalkma zorunluluğu yoktur. “أَقَمْتُ بَزِيدٍ” misalinde ise mâna, “Onu ayağa kaldırdım ve bende onunla beraber ayağa kalktım.” olur. Yani bâ harfinin ardındaki isim, fâilin eylemine ortaklık eder.⁴⁵⁵ Ama hemze ile nakli gerçekleşen mef'ûlün durumu aynı değildir. “أَذْهَبْتُ مُحَمَّدًا” denildiğinde mâna “Onu gönderdim.” şeklinde olur. Mutekellimin de onunla

⁴⁵³ İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/454.

⁴⁵⁴ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/61.

⁴⁵⁵ Esterâbâdî, *Şerhu'l-Kâfiye*, 4/139-140; Teftâzânî, *Şerhu Sa'diddîn*, 86.

gittiği kastedilmez. Fakat “ذَهَبْتُ بِمُحَمَّدٍ” denildiğinde “Onu gönderdim ve bende onunla gittim.” demek olur.⁴⁵⁶

Abdülkâhir el-Cürçânî (öl. 471/1078-79) ise Müberred’in harf-i cerle müteaddî olan fiil hakkında ortaya koyduğu önemli farka bir detay ilâve ederek bu anlayışın her zaman geçerli olmadığı düşüncesiyle beraberlik durumunu harfin dâhil olduğu ismin şahıs ismi olmasıyla sınırlandırarak Sîbeveyhi’nin görüşüne meyleder. Cürçânî’ye göre harf-i cerlerden bâ ile müteaddî olan fiil iki şekilde anlaşılabilir:

a) Müsâhabet ifade edebilir.⁴⁵⁷ Cahiliye şairlerinden biri olan İmruu’l-Kays’ın iki dostuna hitap ettiği “خَلِيلِي مَرَا بِي/Ey dostlarım! Benimle yürüyün.” mısraları buna örnektir.

b) Müsâhabet ifade etmeyebilir. “يَكَادُ سَنَا بَرْقِهِ يَذْهَبُ بِالْأَبْصَارِ” *“Şimşegin parıltısı neredeyse gözleri kör edecek.”*⁴⁵⁸ anlamındaki âyetle şimşegin parıltısı ve göz, şahıs olmadıklarından müsahabet tasavvuru mümkün değildir.⁴⁵⁹

İbn Bâbeşâz (öl. 469/1077) hemze, tad’îf ve harf-i cer ile yapılan teaddî arasında fiile kattıkları anlam farklılığından öte, fiile kazandırdığı teaddînin isimleri arasında gramercilerin genel ifadelerinden ayrılarak farklı bir kavram kullanmıştır. Harf ile olanlarda mef’ûl mecrur olduğundan -el-müteaddî-bigayrihî ismi yerine- “تَعْدِي/izâfe teaddîsi”; hemze ve tad’îf ile olanlarda mef’ûl mansûb olduğundan -el-müteaddî-binefsihî yerine- “تَعْدِي بِنِيَّةٍ/binye teaddîsi” ismini vermiştir.⁴⁶⁰

4.1.4. Harf-i Cerrin Hazfî ile Teaddî

Harf-i cer vasıtasıyla müteaddî olan lâzım fiiller, beraberlerinde harf-i cerler zikredilmeden de müteaddî olarak kullanılabilir. Bu başlığa ilk bakıldığında hazfedilmeden önce fiilin lâzım olduğu, kazanılan teaddînin ise harfin hazfî sebebiyle meydana geldiği anlaşılabilir. Hâlbuki bu ifadede harfin hazfine rağmen fiilin müteaddî kullanılmaya devam etmesi söz konusudur. Gramer kitaplarında bu durum “harf-i cerrin hazfîyle teaddî”, “nezu’l-hâfid” (cer eden harfin kaldırılması) ve “hazf-i îsal” (cer eden

⁴⁵⁶ Zeccâcî, *Şerhu’l-Cümel*, 1/493.

⁴⁵⁷ Sabbân, *Hâşiyetü’s-Sabbân*, 2/130.

⁴⁵⁸ en-Nûr 24/43.

⁴⁵⁹ Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdîrahmân b. Muhammed el-Cürçânî, *Kitâbü’l-Muktesid fî şerhi’l-Îzâh*, thk. Kazım Bahr el-Mercan (Irak: Silsiletü Kütübi’t-Türâs, 1982), 1/592-593.

⁴⁶⁰ Ebû’l-Hasen Tâhir b. Ahmed b. İdrîs b. Bâbeşâz el-Mısırî el-Cevherî, *Şerhu’l-mukadîmeti’l-muhsibe* (Kuveyt: Matba’atü’l-Asriyye, 1977), 2/368.

“istememek, kaçınmak ve sevmemek” gibi mânalara gelir.⁴⁷⁰ Maksadın anlaşılamadığı bu tip yerlerde harf-i cerrin zikredilmesi gerekir. Ancak kastedilen mânanın sözü işitenler tarafından anlaşılmaması ya da her iki anlamın da ihtimal dâhilinde olduğunu îham etmek için ibhâma başvurulmuş yerlerde atılabilir. Bu durumu ... وَتَرْغَبُونَ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ” âyetiyle⁴⁷¹ ilgili yapılan açıklamalarda ve tefsir kaynaklarında açıkça görmek mümkündür. Âyetin takdiri “فِي أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ” ya da “عَنْ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ” şeklindedir.⁴⁷²

Bazı dilciler harf-i cerrin atılması için birtakım şartlar öne sürmüşlerdir. Ahfeş el-Asğar diye maruf olan Ebu'l-Hasen Ali b. Süleyman el-Bağdâdî (öl. 316/928) bu iki yerin dışındaki yerlerde de harf-i cerrin kıyâsî olarak hazfedilmesinin -harfin ve hazf mekânının belli olması şartıyla- câiz olduğu görüşünü ileri sürmüştür. “بَرَيْتُ الْقَلَمَ بِالسَّكِّينِ” örneğinde “bâ” harfinin hazfedilmesinin câiz olduğunu yani “بَرَيْتُ الْقَلَمَ السَّكِّينِ” de denilebileceğini söylemiştir. Eğer harf ve hazf mekânı belli değilse harf-i cerrin hazfedilmesi câiz değildir.⁴⁷³ “اخترت القوم بني تميم” örneğindeki gibi hazf mekânı netleşmediğinden harf-i cerrin atılması câiz değildir. Nitekim aslının “من القوم” şeklinde mi yoksa “من بني تميم” şeklinde mi olduğu bilinmemektedir.⁴⁷⁴

Ahfeş el-Asğar’ın zikrettiği iki şarta ilâve olarak Süheylî de (öl. 581/1185) harf-i cerrin atılabilmesi için iki şart daha ileri sürmüştür:

a) Fiilin mecrûr isme muttasıl olması yani aralarında herhangi bir kelimenin fâsıla durumunda olmaması gerekir. Bu nedenle “أمرتُ زيدًا بالخير” misalinde “زيدًا” kelimesi fâsıla olduğundan harf-i cer olan bâ’nın atılması câiz değildir.⁴⁷⁵ Zira harfin atılması mecrûr ismin, fiille olan bağlantısını zayıflatmaktadır. Harfin hazine dayanabilmesi ise, ancak isme yakın olduğu durumlarda mümkündür.

b) Kendisiyle emredilen şeyin eylemden ibaret olup cisim ya da cevher olmaması, yani emredilen şeyin hades olması gerekir. Bu nedenle “أمرتُك بالخير” gibi bir örnekte “أمرتُك بالخير” denilebilirken; “أمرتُك بزيد” gibi bir örnekte ise “أمرتُك بزيد” denilemez. Nitekim son örnekte “زيد” kelimesi hadese delâlet etmediğinden “ب”

⁴⁷⁰ Cevherî, “rağibe” 1/137.

⁴⁷¹ en-Nisâ, 4/127.

⁴⁷² Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Muhtasaru tefsîri İbn Kesîr* (Kahire: Dâru’s-Sâbûnî, ts.), 1/443.

⁴⁷³ İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl*, 1/465-466.

⁴⁷⁴ İbn ‘Akîl, *Şerhu İbn ‘Akîl*, 1/466.

⁴⁷⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dimaşkî el-Hanbelî, *Bedâiu’l-fevâid* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbî’l-Arabî, ts.), 2/294-295.

harfinin hazfî câiz değildir. Çünkü bâ harfinin “زيد” üzerine dâhil olması mecâz yoluyla olup kastedilen gerçek mânânın “أمرتك بضرب زيد” ya da “أمرتك بإكرام زيد” gibi anlamlardan biri olduğu açıktır.⁴⁷⁶

Lâzım fiil, harf-i cerrin hazfedilmesiyle müteaddî olunca harf-i cerden sonraki ismin i'râbıyla ilgili olarak Basralı dilciler mef'ûlün bih olmak üzere mansûb olduğunu söylerken; Kûfeliler ise cer eden harfin atılmasıyla mansûb (منصوب بنزع الخافض) olduğunu söylemişlerdir.⁴⁷⁷

Buraya kadar anlattığımız harfin hazfîyle teaddî meselesi lâzım fiillere özgü olmayıp aynı zamanda birinci mef'ûle doğrudan müteaddî olan ve ikinci mef'ûlüne de harf-i cer vasıtasıyla ulaşan fiillerde de geçerlidir.⁴⁷⁸ Bu durum وَأَخْتَارَ مُوسَىٰ قَوْمَهُ سَبْعِينَ “Mûsâ, kavminden yetmiş adam seçti.”⁴⁷⁹ âyetinde açık bir şekilde görülmektedir. Nitekim âyetin takdiri “من قومه” şeklindedir.

Bu işlemin kıyâsî olduğunu iddia eden birtakım nahivciler olsa da, cumhur bunu semâ'a dayandırmıştır. Nitekim cumhurun önde gelen isimlerinden biri olan Sîbeveyhi (öl. 180/796) “أستغفر الله ذنباً” ve “أمرتك الخير” gibi örneklerin Arap kelâmında çok yaygın olmadığını, bu tip kullanımların bazıları tarafından gerçekleştirildiğini ve tercih edildiğini beyân eder. Örneğin “أستغفر الله من ذنبٍ” cümlesinde maksadın “أستغفر الله من ذنباً” olduğunu, harf-i cerrin atılmasının herhangi bir kurala dayalı olmadığını ve bu durumun tamamen Araplardan işitilmesiyle izah edilebileceğini söylemiştir. “أمرتك الخير” örneğinde ise aslının “أمرتك بالخير” şeklinde olup harf-i cer olan “ب” harfinin hazfedilerek kullanıldığına ve bu hazfî, harfin zikredilip ziyâde hükmünün verilmesinden evlâ olduğuna dikkat çekmiştir.⁴⁸⁰

İbn 'Usfûr'a (öl. 669/1270) göre harf-i cerrin hazfî, zikrettiğimiz fiiller dışında çok az fiilde gerçekleştiğinden yukarıda zikredilen şartları taşısa bile câiz değildir. Câiz

⁴⁷⁶ Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî es-Süheyli el-Mâlekî, *Netâicü'l-fiker*, thk. Ali Muhammed Muavvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 260.

⁴⁷⁷ İbn Mâlik, *Şerhu Elfiyyeti İbn Mâlik*, 82.

⁴⁷⁸ Süyûtî, *Hem 'u'l-hevâmi*, 3/10.

⁴⁷⁹ el-A'râf 7/155.

⁴⁸⁰ İbn Yâiş, *Şerhu'l-Mufasssal*, 4/514.

olduğu yerler işitilen fiillerden ibarettir. “اختار - استغفر - سَمَى - كَتَى” fiilleri bunlardan bazılarıdır.⁴⁸¹

Konuyla ilgili olarak ifade edilmelidir ki lâzım bir fiilin, ardındaki ismi nasbettiğini gördüğümüzde mutlak surette harf-i cerrin hazfiyle müteaddî olduğu kanısına varmak doğru değildir. Zira dilciler harf-i cersiz kullanılan “دخلت البيت” misalindeki “دخل” fiilinin lâzım bir fiil mi yoksa müteaddî mi olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Sîbeveyhi (öl. 180/796) çok kullanıldığı gerekçesiyle tahfif maksatlı kendisinden “في” harfinin hazfedildiğini ileri sürerek lâzım bir fiil olduğunu söylemiştir. Ebû Ömer el-Cermî (öl. 225/840) ise Sîbeveyhi’ye muhalefet ederek herhangi bir harf-i cerrin hazfe gitmediğini, bu nedenle “دخل” fiilinin doğrudan müteaddî olduğunu iddia etmiştir.⁴⁸²

Sîbeveyhi gibi düşünen bazı gramerciler “دخل” fiilinin lâzım bir fiil olduğuna ve tahfif maksatlı kendisinden harf-i cerrin hazfe gittiğine dair şu delilleri getirmişlerdir:

- a) “دخل” fiili, iddia edildiği gibi müteaddî olsaydı kullanıldığı her yerde müteaddî olurdu. Örneğin “دخلت الأمر” denildiğinde mâna elverişli olmadığından dolayı müteaddî değildir.
- b) “دخلنا في شهر كذا” örneğinde “دخل” fiili lâzım kabul edildiğinden “في” harfiyle kullanılmıştır. Dolayısıyla “في” harf-i cerrinin zikredilmediği yerlerde bu fiilin müteaddî olduğu düşüncesinden hareketle zikredildiği yerlerde zâit olduğu söylenemez. Çünkü kelâmda aslolan herhangi bir ziyâdenin bulunmamasıdır.
- c) “دخل” fiilinin mastarı lâzım fiilin mastar vezinlerinden biri olan “فُعُول” vezninde olup “نُحُول” kipinde gelmiştir. Mastarı bu vezinde olan tüm fiiller lâzım kabul edilmiştir. “قعد - قعود - جلس - جلوس” örneklerinde olduğu gibi.
- d) دخلت fiilinin zıttı olan “خرجت” fiili lâzım bir fiildir. Bu da “دخلت” fiilinin lâzım oluşuyla bağlantılıdır.⁴⁸³

Buraya kadar aktarılanlardan şunu anlamak mümkündür: Müteaddî olan fiiller mef’ûllerine harf-i cersiz ulaşırken; harf-i cerle kullanılmaya elverişli olan lâzım fiiller ise harf-i cer aracılığıyla ulaşır. Öyleyse lâzım olduğunu bildiğimiz bir fiilin harf-i cer vasıtası olmadan mef’ûlüne ulaştığını gördüğümüz vakit harf-i cerrin hazfine

⁴⁸¹ Zeccâcî, *Şerhu'l-Cümel*, 1/305.

⁴⁸² ‘Ukberî, *el-Lübâb fi ‘ileli'l-binâ-i ve'l-i'râb*, 1/273.

⁴⁸³ ‘Ukberî, *el-Lübâb fi ‘ileli'l-binâ-i ve'l-i'râb*, 1/274.

elverişliyse orada harf-i cerrin hazfedilip mecrûrun fiile bitıştırilmesiyle müteaddî olduğunu söylememiz mümkündür. Bunun tam aksine müteaddî olduğunu bildiğimiz ancak ilk mef'ûllerine harf-i cer vasıtasıyla ulaştığını gördüğümüz bazı fiillerin aslında lâzım olduğunu düşünmek yanlış olur. Zira bu tür fiiller harf-i cersiz kullanılıp müteaddî olduğu gibi harf-i cerli de kullanılabilir.

Konuyu tamamlama mâhiyetinde sayıları az da olsa bu şekilde kullanılan fiiller hakkında da kısaca bilgi vermeyi uygun görüyoruz. İbn Mâlik (öl. 672/1274), *Teshil* kitabında iki şekilde kullanılmakla şöhret bulan yani hem müteaddî, hem de lâzım ismiyle adlandırılmaya elverişli olan fiilleri zikretmiştir. *Şerhu't-Teshil* kitabında ise bu fiillerin bazen harf-i cerle bazen de harf-i cersiz müteaddî olduğunu, “تَصَحَّثُ وَنَصَحْتُ لَهُ” ve “شَكَرْتُهُ وَشَكَرْتُ لَهُ” örneklerinde olduğu gibi her iki kullanımının da aynı ölçüde yaygın olup nadir olmadığını söylemiştir. Bazılarının ise bu tür fiillere çiftyönlü müteaddî fiil dediğini, bunların semâ'a (duyuma) dayalı olduğunu ve bazılarının bunları “نَصَحَ شَكَرَ-” şeklindeki beş fiil ile sınırladığını ifade etmiştir. İbn Mâlik'in kendisi de bunlara “قَصَدَ” fiilini ilâve etmiştir. Buradan anlaşılmaktadır ki her iki şekildeki kullanımları söz konusu olan bu fiillerin sayısı beş kelimeyle sınırlı değildir.⁴⁸⁴

4.1.5. İstif'âl Vezni ile Teaddî

Teaddî vasıtaları olarak bilinen ve lâzım fiilleri müteaddîleştirmede ilk olarak başvuru olan hemze, tad'îf ve harf-i cerrin en yaygın metot olduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra “استفعل” vezni de mezkûr vasıtalar kadar yaygın olmasa da teaddî vasıtalarından biri olarak kabul edilir. Bilindiği üzere “استفعل” vezni dışındaki sūdâsî fiillerin tamamı lâzım fiillerdir. Bu imtiyazlı vezin ise teaddî ve lüzûm arasında müşterektir. Lâzım bir fiilin bu vezne taşınarak müteaddî kılınmasına “خَرَجَ زِيدَ” cümlesini örnek olarak vermemiz mümkündür. Zira “استخرجته” şeklini aldığı anda fiil müteaddîye dönüşür.

Şunu da belirtmek gerekir ki, lâzım bir fiilin “استفعل” babına nakil yoluyla müteaddî olması “استخرجتُ زِيدًا” örneğinde olduğu gibi talep veya “استحسنْتُ زِيدًا” örneğinde olduğu gibi nispet mânasını taşımasıyla mümkündür. “استحجر الطينُ” örneğinde⁴⁸⁵ olduğu gibi sayrûret (dönüşüm) mânası taşıdığı anda ise lâzım bir fiil kabul

⁴⁸⁴ Siyâlkûtî, *Hâşiyetü's-Siyâlkûtî*, 2/643.

⁴⁸⁵ Üşmûnî, *Şerhu'l-Üşmûnî*, 2/140.

edilir.⁴⁸⁶ Bu vezin, lâzım fiilleri müteaddîleştirdiği gibi bazı durumlarda tek mef'ûle müteaddî olan fiilleri ikinci mef'ûle de müteaddî kılabilir. “غفر الله الذنب” örneğinde fiil, tek mef'ûl alırken; “استغفرت الله الذنب” örneğinde ise iki mef'ûl almıştır.⁴⁸⁷

İbn ‘Uşfûr (öl. 669/1270) da “استعمل” babının müşterek bir vezin olduğunu söylemiş, müteaddîye örnek olarak “استحسن الشيء” cümlesini; gayri müteaddîye ise “استأخر” ve “استقدم” cümlelerini zikretmiştir. Devamında ise bu veznin müteaddî ve gayri müteaddî fiillerden bina edilebileceğini söylemiştir. “استعلم” ve “استعصم” fiillerinin müteaddî olan “عَلِمَ” ve “عَصِمَ” fiillerinden bina edildiğini; “استحسن” ve “استقبح” fiillerinin ise lâzım olan “حَسَنَ” ve “قُبِحَ” fiillerinden bina edildiğini örnek olarak zikretmiştir.⁴⁸⁸

4.1.6. Müfâ‘ale Vezni ile Teaddî

Bu vezni teaddî vasıtaları arasında zikretmemizin nedeni az da olsa lâzım fiilleri müteaddîleştirmede kullanılıyor olmasıdır. Ancak bu kalıp “استعمل” vezninde olduğu gibi teaddî işleminde yaygın bir kullanım alanına sahip değildir.

Sîbeveyhi (öl. 180/796) “فاعل” sîgasının genelde müşâreket ifade ettiğini ve “فَاعَلْتَهُ” dediğinde senden bir başkasına bir eylem yapıldığına delâlet ettiği gibi, başkasının da sana aynı eylemi yaptığına delâlet ettiğini söylemiştir. Ancak bazı durumlarda bu baktan gelen fiiller müşâreket ifade etmeyebilir. Sîbeveyhi bunlara örnek olarak “سافرت , عافاه الله , عاقبته , ناولته” fiillerini vermiştir. Bu vezne “ضرب” gibi müteaddî olanlar nakledilip “ضارب” denildiği gibi; “كُرِّمَ” gibi lâzım olanlar da nakledilerek “كارمني” şeklinde müteaddî kılınabilir.⁴⁸⁹

4.1.7. Müteaddî Fiile Benzeterek Teaddî

Bilindiği üzere lâzım bir fiilin mef'ûlün bih alması yani ardındaki ismi nasbetmesi söz konusu değildir. Teaddî vasıtaları arasında şöhret bulmadığı gibi kabul de görmeyen ancak aktarılmasında fayda mülâhaza ettiğimiz bir görüşe değinmek istiyoruz.

Lâzım bir fiilin müteaddî fiile benzetilerek bir ismi nasbetmesi ve o ismi kendisine mef'ûlün bih olarak alması tartışmalı bir konudur. Ebû Hayyân (öl. 745/1344)

⁴⁸⁶ Sabbân, *Hâşiyetü's-Sabbân*, 2/141.

⁴⁸⁷ Üşmûnî, *Şerhu'l-Üşmûnî*, 2/141.

⁴⁸⁸ İbn ‘Uşfûr, *el-Mümti' fi's-sarf*, 1/194.

⁴⁸⁹ Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, 4/68.

Şerhu't-Teshîl adlı kitabında bu konuya değinmiştir. Bazı müteahhir gramerciler bu durumu sıfat-ı müşebbehenin müteaddî bir ism-i fâile benzetilerek nasbetmesine kıyas ederek câiz görmüşlerdir. Örnek olarak “زَيْدٌ تَفَقَّأَ الشَّحْمَ” cümlesi verilmektedir. Bu cümlemin aslı “زَيْدٌ تَفَقَّأَ شَحْمَهُ” şeklindedir. “تَفَقَّأَ” fiili “Yarıldı.” mânasında lâzım bir fiil iken içerisine fâil olan bir zamir yerleştirilmiş ve ardındaki “الشَّحْمَ” kelimesini kendisine mef’ûlün bih almak üzere nasbetmiştir. Böylece “تَفَقَّأَ” fiilinin lâzım olmasına rağmen bu şekilde yorumlanarak müteaddî olduğu iddia edilmiştir.

Lâzım fiillerin meçhul fiillerle anlam bakımından münâsebetleri dikkate alınarak “أَنَّ امْرَأَةً كَانَتْ تُهْرَاقُ الدَّمَاءَ/Kanı akıp duran bir kadın vardı.” hadisi teaddî meselesine konu edilmiştir. Nitekim hadiste geçen “تُهْرَاقُ/Dökülüyor.” fiili⁴⁹⁰ meçhul bir fiil olmasına rağmen ardındaki “الدَّمَاءَ” kelimesini nasbetmiştir.

Şelebîn lakabıyla bilinen Ebû Ali el-İşbîlî (öl. 645/1247) müteaddî bir kelimeye benzetilerek nasbetme durumunun sadece sıfat-ı müşebbehelerde mümkün olup lâzım ve meçhul fiillerde mümkün olmadığını dile getirerek bu duruma karşı çıkmıştır. Gramerciler hadiste geçen “الدَّمَاءَ” kelimesinin mef’ûl oluşunu te’vîl ederek⁴⁹¹ kabul etmemişlerdir. Ebû Hayyân da Arap dilinde lâzım ve meçhul fiilden sonra mef’ûlün sabit olmadığı düşüncesinden te’vîlin daha doğru olduğunu söylemiştir.⁴⁹² Ebû Hayyân’ın bu söyleminden hareketle aktardığı “benzetme yoluyla teaddî” fikrine katılmadığı anlaşılmaktadır.

4.1.8. Tazmîn ile Teaddî

Lâzım fiili müteaddîleştirme yollarından biri de tazmîndir. Tazmîn, bir fiile başka bir fiilin mânasını yerleştirmek ve mânası yerleştirilen fiilin teaddî ve lüzûm açısından sahip olduğu hükmü o fiile vermekten ibarettir. Tazmînin faydası fiilin sahip olduğu aslî mânanın yanında kendisine yerleştirilen fiilin mânasını da ifade etmesidir.⁴⁹³ “وَلَا تَعْرِمُوا عُقْدَةَ النَّكَاحِ” âyetinde⁴⁹⁴ geçen “عَرَمَ” fiili

⁴⁹⁰ Bu fiil “أَرَقَ/أَرَقَ السُّيُوفَ/arıktı” anlamındaki fiilden alınmış ve başındaki “/hemze” - “/hâ” harfine çevrilmiş olup aslı أَرَقَ يُرِيقُ (أَرَقَ) şeklindeyken (هَرَقَ يُهْرِيقُ هَرَاةً) şekline formüle edilmiştir. “تُهْرَاقُ” muzâri meçhul olan تَهْرَاقُ kipindedir. Detaylı bilgi için bk. İbn Manzûr, “heraka” 1/367

⁴⁹¹ “الدَّمَاءَ” kelimesinin mef’ûl değil “ال” takısıyla muarref olmasına rağmen temyiz olduğu cümlemin takdirinin “تُهْرَاقُ هِيَ الدَّمَاءُ” olduğu ya da “تُهْرَاقُ دَمَائِهَا” iken “ال” takısının hazfedilen muzâfün ileyhin yerine geldiği söylenmektedir. Detaylı bilgi için bk. İbn Manzûr, “heraka” 1/367.

⁴⁹² Süyûtî, *Hem ‘u l-hevâmi*, 3/10.

⁴⁹³ Üşmûnî, *Şerhu l-Üşmûnî*, 2/95.

⁴⁹⁴ el-Bakara 2/235.

harf-i cerlerden “على” ile müteaddî olmakla bilindiğinden “عَزَمْتُ كَذَا” şeklinde değil, “عَزَمْتُ عَلَى كَذَا” şeklinde kullanılır. Harf-i cer ile müteaddî olan “عَزَمَ” fiiline vasıtasız müteaddî olan “تَوَى” fiilinin mânası tazmîn edilerek onun hükmü verilmiştir.⁴⁹⁵

Konuyla ilgili olarak gramerciler âyette geçen “تَعَزَمُوا” fiilinin amelinde farklı görüşler beyân etmişlerdir. Bazıları kendi nefsiyle müteaddî olan “تَتَوَوُوا” veya “تُبَاشِرُوا” ya da “تَقْطَعُوا” fiillerinin mânasını tazmîn ederek “عَقْدَة” kelimesini mef’ûlün bih yapmışlardır. Bazıları ise zikredilen “عَقْدَة” mastarına lafız ve mâna açısından münasip bir fiili tazmîn ederek, âyetin mânasının “لَا تَعْقِدُوا عَقْدَةَ النِّكَاحِ” şeklinde olup “عَقْدَة” kelimesinin mef’ûlün mutlak olmak üzere mansûb olduğunu söylemişlerdir. Bir kısım dilciler de “تَعَزَمُوا” fiilini asıl mânası üzerinde bırakıp “عَقْدَة” kelimesinin mansûb oluşunu harf-i cerrin atılmasıyla ilişkilendirerek âyetin takdirinin “وَلَا تَعَزَمُوا عَلَى عَقْدَةِ” olduğunu, harf-i cer atılmasıyla fiilin, doğrudan mef’ûle ulaşip nasb ettiğini savunmuşlardır.⁴⁹⁶

4.1.9. İki Teaddî Vasıtasının Bir Arada Kullanılması

Teaddî vasıtalarının bir arada kullanılmasıyla ilgili olarak nahivcilerin çoğunluğu teaddî yollarından hemze ve bâ harf-i cerrinin bir fiilde toplanmasını mümkün görmezken harf-i cer ve tad’îf (şeddeleme) işleminin ise نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ âyetinde⁴⁹⁷ olduğu gibi bir arada bulunabileceğini söylemişlerdir.⁴⁹⁸

Hemze ve bâ harfinin bir arada tek fiil üzerinde toplandığına dair kıraatler de vardır. Ebû Cafer’in de aralarında bulunduğu bazı kurrâlar يَذْهَبُ بِالْأَبْصَارِ âyetini⁴⁹⁹ يَذْهَبُ şeklinde yani mudâraat harfini fetha ile değil damme ile okumuşlardır. Bu gibi kıraatler hemze ve bâ harfinin tek fiil üzerinde toplandığına dair, bazı düşüncelerin oluşmasına ve gelişmesine zemin oluştursa da âyetteki “ب/bâ” harfinin “من” mânasında olduğu, mef’ûlün de hazfe gittiği ve takdirinin “يَذْهَبُ النُّورُ مِنَ الْأَبْصَارِ” şeklinde olduğu söylenerek bu kıraatler te’vil edilmiştir.⁵⁰⁰

⁴⁹⁵ Ebû Hayyân el-Endelûsî, *Tefsîru’l-Bahri’l-muhît*, 2/365-366.

⁴⁹⁶ Ebû Hayyân el-Endelûsî, *Tefsîru’l-Bahri’l-muhît*, 2/365.

⁴⁹⁷ Âl-i İmrân 3/3.

⁴⁹⁸ İbn Hişâm, *Muğni’l-lebîb*, 2/117.

⁴⁹⁹ en-Nûr 24/43.

⁵⁰⁰ Taberî, *Tefsîru’t-Taberî Câmiu’l-beyân ‘an te’vilâti’l-Kur’ân*, 17/338-339.

4.2. Müteaddî Fiili Lâzım Kılma Vasıtaları

Anlam bakımından geçişsiz olan lâzım fiillerin zikredilen teaddî vasıtalarıyla müteaddî fiile dönüştürüldüğü gibi aynı şekilde geçişli olan müteaddî fiiller de lâzım fiile dönüştürülebilir. Genel hatlarıyla bilgi vermek gerekirse bir fiilin müteaddîleşmesi için getirilen hemze, taz'îf ve harf-i cer vasıtalarının atılmasıyla fiil lâzım kılınır.⁵⁰¹ Örneğin hemze vasıtasıyla nakli gerçekleştirilen ve böylelikle müteaddî kullanılan “أخرج” fiilinden hemze atıldığında fiil, lâzım kabul edilir. Netice itibariyle teaddî vasıtalarının varlığı o fiilde teaddî mânasını ortaya koyarken; yokluğu ise o fiilde var olan lüzûmu ortaya çıkarmaktadır.

Teaddî vasıtalarından herhangi birisine ihtiyaç duymadan aslı itibariyle müteaddî olan fiilleri lâzım fiillere çevirmenin yollarını kısaca altı maddeyle izah etmek mümkündür.

4.2.1. Tazmîn ile Lüzûm

Tazmîn yoluyla lüzûm mânasının kazandırılması yani müteaddî bir fiile lâzım bir fiilin mânasının yerleştirilmesi: الذين يخالفون عن أمره “Onun emrine aykırı davrananlar...” anlamını ifade eden âyetteki⁵⁰² “يخالف” fiiline “يخرج” mânasının yerleştirilip lâzım fiil kılınması gibi.⁵⁰³ Aynı şekilde قُلْ عَسَى أَنْ يَكُونَ رَدِفَ لَكُمْ “De ki: ... belki de tepenize inmek üzeredir.”⁵⁰⁴ anlamındaki âyetle “رَدِفَ” fiili müteaddî olmasına rağmen “قُرْبُ/دنا” fiillerinin anlamları tazmîn edilerek lâzım kılınmıştır.⁵⁰⁵

4.2.2. Taaccüb Kastı ile Lüzûm

Müteaddî bir fiilin taaccüb ve mübâlağa maksadıyla, lüzûmun kendisinde zorunlu olduğu “فَعْلٌ” babına nakledilmesi: Örneğin müteaddî olan “ضرب” fiilinin vurma eylemindeki taaccüb ve mübâlağayı ifade edebilmek için “ضرب زيدٌ” ve gibi bir cümlede kullanılarak “ما أضربه/Ne vurucudur Zeyd!” mânasında olması gibi.⁵⁰⁶ Aynı durumu “فهم زيدٌ/Ne anlayışlıdır Zeyd!” örneğinde de görmek mümkündür.

⁵⁰¹ el-Maksûd, 91.

⁵⁰² en-Nûr 24/63.

⁵⁰³ Hamelâvî, Şeze'l-'arf, 76-77.

⁵⁰⁴ en-Neml 27/72.

⁵⁰⁵ İbrahim İbrahim Berekât, en-Nahvü'l-'arabî (Kahire: Dâru'n-Neşr, 2007), 2/115.

⁵⁰⁶ Hamelâvî, Şeze'l-'arf, 76-77.

4.2.3. Sübût Kastı ile Lüzûm

Aynü'l-fiili fethalı olup müteaddî olan “كَسَبَ/Kazandı.” anlamındaki fiil sübût ve lüzûm kastıyla aynü'l-fiili dammeli olan “كَسْبُ/devamlı kazanan” anlamını ifade etmesi için nakil yoluyla lâzım kılınmıştır.⁵⁰⁷ Aynı şekilde müteaddî olarak kullanılan “فَقِهَ/Muhammed konuyu anladı.” cümlesindeki “فَقِهَ” fiili formu değiştirilerek -fıkıh kendisinde bir meleke, karaktere dönüşünceye kadar fıkıh ilmiyle ilgilenen kişi için- “فَقِهَ/Muhammed fakih oldu.” şeklinde lâzım kılınmıştır.⁵⁰⁸

4.2.4. Mutâva'a ile Lüzûm

Tek mef'ûle müteaddî olan bir fiilin mutâva'a mânasını ifade eden bir bâba nakledilerek lüzûm mânasını kazanması “كَسْرُهُ فَانْكَسَرَ” örneğinde olduğu gibi gerçekleşir.⁵⁰⁹ Konuyla ilgili detaylı bilgi geçtiği için burada tekrardan kaçınıyoruz.⁵¹⁰

4.2.5. Te'hîr ile Lüzûm

Müteaddî bir fiilin te'hîr sebebiyle yani mef'ûlünden sonra gelmekle zayıflayıp lâzım bir fiile dönüşmesi ve böylelikle harf-i cerre ihtiyaç duyması şeklinde gerçekleşir. “Eğer rüya yorumluyorsanız...” âyetinde⁵¹¹ olduğu gibi.⁵¹² Aynı durumu “لَّذِينَ هُمْ لِرَبِّهِمْ يَرْهَبُونَ”⁵¹³ âyetinde de görmek mümkündür.

4.2.6. Vezin Zarureti Sebebiyle Lüzûm

Müteaddî bir fiilin ihtiyaç duymadığı halde vezin vb. bir zaruret sebebiyle lâzım fiil kabul edilip harf-i cerle kullanılması: Bu tür zaruret durumlarını “تَسْقِي الصَّجِيعِ” “تسقي الصَّجِيعِ/Yanında yatana serin ve gülümseyen dudaklarıyla (tükürüğünden) içirir.” örneğinde olduğu gibi daha çok şiirlerde görmek mümkündür.⁵¹⁴ Şiirde geçen “تَسْقِي” kelimesi doğrudan iki mef'ûle müteaddî olmaya elverişli bir fiil olmasına rağmen ikinci mef'ûl konumundaki “بَارِدٍ” kelimesine vezindeki zaruret sebebiyle harf-i cerle müteaddî olmuştur.

⁵⁰⁷ İbrahim Berekât, *en-Nahvü'l-'arabî*, 2/115.

⁵⁰⁸ Muhammed Fâzıl, *es-Sarfü'l-'arabî*, 117.

⁵⁰⁹ *el-Maksûd*, 92.

⁵¹⁰ Konuyla ilgili çalışmamızın üçüncü bölümündeki “Mutâva'at ve Lüzûm Farkı” başlığı altında verdiğimiz bilgilere bakılabilir.

⁵¹¹ Yûsuf 12/43.

⁵¹² Hamelâvî, *Şeze'l-'arf*, 76-77.

⁵¹³ el-A'râf, 7/154.

⁵¹⁴ Hamelâvî, *Şeze'l-'arf*, 76-77.

SONUÇ

Elinizdeki çalışma Arap dilinde fiillerin özelliklerinden birisi olan teaddî ve lüzûm konusu hakkındadır. Her ne kadar gramer öğrenme ve öğretme sadedinde bu konu en basit şekle indirgenerek ve tartışmalı konulara girilmeksizin aktarılıyor olsa da sorgulayan ve araştıran beyinler konuyla ilgili sorular sormaktan kendini alamamakta ve çoğunlukla da bu soruların cevapları yoğun bir araştırmayı gerektirdiği için terkedilmektedir. Bu yüzden, bu çalışmada lüzûm ve teaddî kavramları etrafında akla gelme ihtimali olan sorulara kadîm ve modern dilcilerin ifadeleri kıstas kabul edilerek cevaplar aranmıştır. Bu minvalde çalışmamızda ulaştığımız neticelerin şu şekilde derlenmesi mümkündür.

Fiiller hades (eylem), nispet (fâile aidiyet) ve zaman olmak üzere üç anlam ifade ederler. Fiillerin zamana delâleti kök harflerin farklı fonetik formlara bürünmesi sonucu değişkenlik arz eder ve bu farklılıklara bağlı olarak da fiil türünün alt kısımları olan mâzi, muzâri ve emir fiilleri birbirlerinden ayrışır. Fiillerin lafızları ile zamanları arasında açık bir alâkanın olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim mâzi sîgasıyla muzâri sîgası arasındaki lafzî farklılık aynı mastardan türetildikleri için aslî mânalarına yansımaya da şüphesiz zamanlarına yansımıştır. Fiildeki bu zaman kavramı fiili, isim ve harften ayıran en temel özelliktir. Herhangi bir zamanla sınırlanmasını sağlayan edat ve durumlardan arındığı takdirde mâzi fiilde genel kullanım geçmiş veya tükenmiş zamandır. Muzâri fiilde genel kullanım hal ve müstakbele, emir fiilde ise sadece müstakbele delalet etmektedir. Sîbeveyhi bunu ‘Henüz meydana gelmeyip gerçekleşecek olan fiildir.’ şeklinde dile getirir. Ayrıca emir fiilinin lafzında taşıdığı harekesizlik, fiilin ifade ettiği anlam ve zamanla da ilişkilendirilmiştir.

Dilcilerin fiile dair yaptıkları tanımlarda en az zamanla ilişkisi kadar önemli olan mânaya delâlet özelliği, fiillerin dört kısımda değerlendirilmesine neden olmuştur. Bunlar müteaddî, lâzım, hem müteaddî hem de lâzım ve vasıta fiillerdir. Yardımcı fiiller olarak da bilinen bu son kısmı, cumhur “كن ve kardeşlerinin” nâkısı olmaları hali ile sınırlı tutar.

Gramer kitaplarında genel olarak müteaddî ifadesi mutlak bırakıldığında bununla mef’ûlüne vasıtasız bir şekilde ulaşan yani el-müteaddî bi nefsihî olan fiil

kastedilir. Bu fiillerin mef'ûllerine de mef'ûlün bih sarîh adı verilir. Mef'ûlüne harf-i cer vasıtasıyla ulaşan fiillere el-müteaddî bi-gayrihî ismi verilirken mef'ûllerine de mef'ûlün bih gayr-i sarîh ismi verilir. Çünkü mef'ûl alâmeti olan nasbı açık bir şekilde alamamıştır. İbn Bâbeşâz ise hemze, tad'îf ve harf-i cer ile yapılan teaddînin fiile kattıkları anlam farklılığından öte, isimlendirmede genel tabirlerden ayrılarak farklı bir kavram geliştirmiştir. Harf ile olanlarda mef'ûl mecrur olduğundan -el-müteaddî bi-gayrihî ismi yerine- “تَعْدِيْ/izâfe teaddîsi”; hemze ve tad'îf ile olanlarda mef'ûl mansûb olduğundan -el-müteaddî bi-nefsihî yerine- “تَعْدِيْ بِنِيَّةٍ/binye teaddîsi” ismini verdiği görülmüştür.

Sarf kitaplarında müteaddî fiiller içerisinde bir derecelendirme yapılmamışken Zemahşerî tek mef'ûle müteaddî olan fiilleri anlatırken bunların “قَتَلَهُ ve ضَرَبَهُ” gibi yapısı itibariyle müteaddî olanlar ve “فَرَحَهُ ve أَذْهَبَهُ” gibi ziyâde sebebiyle müteaddî vasfını kazananlar olmak üzere iki kısım olduğunu ifade etmiştir. Burada Zemahşerî'nin, yapısı itibariyle müteaddî olanları aslî, ziyâde sebebiyle bu vasma sahip olanları fer'î müteaddî olarak görme eğiliminde olduğunu söyleyebiliriz ki bu konumuz açısından mühim bir ayrımdır. Ayrıca fiillerden türetilen ism-i fâil, ism-i mef'ûl gibi kelimelerin işlevleri hakkında “Kendi fiilinin amelini yapar.” ifadesi teaddî ve lüzûm kavramlarının fiillere ait olduğuna işaret eder.

Teaddî vasmafına sahip fiillerin ulaştıkları mef'ûlün bih sayısı fiillerin anlamları nispetinde farklılık arz etmektedir. Böylelikle anlamca tamamlanmasını sağlayan mef'ûlün bih unsurunun fiil için ne denli önemli bir konuma sahip olduğu net bir şekilde görülür. Bu nedenle dilciler müteaddî fiili bir, iki ve üç mef'ûle müteaddî olmak üzere üç kısma ayırmışlardır.

Dilcilerin geçişsiz fiil için lâzım, kâsır, gayr-i müteaddî, gayr-i vâki ve gayr-i mücâviz isimlerini verdikleri görülmüştür. Dilcilerin yaptığı lâzım fiil tanımları arasında herhangi bir ittifakın söz konusu olmadığı görülmektedir. Mef'ûlünü nasbeden müteaddî fiilin aksine Ebu Ali el-Fârisî lâzım fiili “Mef'ûlün bih'i nasbetmeyen fiildir.” şeklinde tanımlamıştır. Cezûlî ve Mutarrizî gibi dilciler tarafından takip edilen bu anlayış biraz irdelendiğinde neden benimsendiği açık bir şekilde görülecektir. Şöyle ki, “Lâzım fiil nedir?” sorusuna örneğin “Mef'ûlün bih almayandır.” şeklinde bir cevap vermiş olsalardı “مَرَرْتُ بِزَيْدٍ” vb. kullanımlar ortada kalır yani ne müteaddî ne de lâzım

oldukları hükmüne varabilirlerdi. Mezkûr âlimlerin böyle bir sonuçtan kaçarak “مررتُ” şeklinde kullanılan fiilleri lâzım kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Hâlbuki bu fiiller, gramercilerin çoğunluğu tarafından müteaddî kabul edilmiştir. Nitekim câr ve mecrûrun “مَرَرْتُ بِرَيْدٍ وَعَمْرٍو/ عمرًا” örneğinde konumu dikkate alındığında nasb ile, lafzı dikkate alındığında ise cer ile atfın ittifakla câizliği bunu teyit eder. Lâzım fiil için yapılan birçok tanım arasından meseleyi somutlaştırması ve tartışmaya neden olmaması bakımından İbnü’l-Hâcib’e ait olan “Anlaşılması fâilin dışındaki herhangi bir şeye dayalı olmayan fiildir.” şeklindeki tanımın meramı ifade noktasında çok değerli olduğu görülmektedir. Çünkü lâzım fiil; zaman, mekân, gâye ve hal alması halinde her ne kadar mâna itibarıyla daha açık hale geliyor olsa da bu bağlamlar olmadan da anlaşılabilir.

İbn ‘Uşfûr ve İbn Mâlik’in ‘Tam bir ism-i mef’ûl oluşturulmaya elverişli olmayan fiildir.’ anlayışı lâzım fiile dair önemli bir ayrıntı ihtiva eder. Ayrıca İbn Mâlik’in ‘Lâzım fiile mef’ûl olan “و/هـ” zamiri bitişmez, bitişirse de sadece mastarına döner.’ düşüncesi de önemli bir özelliğine işaret eder. Bu dilcilerin ipucu niteliğindeki yaklaşımları lâzım fiile dair tanımların zorunlu bir sonucudur. Zira lâzım bir fiilin anlam bakımından fâille sınırlı olması doğal olarak bu fiilin mef’ûlün bih almaması veya kendisinden ism-i mef’ûl türetilmemesi sonucunu doğurmaktadır.

İsmail Hakkı Bursevî ise fiilleri âzâ-beden ilişkisiyle kategorize ederek bir âzâyâ nispet edilen her fiilin müteaddî, bedeninin tamamıyla gerçekleştirilen her fiilin ise lâzım olduğuna dair bilgilere yer verir. Bu bakış açısından hareketle seciyye (huy, karakter) fiillerindeki zorunlu lüzûmu da bu anlayışla temellendirebiliriz. Çünkü bu fiillerde duyu organlarına ya da âzâların hareketine ihtiyaç duyulmadığı gayet açıktır. Fiilin teaddî ve lüzûm özelliklerinden hangisine sahip olduğuyla ilgili hızlı bir şekilde sonuca götüren bu yaklaşım aynı zamanda bizi lüzûm ve teaddî meselesinin sîga ve anlam ilişkisinden öte beden ve organlarla da ilişkili olduğu sonucuna götürmektedir.

Lâzım fiil, fiile yöneltilen tek bir soruyla da anlaşılabilir. Örneğin “gitti” mânasındaki “ذهب” ifadesine karşılık “Kim gitti?” denildiğinde, cevaben “زيد” denilir. Bu da lâzım fiilin mâna yönüyle tamamlanması için yeterli bir cevap olur. Ancak “Ne zaman, nereye, niçin” gibi sorular lâzım ve müteaddî fiilin tespiti noktasında işe yaramazlar. Zira bu sorular her iki gruptaki fiillere yöneltilen ve cevapları alınabilen

sorulardır. Bu durum gramer kitaplarında “Lâzım fiil, mef’ûlün bih dışındaki mef’ûlün mutlak, mef’ûlün fih türü yardımcı ögelerle kullanılır.” şeklinde açıkça ifade edilmektedir. Kısacası lâzım fiili tespit noktasında başrol mef’ûlün bih’e aittir. Burada bahsi geçen mef’ûlün bih’inin ‘mef’ûlün bih’i sarih’ olduğunu özellikle belirtmekte fayda vardır.

Sîbeveyhi, lâzım fiillerin kendi lafzından bir ism-i mekâna veya bizzat mekân lafzına ya da ölçülmüş mekânî mesafelere müteaddî olabileceğini söylese de verdiği örneklerdeki isimlerin mef’ûlün bih değil, mef’ûlün fih olduğu şeklindeki mülâhazalar bu düşüncesinin kabul edilmemesine sebep olmuştur.

Karakter, temizlik, kirlilik, renk, süs, geçicilik ve cismin hareketlerine, yaratılışa ve ruhsal hallere delâlet eden anlamlar lâzım fiilin öne çıkan delâletleridir. Fâilin intikal hareketlerine, boş kalmasına; eşyanın ortaya çıkmasına, bir şeye girmesine ve saklanmasına delalet eden fiiller; değer, kıymet ve canlılık ifade eden fiiller ve ayrıca sayrûret, hâlî benzerlik, zamana ve zirveye ulaşma ve mutâva‘aya delâlet de lâzım fiile ait diğer göstergelerdir. Bu göstergeler fiillerin yapısal özellikleri yanında ifade ettikleri mânânın da lâzım ve müteaddî sınıflandırmasında etkili olduğunu göstermektedir. Şahsî kanaatimiz seciyye, nezâfet ve denes ifade eden fiillerin genellikle beşinci babdan olduğu ancak bunun bir zorunluluk olmadığı şeklindedir. Nitekim açgözlülük anlamındaki “نوم” fiili “فعل” vezninde olmadığı halde kişinin karakterine delâlet ettiğinden lâzım kabul edilmiştir. Böyle bir şartı öne sürmek görüldüğü üzere diğer bablardan gelen lâzım fiilleri yok saymak anlamına gelir. Buradan hareketle seciyye fiillerinde lüzûmun zorunlu olduğu ancak belirli bir kalıpla sınırlı olmadığı sonucuna ulaşıldığı gibi seciyye, nezâfet ve denes ifade eden fiillerdeki lüzûm sebebinin mücerredlerdeki lâzıma has olan “فعل” vezni değil, anlamlarındaki delâlet olduğu sonucuna da varılmıştır.

Kaynaklarda verilen bilgileri bir araya getirdiğimizde görülmektedir ki bir fiilin hem kendisi hem de mutâva‘ası lâzım fiil olamaz. İkisinin de tek mef’ûle yahut iki mef’ûle birden müteaddî olması da câiz değildir. Lâzım bir fiilin mutâva‘asının yapılamayacağı, tek mef’ûle müteaddî olan bir fiilin mutâva‘ası yapıldıktan sonra lâzımlaşacağı ve aynı zamanda iki mef’ûle müteaddî olan fiilin mutâva‘a sonrası tek mef’ûle müteaddî olacağı da anlaşılmaktadır. Mutâva‘a ile ilgili ulaştığımız bilgilerden

hareketle söylebiliriz ki lâzım fiille kesiştikleri noktalar olsa da bütün mutâva‘aların lâzım olduğu düşüncesi doğru değildir. Ayrıca fiillerin fâû'l-fiilinde idğâm-ı me‘a'l-ğunne ve bilâ ğunne harfleri varsa mutâva‘alarının “افتعل”, yoksa “انفعل” vezniyle yapılacağı ulaştığımız bilgiler arasındadır.

Harf-i cerle kullanılan fiillerin lâzım ve müteaddî isimlerinden hangisiyle anılacağı konusunda gramercilerin ihtilafları konuyla ilgili yaptıkları tanım ve yaklaşımdan kaynaklanmaktadır. Gramercilerin çoğunluğu bunların müteaddî olduğunu düşünürler. Örneğin İbn Cinnî meseleyi fiilin mânasındaki zayıflık ve kuvvetle ilişkilendirir. İbn Yaîş mef'ûl merkezli düşünerek fiilin mef'ûlü ile olan münasebeti ekseninde konuya bakar. İbn Mâlik ise sarâhaten: “Lâzım fiili harf-i cerle müteaddîleştir!” ifadelerine yer vermiştir. Modern dönemde Şevkî Dayf gibi dilciler de harf-i cerle kullanılma durumunda fiilin müteaddîye dönüştüğü görüşündedirler.

Buna mukabil Abdülkâhir Cürçânî müteaddîyi ‘Mef'ûlün bihî nasbeden fiildir.’ olarak tanımlar. Bu açıdan harf-i cerle fâili aşır mef'ûle ulaşsa da onu nasbedemediği için fiilin müteaddî olmadığı sonucuna ulaşılır. İbn ‘Akîl ise lâzım fiili “قام زيد” gibi mef'ûlü olmayan ya da مررتُ زيد gibi mef'ûlüne sadece harf-i cer vasıtası ile ulaşan fiildir.” olarak tanımladığından harf-i cer ile mef'ûl alan fiilleri lâzım kabul eder. İmam Süyûtî de lâzım fiilin sâir isimlerini tadâd ederken “المتعدي بحرف الجر” ifadesine yer verir. Aynı şekilde Cevârî, bunun lâzım fiilin bir kısmı olduğunu düşünenler arasındadır.

Sabbân ise uzlaştırmacı bir tavır sergileyerek cer harfinin hemze etkisi gösterip fiili geçişli hale dönüştürmesine “teaddî-i has” (özel teaddî), bütün harf-i cerlerin bir özelliği olan, fiilin mânasını isme (mecrûra) ulaştırma işlevine yani fiil ile ismi ilişkilendirmesine ise “teaddî-i âm” (genel teaddî) adını vererek bir ayrıma gider. Benzer bir yaklaşımı bu kadar açık ifade etmemekle birlikte Sabbân’dan önce Abdurrahman el-Câmî de göstermiştir. Zira o da “ضرب زيدُ عمراً” örneğinde vurma eyleminin mef'ûl üzerinde gerçekleşmesini vuku’ tabiriyle, “مررتُ زيدَ” misalini ise bir yerde taalluk (ilişki) başka bir yerde de izâfet (nispet) kavramıyla açıklar.

Bu aktardığımız bilgilerden hareketle bir fiilin lüzûm ve teaddî kavramlarından hangi isimle anılacağı sorusuna ilişkin çok açık ve anlaşılır bir sınıflandırma yapmak mümkündür. Şöyle ki, tam anlamıyla lâzım olan bir fiil, mef'ûlüne ne kendi başına ne de harf-i cer vasıtasıyla ulaşmayandır. Çünkü lüzûm kendisinde zorunludur. Dolayısıyla

bütün fiiller müte'allaklarına (ilişkilendikleri yerlere) harf-i cer gelebiliyorsa müteaddî kabul edilir. Harf-i cerrin kullanımına elverişli olan yerlerde -lüzûmun bilinen mânasıyla- lâzım bir fiilin varlığı söz konusu değildir. Çünkü fiilin etkisi harf yardımıyla da olsa mef'ûlüne ulaşmıştır. Bu durum da bizi şöyle bir sonuca götürür: "Lüzûm kendisinde zorunlu olanlar hariç, fiiller daima müteaddîdir." Yani ظُرْفَ ve نَهْمَ gibi seciye fiillerinden biri değilse ya da اِفْعَلَّ ve اِفْعَلَّ vezinlerinde değilse ya da temizlik, kirlilik, renk, hastalık, geçicilik veya mutâva'a vb. zikrettiğimiz lâzıma ait delâletler söz konusu değilse bütün fiiller, ya bilfiil yani doğrudan mevcut haliyle müteaddî ya da bilkuvve yani müteaddîleştirilme potansiyeline sahip olduğundan müteaddî kabul edilir. Ayrıca lâzım fiiller hakkında yaptığımız bu çıkarım harf-i cer ile özel anlamda müteaddîye dönüştürülen "ذَهَبْتُ بَزِيدَ" ile genel anlamda müteaddî sıfatı kazanan "مَرَرْتُ بَزِيدَ" arasındaki hassas çizgiyi netleştirdiği gibi "وَسِخَ - طَهَّرَ" vb. lâzım olup müteaddîye dönüştürülemeyen fiiller arasındaki önemli bir farkı da ortaya koymaktadır.

İbn Mâlik'in manzûmesinde mastar kipleri hakkında verdiği veciz ve çok önemli bilgiler aslında teaddî ve lüzûmun da bilgisidir. Çünkü mânaya hâkim olamasak da bu mastar kiplerini tanımak o fiiller hakkında bize fikir verir. Diğer yandan bazı kiplerin teaddîye bazı kiplerin de lüzûma delâlet ediyor olmaları olaya başka bir boyut kazandırmaktadır. Şöyle ki, bizim hep mânaya yoğunlaştığımız teaddî ve lüzûm tespitinde mâna kadar kipin de etkili olduğu anlaşılmaktadır.

En meşhur ve en yaygın kullanım alanına sahip olan teaddî vasıtaları hemze, tad'îf ve harf-i cerdir. Bunun yanı sıra tazmîn, "فاعل" ve "استفعل" vezinleri ve nezu'l-hâfid bu vasıtalar arasında zikredilir. Ayrıca müteaddî fiile benzeterek müteaddî yapım şeklinde bir usulün olduğu da görülmüştür.

Herhangi bir lâzım fiilin hemze vasıtasıyla geçişli hâle getirilebilmesi durumu Sîbeveyhi, Müberred ve Fârisî gibi dilcilere göre semâ' ve kıyâs açısından ihtilafıdır. Son dönem dilcilerinden Hamelâvî'ye göre ise bir fiilin müteaddîye çevrilmesi semâ'a dayalıdır. Dolayısıyla Araplardan harf-i cerle müteaddî olduğu işitilen lâzım bir fiili hemze ve tad'îf gibi başka bir yolla müteaddîye çevirmek câiz olmadığı gibi müteaddî olarak kullanımı işitilmemiş olan bir fiili de teaddî yollarından biriyle müteaddî yapmak câiz değildir.

Sîbeveyhi harf-i cer/hemze ve hemze/tad'îf ile müteaddî kılınan fiillerin anlamca aynı olduğunu düşünürken bazı gramerciler tad'îf ile yapılanının tekrara delâlet ederken hemze ile yapılanda bunun söz konusu olmadığını düşünmüşlerdir. Müberred ise bâ ile teaddî edilen “قَمْتُ بَرِيدٍ” cümlesinde bâ harfinin, ardındaki ismi fâilin eylemine ortak kılacağını ve anlamın “Onu ayağa kaldırdım ve bende onunla beraber ayağa kalktım.” anlamında olacağını beyân eder. Hemze ile oluşan teaddîde ise ona göre ortaklık zorunlu değildir. Cürcânî bu anlayışa bir ilâvede bulunarak beraberlik durumunu harfîn dâhil olduğu ismin şahıs ismi olmasıyla sınırlandırır.

Harf-i cerrin hazfiyle teaddî işlemi cumhura göre semâ'î olup kıyâsî değildir. Kıyâsî olduğu tek yer ise “أَنَّ” ve “أَنْ” kelimeleridir. Yalnız bu, mutlak şekilde değil iltibastan emin olduğu durumlarda geçerli görülmüştür. Teaddî vasıtalarından hemze ve bâ harf-i cerrinin bir fiilde toplanması çoğunluk tarafından mümkün görülmezken harf-i cer ve tad'îf işleminin ise bir arada bulunabileceği söylenmiştir.

Lâzım fiiller müteaddî fiile dönüştürüldüğü gibi geçişli olan müteaddî fiiller de lâzım fiile dönüştürülebilir. Genel hatlarıyla, bir fiilin müteaddîleşmesi için getirilen hemze, taz'îf ve harf-i cer vasıtalarının atılmasıyla fiil lâzım kılınabildiği gibi bunun yanı sıra tazmîn, taaccüp, sübût, mutâva'a kasıtları, te'hir ve şiiir zarureti durumlarıyla da lâzım kılınabilir.

KAYNAKLAR

(Bu tez çalışmasında İSNAD 2 atf sistemi kullanılmıştır.)

Abbas Hasan. *en-Nahvü'l-vâfi*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 15. Basım, ts.

Abdullah b. Salih el-Fevzân. *Delîlü'l-sâlik ila Elfiyyeti İbn Mâlik*. Riyad: Dâru'l-Müslim, 1999.

Abdullah b. Salih el-Fevzân. *Ta'cîlü'n-nedâ bi-şerhi Katri'n-nedâ*. Suud: Dâru İbni'l-Cevzî, 2010.

Adalı, Mustafa b. Hamza b. İbrahim. *Netâici'l-efkâr fi şerhi'l-İzhâr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.

Ahmed Abdüsettar el-Cevârî. *Nahvü'l-fi'l*. Bağdad: el-Mecma'u'l-İlmî el-İrâkî, 1976.

Ahmed b. Ali b. Mes'ûd. "Merâhu'l-Ervâh" *Kitâbü's-sarf*. Beyrut: Mektebetü'l-Hâşimî, 3. Basım, 2015.

Ahmed Muhtar 'Omer. *Mu'cemu'l-luğati'l-'arabiyye'l-mu'âsıra*. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 2008.

Ahmed Rüşdî b. Muhammed el-Karaağacı. "Esâsü'l-Binâ", *Şurûhu'l-Binâ*. İstanbul: Mektebetü's-Şifâ, 2014.

Ahmed Şevkî Abdüsselâm Dayf. *Teyisrât lüğaviyye*. Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 1990.

Ahmed Şevkî Abdüsselâm Dayf. *Tecdîdü'n-nahv*. Mısır: Dâru'l-Ma'ârif, 1990.

'Ali b. 'Osman Akşehrî er-Rûmî. "Telhîsü'l-esâs fi şerhi'l-Binâ", *Şurûhu'l-Binâ*. İstanbul: Mektebetü's-Şifâ, 2014.

Amr Râbihî. *Kaziyetü't-teaddî ve'l-lüzûm fi'd-dersi'n-nahvî -Sahîhi'l-Buhârî ün-mûzecen-*. Cezayir: Bouira Üniversitesi, 2018.

Birgivi, Zeynüddin Muhammed b. Pîr 'Ali b. İskender Muhyiddin Takiyyüddin er-Rûmî el-Birgivi. *İzhârü'l-esrâr*. İstanbul: Mektebetü Yâsîn, 2015.

Câmî, Nûruddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî. "el-Fevâ'idü'z-Ziyâiyye", *Mecmû'atü havâşî Molla Câmî*. 2 Cilt. Diyarbakır: Mektebetü's-Seydâ, 4. Basım, 2016.

Câvî, Abdulhak b. Abdulhannân el-Câvî. *Hâşiyetü Tedricî'l-edânî 'alâ şerhi-t-Teftâzânî*. Lübnan: Mektebetü's-Seydâ, 1. Basım, 2015.

Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî. *Tâci'l-lüğa ve sıhâhu'l-'arabiyye*. Kahire: Mektebetü Dâri'l-Hadîs, 2009.

Cezûlî, Ebû Mûsâ Âsâ b. Abdilazîz b. Yelelbaht el-Cezûlî. *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezûliyye*. thk. Şaban Abdülvehhab Muhammed. Kahire: Matba'at-u Ümmülkura, ts.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürcânî. *'Avâmilü'l-Cürcânî*. Şanlıurfa: Mektebetü Harran, 2008.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürcânî. *el-Miftâh fi's-sarf*. thk. Tevfîku'l-hamd. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1987.

Cürcânî, Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdurrahmân b. Muhammed el-Cürcânî. *Kitâbü'l-Muktesid fi şerhi'l-İzhâr*. thk. Kazım Bahr el-Mercan. 2 Cilt. Irak: Silsiletü Kütübi't-Turas, 1982.

Çifçi, M. Faruk. "Sinoplu Nebî b. Turhân'ın Silsiletü'l-Cevâhir Adlı Eserinin Sarf İlmi Açısından Tahlili". *Uluslararası Geçmişten Günümüze Sinop'ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu Bildiriler Kitabı 2* (Ekim 2018), 565-578.

- Çifçi, M. Faruk. "İmam en-Neccâr ve Şerhu Nahvî'l-Bedv Adlı Eseri (Hakîm et-Tirmizî'nin Fiile Dayalı Nahiv Teorisi)". *The Journal of Academic Social Science Studies [JASSS]* 31 (Winter 2015), 113-133.
- Çifçi, M. Faruk. *İsmail Hakkı Bursevî'nin Furûk-ı Hakkı Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013. <https://katalog.marmara.edu.tr/eyayin/tez/eTez023762.pdf>
- Çuhadar, Mustafa "İbn Yaîş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/445-446. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Durmuş, İsmail. "Tasrîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/131-132. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *Tefsîru'l-Bahri'l-muhît*. thk. Abdurrezzâk el-Mehdî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1. Basım, 2002.
- Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî. *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi kitâbi't-Teshîl*. thk. Hasan Hindâvî. 14 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1998.
- Edirnevi Mehmed Fevzi Efendi. "Fethu'l-ğınâ fî şerhi'l-binâ", *Şurûhu'l-Binâ*. İstanbul: Mektebetü's-Şifâ, 2014.
- Enbârî, Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî. *Esrâru'l-'arabiyye*. thk. Muhammed Hasan Şemsüddin. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Enbârî, Ebû'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî. *el-İnsâf fî mesâilî'l-hilâf beyne'n-nahviyyine'l-basriyyîn ve'l-kûfiyyîn*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003.
- Fârisî, Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *el-Îzâhu'l-'azudî*. thk. Hasan Şazeli. Riyad: Külliyyetü'l-Âdâb, 1969.
- Fârisî, Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî. *et-Ta'likât 'alâ Kitâbi Sîbeveyh*. thk. 'Avd b. Hamd el-Kavzî. 1. Basım. Riyad: Câmi'atü'l-Melik Su'ûd, 1990.
- Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Meccüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el- Fîrûzâbâdî. *el-Kâmûsu'l-muhît*. thk. Muhammed Nuaym el-Arkasûsî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Galâyînî, Mustafâ b. Muhammed Selîm b. Muhyiddîn b. Mustafâ el-Galâyînî. *Câmi'u'd-dürûsi'l-'Arabiyye*. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1994.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdurrahmân el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî (el-Fürhûdî). *Kitâbü'l-'ayn el-müretteb 'alâ hurûfi'l-mu'cem*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Hamelâvî, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Hamelâvî. *Şeze'l-'arf fî fenni's-sarf*. Beyrut: Mektebetü Dâri'l-Beyrûtî, 5. Basım, 2002.
- Harîrî, Ebû Muhammed Kasım b. Ali b. Muhammed el-Harîrî. *Şerhu Mülhati'l-i'râb*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2004.
- Hudarî, Muhammed b. Mustafa el-Hudarî. *Hâşiyetü'l-Hudarî*. 2 Cilt. Diyarbakır: Mektebetü's-Seydâ, 2. Basım, 2018.
- Işık, Emin "İbnü'l-Enbârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/24-26. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- İbn Âcurrûm, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Davud es-Sanhâcî. *Mukaddimetü'l-ecrûmiyye*. Diyarbakır: Mektebetü's-Seydâ, 4. Basım, 2013.

- İbn 'Akîl, Ebû Muhammed Bahâüddîn Abdullah b. Abdîrrahmân b. Abdillâh b. Akîl el-Hemedânî. "Şerhu İbn 'Akîl", *Hâşiyetü'l-Hudârî*. 2 Cilt. Diyarbakır: Mektebetü's-Seydâ, 2. Basım, 2018.
- İbn Bâbeşâz, Ebû'l-Hasen Tâhir b. Ahmed b. İdrîs b. Bâbeşâz el-Mısırî el-Cevherî. *Şerhu'l-mukadimeti'l-muhsibe*. 2 Cilt. Kuveyt: Matba'atü'l-'Asriyye, 1977.
- İbn Burhân, Ebu'l Kasım Abdulvahid b. Ali el-'Ukberî. *Şerhu'l- Lüma'*. thk. Fâiz Fâris. Kuveyt: Silsiletü't-Türasiyye, 1. Basım, 1984.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî. *el-Lüma' fî'l-'arabiyye*. thk. Fâiz Fâris. Kuveyt: Dâru'l-Kütübî's-Sekâfiyye, ts.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî. *el-Hasâis*. 3 Cilt. thk. Abdulhamid Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî. *Sirru sinâ'ati'l-i-râb*. thk. Hasan Hindâvî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2000.
- İbn Ebû'r-Rebî', Ebû'l-Hüseyn Ubeydullah b. Ahmed b. Ebi'r-Rebî' el-İşbîlî. *el-Basît fî şerhi Cümeli'z-Zeccâci*. thk. Ayyât es-Sübeytî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1986.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî. *Mu'cemü mekâyisi'l-lügâ*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî. *es-Sâhibî fî fıkhi'l-lügati'l-'arabiyye ve mesâilihâ ve süneni'l-'Arab fî kelâmihâ*. thk. Ahmed Hasan Besc. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. *el-Kâfiye*. İstanbul: Mektebetü Yâsîn, 2013.
- İbnü'l-Haşşâb, Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed b. Ahmed b. Ahmed el-Haşşâb el-Bağdâdî. *el-Mürtecel fî şerhi'l-Cümel*. thk. Ali Haydar. Dimaşk: Mektebetü Mecma'ı'l-Lügati'l-'Arabiyye, 1972.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî. *Şerhu Katri'n-nedâ*. Diyarbakır: Mektebetü's-Seydâ, 3. Basım, 2018.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî. *Muğni'l-lebîb 'an kütübî'l-e'ârîb*. 2 Cilt. İstanbul: Mektebetü'l-Mahmûdiyye, ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî. *Evzahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamid. 4 Cilt. Beyrut: Menşûrâtü'l-Mektebeti'l-'Asriyye, 2008.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî. *Şerhu'l-Lemhati'l-bedriyye*. 2 Cilt. Amman: Dâru'l-Yâzûrî, 2007.
- İbrahim İbrahim Berekât. *en-Nahvü'l-'arabî*. 5 Cilt. Kahire: Dâru'n-Neşr, 1. Basım, 2007.
- İbrahim Mustafa vd. *el-Mu'cemu'l-vasît*. 2 Cilt. Kuveyt: Dâru'd-Da've, ts.
- İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî. *Elfiyye*. Diyarbakır: Mektebetü's-Seydâ, ts.
- İbn Mâlik, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî. *Teshîlü'l-fevâid ve tekmi'lü'l-mekâsid*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1967.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr el-İfrîkî el-Mısırî. *Lisânu'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, ts.

- İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî. *el-Usûl fi'n-nahv*. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.
- İbn 'Uşfûr, Ebû'l-Hasen Alî b. Mü'min b. Muhammed b. Alî el-Hadramî el-İşbîlî en-Nahvî. *el-Mukarrib*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1997.
- İbn Yaîş, Ebû'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed el-Esedî el-Hâlebî. *Şerhu'l-Mufasssal*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 2001.
- "Kitâbü'l-Binâ", *Kitâbü's-sarf*. Beyrut: Mektebetü'l-Hâşimî, 3. Basım, 2015.
- Kılıç, Hulusi. "Sarf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/136. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Kur'ân Yolu. Erişim 18 Kasım 2020. <https://kuran.diyanet.gov.tr>
- Mahallî, Ebû Abdillâh Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî el-Mahallî – Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfî. *Tefsîru'l-Celâleyn*. Diyarbakır: Mektebetü's-Seydâ, 2015.
- "el-Maksûd", *Kitâbü's-sarf*. Beyrut: Mektebetü'l-Hâşimî, 3. Basım, 2015.
- Menâhil Beşir Muhammed Ali. *el-Fi'lü'l-müteaddî bi-harfî'l-cerr fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm simâtühü ve hasâisühü ve delâlatü müte'allikâtihi*. Sudan: Câmiatü's-Sûdân, 2017.
- Meylânî, Muhammed b. Abdîrrahman b. Muhammed el-'Omerî el-Meylânî. *Şerhu'l-Muğnî*. Diyarbakır: Mektebetü Diyarbakır, 1. Basım, 2016.
- Muhammed Fâzıl Salih. *es-Sarfü'l-'arabî*. Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2. Basım, 2016.
- Muhammed 'İsmetullah b. Mahmud el-Buhari. "Hâşiyetü 'İsmet", *Mecmû'atü havâşî Molla Câmi*. 2 Cilt. Diyarbakır: Mektebetü's-Seydâ, 4. Basım, 2016.
- Muhaysin, Muhammed Sâlim. *el-Hadî. Şerhu Tayyibeti'n-neşr fi'l-kırââtî'l-'aşr ve'l-keşf 'an 'ileli'l-kırââtî ve tevcîhiha*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1. Basım, 1997.
- Muhibbiddin Muhammed b. Yusuf b. Ahmed el-Halebî. *Temhîdu'l-kavâ'id bi şerhi Teshîlu'l fevâid*. thk. Ali Muhammed Fahir. 11 Cilt. Kahire: Daru's-Selâm, 2007.
- Murad Gâlib. *et-Teaddî ve'l-lüzûm beyne'd-dersi'n-nahvi ve't-tatbîki'l-lüğavî*. Ürdün: Câmiatü Mûte, 2009.
- Mutarrizî, Ebû'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyid b. Alî el-Mutarrizî el-Hârizmî. *el-Misbâh fi 'ilmi'n-nahv*. Kahire: Mektebetü's-Şebâb, ts.
- Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred el-Ezdî es-Sümâlî. *el-Müktedab*. thk. Abdulhalik Uzayme. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, ts.
- Radî, Necmü'l-eimme Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî el-Garavî es-Semnâkî (es-Semnâî). *Şerhu'l-Kâfiye*. thk. Yusuf Hasan Ömer. 4 Cilt. Bingâzi: Câmiatü'l-Karnus, 2. Basım, 1996.
- Sabbân, Ebû'l-İrfân Muhammed b. Alî es-Sabbân el-Misrî. *Hâşiyetü's-Sabbân 'alâ şerhi'l-Üşmûnî 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. İbrahim Şemsüddîn. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2014.
- Sâbûnî, Muhammed Ali es-Sâbûnî. *Muhtasaru tefsîri İbn Kesîr*. 3 Cilt. Kahire: Dâru's-Sâbûnî, ts.
- Sadoğlu, Şaban. *Muvazzah Sarf İlmi*. 2 Cilt. İstanbul: Mektebetü'l-Mahmûdiyye, 2014.
- Salah Abdülaziz es-Seyyid. *Bahsün fi felsefeti't-teaddî ve'l-lüzûm*. Mısır: Mektebetü'r-Rızâ, 1990.

- Sîbeveyhi, Ebû Bişr (Ebû Osmân, Ebû'l-Hasen, Ebû'l-Hüseyn) Sîbeveyhi Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî. *el-Kitâb*. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 3. Basım, 1988.
- Siyâlkûtî, Abdülhakîm b. Şemsiddîn Muhammed es-Siyâlkûtî. "Hâşiyetü's-Siyâlkûtî 'alâ Hâşiyeti Abdi'l-Ğafûr 'ale'l-Fevâidi'z-Ziyâiyye", *Mecmû'atü havâşî Molla Câmî*. 2 Cilt. Diyarbakır: Mektebetü's-Seydâ, 4. Basım, 2016.
- Süheylî, Ebû'l Kasım Abdurrahman b. Abdillâh b. Ahmed el-Has'amî es-Süheylî el-Mâlekî. *Netâicü'l-fiker*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcüd-Ali Muhammed Muavvad. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- Sürûrî, Muslihiddîn Mustafa b. Şaban es-Sürûrî. *Şerhu's-Sürûrî 'alâ Misbâhi'l-Mutarrizî*. Beyrut: Hâşimi Yayinevi, 2017.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî. *el-Behcetü'l-merziyye*. Diyarbakır: Mektebetü's-Seydâ, 5. Basım, 2016.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî. *Hem'u'l-hevâmi' şerhu Cem'i'l-cevâmi'*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1998.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî. *Tefsîru't-Taberî Câmîu'l-beyân 'an te'vilâti'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 25 Cilt. Kahire: Dâru hicr, 2001.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî. "Şerhu Sa'diddîn 'alâ Tasrîfi'z-Zencânî", *Hâşiyetü Tedrîci'l-edânî 'alâ şerhi-t-Teftâzânî*. Diyarbakır: Mektebetü's-Seydâ, 2015.
- 'Ukberî, Ebû'l-Bekâ Abdullâh b. Huseyn b. Abdullâh el-'Ukberî el-Bağdâdî Muhibbüddîn. *el-Lübâb fî 'ileli'l-binâ-i ve'l-i'râb*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- Üşmûnî, Ebû'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Muhammed b. Îsâ b. Yûsuf el-Üşmûnî. "Şerhu'l-Üşmûnî 'alâ Elfiyyeti İbn Mâlik", *Hâşiyetü's-Sabbân*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 2014.
- Yeşil, Selman. *Arapçada Lâzım ve Mûte'addî Fiiller*. Rize: Rize Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Yeşil, Selman. "Arapçada Lâzım ve Mûte'addî Fiiller ve Bunları Birbirine Çevirme Yolları". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* ½ (Güz 2011), 115-124.
- Zebîdî, Ebû'l-Feyz Muhammed el-Murtazâ b. Muhammed b. Muhammed b. Abdirrezzâk el-Bilgrâmî el-Hüseynî ez-Zebîdî. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. 40 Cilt. Kuveyt: y.y, 2001.
- Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî. *el-Cümel fî'n-nahv*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- Zeccâcî, Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî ez-Zeccâcî. *el-Îzâh fî 'ileli'n-nahv*. thk. Mâzin el-Mübârek. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1979.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî. *el-Enmûzec fî'n-nahv*. b.y: y.y, 1999.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî. *el-Mufasssal fî san'ati'l-i'râb*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1999.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî. *el-Keşşâf 'an hakâiki' gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücihi't-te'vil*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. Basım, 1987.

Zencânî, Ebü'l-Meâlî İzzüddîn Abdülvehhâb b. İbrâhîm b. Abdilvehhâb ez-Zencânî el-Hazrecî.
“Tasrîfû'l-‘izzî”, *Kitâbü's-sarf*. Beyrut: Mektebetü'l-Hâşimî, 3. Basım, 2015.

ÖZ GEÇMİŞ

Adı ve Soyadı : Adnan KALAY

Doğum Tarihi :

Doğum Yeri

Eğitim

: 2017 – 2021 Yüksek Lisans Eğitimi.

2010 – 2014 Lisans Eğitimi.

2005 – 2009 Lise

1990 – 1998 İlköğretim Okulu

E-posta Adresi

ORJİNALLİK RAPORU

11b- İntihal beyan formu

T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

ÖĞRENCİ ve TEZ DANIŞMANI İNTİHAL BEYAN FORMU

Anabilim Dalı	TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
Öğrencinin Adı ve Soyadı	ADNAN KALAY
Numarası	45466726774
Lisansüstü Programı	Tezli Yüksek Lisans ☒ Doktora ☐
Tez Sınavına Girdiği Eğitim Yılı ve Dönemi	2020 / 2021 ☒ Güz ☐ Bahar
Tez Sınavına Girdiği Tarih	15.01.2021
Tezin Sayfa Sayısı	XI+126
Tez Başlığı (Tr)	ARAP DİLİNDE TEADDİ VE LÜZÜM
Tez Başlığı (En)	TAADDİ AND LUZUM IN ARABIC LANGUAGE

Teze ilişkin 01 / 02 / 2021 tarihinde yapılan Turnitin adlı intihal tespit programından enstitü müdürlüğünce belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan benzerlik raporuna göre, tezin benzerlik oranı % 6 olarak tespit edilmiştir.

Bu tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimizi ve yukarıda vermiş olduğumuz bilgilerin doğru olduğunu beyan ederiz.

ADNAN KALAY
Öğrenci
(Adı, Soyadı, tarih ve İmza)

DR. MEHMET FARUK ÇİFÇİ
Tez Danışmanı Onayı
(Adı, soyadı, tarih ve İmza)

Açıklamalar:

- 1- Tez savunma sınavı sonrasında başarılı bulunan öğrencinin tez çalışması muhtemel değişiklikleri içeren dosya kullamlarak ikinci kez benzerlik raporu alınır. "Öğrenci ve Tez Danışmanı İntihal Beyan Formu"na işlenir.
- 2- Bu form öğrenci tarafından elektronik ortamda hazırlandıktan ve tez sınavından sonra "tez teslim formu (tez sınavı sonrası)" ile birlikte öğrenci dosyasında saklanmak üzere tez danışmanı tarafından EADB aracılığı ile Enstitüye teslim edilmelidir.